

Олександр Сизоненко

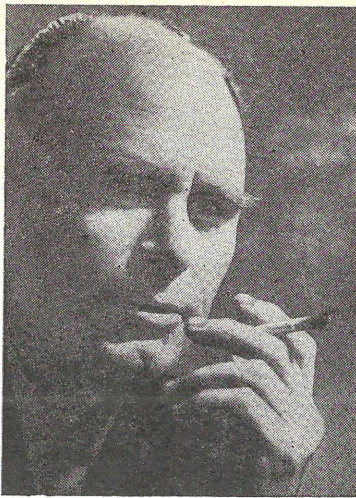
БІЛІ ХМАРИ
КОРАБЕЛИ

*
БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ПРОЗИ

Dr. Sidorov

РЕННЯ

повернута
ут строку.

идач

Простий і лаконічний за формою роман «Білі хмари». Син — ліричний герой твору — їде вночі через усю Україну до вмираючого батька. Дорогою він зустрічається з різними людьми. Перед нами пропливають лунка автострада, тихі ліси, мальовничі села, величаві ріки з ажурними мостами — постає образ сучасної України, великої держави, життя якої і ночами сповнене напруженого трудового ритму. На фоні цього розгонистого руху, степових просторів задумливо звучить оповідь про минуле й сучасне, про долю тих, що створювали нашу державу. Спогади, роздуми ширі, задушевні.

В романі «Корабелі» оспівується життя і труд суднобудівників півдня України, серед яких автор працював вісім років. Робота, навчання, любов, успіхи і радощі людей, що живуть у красивому місті; сучасний завод і заплавне очеретяно-вербове царство — такий широкий світ охоплює цей твір. А головне — люди, з різними характерами, долями, уподобаннями.

О. И. Е. К. С. Я. Ц. Ш. Р. С. И. Л. С. О. И. Е. К. С. О.

**ОЛЕКСАНДР
СИЗОНЕНКО**

ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ «ДНІПРО»

РОМАНИ

КИЇВ ● 1969

У2
С34

ХАРКІВСЬКА КНИЖКОВА ФАБРИКА і м. М. В. ФРУНЗЕ

$\frac{7-3-3}{20-69M}$

З ЛЮДЬМИ І ДЛЯ ЛЮДЕЙ

В одному з оповідань Олександра Сизоненка, яке називається «Переправа», є така сценка: голова журі звертається до композитора з питанням: «Де ваша пісня? Ви ж обіцяли. Вже всі строки вийшли».

«Все точно. Строки вийшли,— думає композитор,— а пісні не вийшли... Бо ще, мабуть, не час, ще чогось не додумав і не відчув до кінця, щоб поставити останню крапку, а переправа вела з мутшливого берега поспішності у мудрий світ вивірених відчужень і мелодій, необхідних людям до туги, до радощів і, можливо, до сліз. Там, за переправою, ждуть тільки правдивих і довговічних пісень, а не одноденок».

Думка, яку несе в собі узагальнений образ цієї «творчої переправи», доповнюється і поглиблюється спогадами композитора про іншу, життєву переправу — воєнну переправу через Буг під Новоодоєю навесні 1944 року, про рідні степи, могили батьків... Так вимальовується перед нами естетичне кредо автора, його погляд на особливості призначення художньої творчості, її джерела і необхідні передумови.

Олександрові Сизоненку довелося подолати немало життєвих і творчих «переправ», поки він дійшов до того заповітного берега, на якому починається справжня література.

Народився Олександр Олександрович Сизоненко 20 вересня 1923 року в селі Новоолександрівці на Миколаївщині, в бідняцькій родині. Вже маючи за сорок, у своєму кращому романі «Білі хмари» О. Сизоненко поетично відтворив картини привільного українського степу, з любов'ю описав життя батьків, односельчан — великих «майстрів землі», людей суворих і співучих, щедрих на добро і на труд, які в повсякденних нелегких ділах своїх творили нове життя. Це від них дістав у спадок майбутній письменник один з найцінніших скарбів — співучу українську мову. Це вони.

щоденним життєвим прикладом своїм учили його чесності і щирості, доброти і людяності, вчили любити і поважати труд і людей, рідну землю і пісню.

Серед первісних джерел, що впливали на формування особистості О. Сизоненка, не останнє місце належить книзі, з якою він міцно подружився ще з дитячих літ. Книга в родині його батьків завжди була у великій пошані. «Ще зовсім малим,— згадує він пізніше,— накрившись з головою рядиною, я потайки слухав до півночі, як батько й мати наперемінку читали одне одному. Спочатку, як в усіх наших хатах, це був «Кобзар». Він справив на мене величезне враження, що не покидає мене й тепер. Враження це підсилювалося, мабуть, тим, що мати читала його плачучи. Ну ніяк не могла читати без сліз! По «Кобзареві» я й читати навчився на п'ятому році життя».

Вже у шкільні роки Сашка опановує пристрасть до читання літератури. Читає він багато і захоплено. Книга стає для нього мудрим учителем. Але найбільшим і найпершим учителем для нього завжди було і є саме життя. І в цьому одна з характерних особливостей О. Сизоненка як людської особистості взагалі і як письменника зокрема. Вже у наш час, говорячи про свою літературну роботу, він зазначає: «Мені найбільше вдається не вигадане, а бачене, пережите, відчуте. Іноді це тільки асоціативний натяк. Іноді одна деталь. Іноді цілий сюжет. Але майже в усіх творах я відштовхувався від життя. Найбільше ж — в «Корабелях», які написав після восьми років роботи на суднобудівному заводі ім. Носенка в Миколаєві, і особливо — в «Білих хмарах», де майже все, окрім асоціацій і незначного ряду епізодів, написано «з природи», з людей мого села, яких я знав, і любив, і пам'ятаю все моє життя».

Не тільки «Корабелі», «Білі хмари», а й переважна більшість оповідань письменника, навіть його нова повість «Пауль, Петер, Йоганн...», мають точну географічну прописку — Миколаївщина, південний український степ.

Чи не отією безпосередністю, життєвою справжністю вражень (як, звичайно, і особливостями власного світобачення) значною мірою пояснюється те, що, маючи в художньому зображенні південноукраїнського степу такого сильного і вельми талановитого «конкурента», як Олесь Гончар, Сизоненко спромігся дати свою картину, віднайти і показати в ній нові нюанси, оригінальні барви, «заселити» її неповторними людьми.

Зустрічаючи в його сьогоднішніх творах такі свіжі, конкретні і барвисті картини, образи і зарисовки з життя, давність якого часто вимірюється вже не одним десятиліттям, ми не тільки з подивом відзначаємо силу і місткість пам'яті письменника, а й повніше уявляємо, якими ж були самі його безпосередні враження.

А на враження ті — найрізноманітніші, складні і часом протирічиві — життя таки не скупилось. О. Сизоненко належить до того покоління, яке народилося в перші роки Радянської влади, росло, набиралось сили, мужніло разом з новим ладом. Індустріалізація, колективізація, розквіт культури — все це проходило на його очах. Воно розуміло, які широкі шляхи відкрив перед ним соціалістичний лад, бачило, переборення яких труднощів коштувало народові будівництво нового життя. І водночас відчувало і усвідомлювало, як окрилювало трудівників це життя, само запалювалось крилатими мріями, готувалось перейняти від батьків трудову естафету...

Юність Сизоненка і його ровесників була жорстоко обірвана війною. Разом з батьками цьому поколінню припало винести на своїх плечах основний тягар найкровопролитнішої з воєн, стояти на смерть на рубежах 1941-го і 1942-го, щоб згодом переможним штурмом рейхстагу закінчити війну в Берліні.

Сержант-мінометник О. Сизоненко теж пройшов дорогами війни. Мав здобуті тяжким солдатським трудом бойові нагороди і тяжке поранення при штурмі Берліна. І для нього війна стала не тільки порою змужніння, найсуворішого випробування, а й тією великою «переправою», яка вела до якісно нового, глибшого світосприймання і світовідчуття, усвідомлення своєї ролі в житті й історії. Адже в горнилі боїв юнаки не лише ставали воїнами. В них пробуджувалось і визрівало почуття відповідальності за долю країни, за судби світової цивілізації. В результаті Вітчизняної війни, як казав Довженко, «психодинаміка радянської людини» піднялась на вищий щабель. Воїн-переможець, який відстояв свою країну і врятував людство від коричневої чуми, по-новому став розуміти свою роль і призначення в житті, в долі світу взагалі.

Сизоненко не відразу після повернення з війни береться за перо. Довгий час він працює на заводах у Миколаєві, заочно закінчує літературний факультет Миколаївського педінституту. І поступово пробує сили в творчій роботі, підходить до своєї першої «літературної переправи».

Про те, що безпосередньо спонукало його до цього, він сам говорив: «Сильне враження справили на мене «Альпи» Гончара, які я почув по радіо і які, мабуть, і були поштовхом до спроби написати й собі. Прекрасний і жорстокий світ, відкритий Гончаром на війні, чи, може, проста закоханість у написане ним «примусили» мене взятися за перо. Це твердження, очевидно, не може бути категоричним, бо й Шевченко, і Толстой, і Чехов, і Коцюбинський залишили в душі немало. Гончар, як і Головка, як і вірші Малишка тільки доповнили те, що давали кожному з нас великі майстри минулого».

Це стосовно, так би мовити, безпосереднього приводу. Основною ж спонукою до літературної роботи, безперечно, було непереборне бажання повідати людям про життя і себе самого щось своє, нове, виношене і вистраждане, і знайти для цього відповідну, свою форму — тобто те, без чого взагалі не може бути письменника.

Оте намацування, пошуки своєї теми і матеріалу, свого художницького бачення і розуміння світу і людини, свого творчого почерку йшло в Сизоненка нелегко і досить уповільнено. Своє перше оповідання «Весна» він опублікував на сторінках «Вітчизни» в 1949 році. За два роки з'являється складена в основному з оповідань його збірочка «Рідні вогні».

Значно активізується творчість Сизоненка з середини 50-х років. Майже одна за одною виходять збірки оповідань і нарисів «Рідні краї» (1955), «Далекі гудки» (1957), «В батьківському краю» (1959), з'являються повісті «На Веселому Роздолі» (1956), «Зорі падають у серпні» (1957), «Для чого живеш на світі» (1961), «Жду тебе на островах» (1963).

Та справа, звичайно ж, не лише в наростаючій кількості нових творів. XX з'їзд партії, значні досягнення в усіх галузях суспільного життя — все це не могло не справити благодатного впливу на розвиток літератури. Активне вторгнення в дійсність, посилення уваги до людини, прагнення до відображення всієї правди життя і людського характеру, підвищення відповідальності за рівень людського в людині, за його розвиток дедалі більше посилюються в ній. Саме на цих напрямках, у цій суспільній і творчій атмосфері відкрилась можливість знайти себе, самовизначитись і Сизоненку. Те самовизначення, ті пошуки свого шляху і свого голосу йшли послідовно, поглиблюючись і посилюючись.

Уже його перша повість «На Веселому Роздолі» привернула до себе увагу читачів і критиків небезуспішними спробами проникнути у внутрішній світ своїх героїв, теплотою і щирістю інтонацій, тією природною внутрішньою повагою, з якою розповідається тут про «звичайних» трудівників. У ряді творів наступних років та повага починає поєднуватися з роздумами про складні процеси і протиріччя дійсності, з намаганнями розкрити внутрішній світ сучасника у взаємозв'язках і зіткненнях із явищами соціальними, показати риси нової, породженої часом психології і свідомості радянської людини.

Помітним кроком на шляху самовизначення О. Сизоненка як письменника став роман «Корабелі» (1960). Це був не лише перший роман, а й фактично перший його твір, який широко відзначила критика. До речі, про нього написано і в «Історії української радянської літератури». Зокрема, там говориться, що «порівняно з попередніми

творами в «Корабелах» помітно виросло вміння О. Сизоненка живописати людей».

Безперечно, культура змалювання людських характерів, дослідження життєвих явищ і проблем у «Корабелах» таки відчутно зростає. Адже новизна в художньому осмисленні літературою життя визначається не стільки самим зовнішнім характером конфлікту (про сутички між новатором і чинуюшою-консерватором на той час уже було написано чимало, в цьому відношенні новації Сизоненка відрізнялися хіба тим, що новатором у нього виступає директор заводу, якому досі у творах на робітничу тематику відводилася роль протилежна), скільки його внутрішнім соціальним і людським наповненням. У «Корабелах» виробництво виступає не як першооб'єкт зображення, а як обставина, як один із компонентів у свідянні соціальних і морально-духовних сил. Врешті, перенесення корпусообробного цеху і перебудова виробничого циклу — то лише зовнішній привід сутички між директором заводу Іволгіним та інструктором міськкому Долгушиним. Не будь його, знайшовся б якийсь інший привід, бо сам конфлікт між ними неминучий.

В образі Іволгіна письменник спробував показати сучасного керівника ленінського типу, в поглядах і стилі роботи якого відбилися благотворні переміни, що їх ознаменував собою ХХ з'їзд. Іволгін діловитий, мислить масштабно, по-державному. Він з повагою ставиться до робітників, довіряє людям, бо вірить у їх розум, ініціативу, творчі сили і здібності. Це поєднується в нього з високою чуйністю, постійною турботою про людину, її добробут і щастя.

Природна річ, що такі погляди, такий стиль керівництва Іволгіна не міг не вступити в конфлікт з чиновницько-кар'єристичним підходом до справи Долгушина, з його запопадливим схилинням перед «інструкцією», вказівкою «зверху», з його недовір'ям, навіть більше — підозрою і байдужістю до суднобудівників.

Усім ладом розповіді, логікою розгортання конфлікту, розвитку подій і характерів автор не тільки морально розвінчує, естетично засуджує Долгушиних як суспільно шкідливе явище, а й підводить нас до висновку про неминучість перемоги Іволгіних, погляди, переконання і діяльність яких виражають дух часу, гуманістичне спрямування нашого суспільства. І в цьому насамперед цінність і новаторство «Корабелів».

Приваблюють в «Корабелах» також схвильовані ліричні відступи-роздуми, авторське прагнення показати робітника-сучасника і в усій складності його людської індивідуальності, і як «справжнього аристократа робітничого духу», розкрити нові риси його світо розуміння і світовідчуття. Звичайно, і тут Сизоненко йде від

сучасного життя, його змісту, спрямувань і запитів. Однак саме в такому показі дійсності не менше, ніж знання «життєвого матеріалу», важить і авторське бачення, розуміння світу, людини. В зв'язку з цим виникає потреба згадати ім'я Олександра Довженка, поетична піднесеність і велика сила синтетичних узагальнень творів якого, масштабність і висота точки зору на «звичайну» радянську людину, на її роль і призначення в нашому житті, в історії людства чимало «підказали» багатьом сучасним українським письменникам. Чимало «підказали» вони й Сизоненкові. В цьому переконуєшся, коли читаєш «Корабелі», знайомишся з образами старого майстра Парфена Микитовича, його учня і наступника Павла Щербака, душевно тонкої людини діда Тимофія, Іволгіна, Зливи, Славка Стрижака та інших корабелів — людей «океанської романтики», в поглядах яких пламеніє любов і «спокійна гордість умільців, майстрів, потрібних країні людей». В цьому переконуєшся, коли досягнеш ту високу міру, з якою підходить автор взагалі до сучасної радянської людини, до її долі, дум, почуттів, моралі, вчинків.

Та справа, звичайно, не в окремих чимось схожих мотивах та інтонаціях. Навіть у великих майстрів можна знайти мотиви, нав'язні творчістю інших. Талант, як правило, не може рости і розвиватись, не акумулюючи в собі вже здобутого, відкритого попередниками і сучасниками. Отож йдеться про той плідний творчий вплив, коли досвід, відкрите майстром стають міцним фундаментом і поштовхом для власних пошуків і злетів. Тим більше коли це імпонує особливостям твого обдарування, іде в руслі твоїх власних шукань, зумовлених потребами і вимогами сучасності.

Тут насамперед мається на увазі Сизоненкова настроєність на високе, добре, красиве в людині. Його з твору в твір наростаюче прагнення побачити непідробне благородство звичайної людини, розкрити значимість її життя і діянь, високі помисли і внутрішній аристократизм її душі. Нарешті, письменникову концепцію життя і людини, його схильність до філософських роздумів, до художнього синтезу, високої емоційно-сміслової насиченості розповіді.

Ми не дарма говоримо, що за останні роки наша література стала багатшою на високохудожні твори. Вона все охочіше піднімає важливі, гострі проблеми, які хвилюють багатьох, намагається дати глибшу морально-естетичну оцінку радянській людині й пройденому народом історичному шляхові, художньо розкрити передові ідеї часу, дослідити і осмислити його рух, сутність і психологію нової людини і нових людських відносин.

І це закономірно. Сучасник наш хоче все знати, зрозуміти, в усьому розібратися, все вивірити на терезах об'єктивності. Не випадково, отже, що в ряді нових творів про давніше і недавнє наше минуле виразно відчувається прагнення до розкриття склад-

ності і багатогранності життя, його художньо-філософського синтезу, до змалювання образів народних героїв, за долями яких проступає ширша, масштабніша проекція — долі народні.

Почесне місце в ряду таких творів по праву зайняв роман «Білі хмари». На V з'їзді письменників України його названо «ліричним романом-роздумом». Справді, твір цей оригінальний, наснажений мислями і читабельний. Причому читабельний не за рахунок введення якоїсь хитромудрої інтриги, карколомних подій. Фабула його, здавалось, досить проста: поїздка машиною з Києва в далеку степову Баштанку, зустрічі в дорозі з різними людьми, враження від побачених картин оновленого краю, години, проведені біля помираючого батька, спогади про його і своє життя, про знайомих людей, — ось майже і все.

Ясна річ, цікавість і значимість твору в основному визначаються його змістовою наповненістю, ідейно-образною, філософською глибиною, співзвучністю духовним і естетичним потребам сучасності. І це в «Білих хмарах» є. Але, як відомо, найкращі задуми, найглибші ідеї, якщо не сприйматимуться читачем і через почуття, не зачеплять струн його душі. Сизоненкові вдається знайти вдалий хід: буквально з перших абзаців твору вести читача в драматично напружену, тривожну атмосферу розповіді, змусити його одразу підключитися до емоційного співпереживання. Вже початкові рядки роману («Дорога буде далека — через всю Україну. І сумна: в батькову смерть») не залишають нас байдужими, дають відповідний настрій нашим думкам і почуттям. Тут же висловлена пропозиція проїхатися разом «по цій довгій сумній дорозі», за яку «можна передумати все своє життя і життя своїх батьків», не лише посилює цю настроєність, а й спрямовує, дещо конкретизує ті основні віхи, які визначатимуть дальший напрям розгортання розповіді. А сам тон і зміст цих рядків викликають у читача сподівання, що розповідь та буде щирою, задушевною, що йтиметься про найсокровенніше, найістотніше.

Воднораз той драматичний початок дає нам змогу відчутти і зрозуміти природність глибокої внутрішньої схвильованості оповідача, граничної напруженості його думок і переживань. Адже в далекому степовому селі помирає його батько. Зрозуміло, що в такому душевному стані «внутрішній зір» людини особливо загострюється, значно підвищується її душевна чутливість, як росте і схильність до філософських роздумів «крупним планом» про ціну і смисл життя, смерть і безсмертя людини тощо.

Але зацікавити читача, розворушити його почуття — то лише один бік справи. Не менш важливо до кінця твору не розгубити, а навпаки — дедалі посилювати і поглиблювати його смислову та емоційно-душевну зацікавленість. У «Білих хмарах» вона живиться

і підтримується майже поспіль напругою інтенсивної авторової думки і емоцій, небуденними роздумами і переживаннями.

На цьому, власне, й базується своєрідність сюжетного рішення твору. За його зовнішньою фабульною простотою виразно проглядається внутрішня сюжетна складність. Критика вже писала, що Сизоненко вдало застосовує оригінальний сюжетний прийом — своєрідну «машину часу», що поїздка в Баштанку переростає в подорож у життя батьків і власну юність, в революцію, колективізацію, Вітчизняну війну і дні нинішні.

Відповідно до цього і розповідь у творі йде в двох планах, у двох тісно пов'язаних між собою часових вимірах, обіймаючи сучасне і раз по раз заглиблюючись у минуле. Це зумовлено характером, масштабністю і значимістю авторського задуму. В своєрідній ліричній сповіді-роздумі виразно проглядає прагнення сучасника «передумати» шлях, перейдений радянським народом і людиною, осмислити епоху і розкрити в тій епосі самого себе, розкрити душевний досвід свого покоління, який так багато важить для сучасності, для формування характеру людини нового, комуністичного суспільства.

Отож природно, що, споглядаючи просвітленим зором оновлену, сьогоднішню Україну, із захопленням і подивом відзначаючи, як невідомо змінилась країна і разом з нею і радянська людина, ми самі, оповідач замислюється і мимоволі веде й нас у мандрівку-екскурсу у минуле, до життєвих першооснов і джерел тих визначних епохальних перемін.

Вони — в новому житті, започаткованому соціалістичною революцією. Вони — в нових людях, які те життя виборювали й будували. Нашою літературою чимало зроблено в осмисленні й художньому утвердженні звичайного трудівника, що піднімається до рівня свідомого перетворювача світу, господаря життя. Плідно продовжує пошуки на цьому магістральному напрямі й Олександр Сизоненко.

Головні етапи півстолітнього шляху народу постали в «Білих хмарах» у своєрідному ліричному переломленні, через картини-спогади, в яких важливіші соціально-історичні процеси і перетворення подаються через людину, її душу, діла, свідомість.

Письменник спробував «олюднити» історію, її наступність, зв'язки з сучасністю, сконцентрувати все це в мікросвіті, в досвіді окремої людини. Найбільш виразно це видно на образі батька, на осмисленні його ролі і місця в творенні нового життя, того неціненного морального скарбу, який він передав своїм дітям, людям взагалі.

Він з тих, що стоять «біля самих основ життя», вирощують хліб і викохують сади, виховують дітей, змалку навчаючи їх своїм влас-

ним прикладом любити рідну землю і труд на ній, жити чесно і правдиво, ніколи не йти на компроміс із власною совістю, поважати людей, не скупитися, не жаліти сил і душі, творячи для них добро і радість.

Скільки довелось йому пройти разом з країною і народом, скільки пережити, вистраждати, здійснити. Було на тому многотрудному, але славному шляху всякого: були й нестатки, і голод, і недовіра, і жорстоке випробування війни... Але ніхто і ніщо не могло вбити глибокої внутрішньої віри радянської людини в своє, нове життя. Тому в повсякденних ділах і трудах невтомно творила вона його, творила історію.

Саме в отій націленості на розкриття героїки в рядовому, на показ того, як повсякденне стає значимим, на трактування звичайної радянської людини як людини історичної,— сучасність «Білих хмар», їх співзвучність сьогоднішнім духовним запитам суспільства. Адже твір дає нам можливість збагнути людську красу й історичний змісл життя таких звичайних, нічим, здавалось, не примітних трударів, як оповідачів батько, нелегкими трудами, розумом, волею і душевною енергією яких наша нова могутня і квітуча Україна, все наше сьогоднішнє життя й постали.

Побачивши і відчувши, якими були батьки, ми краще зрозуміємо, чому в них вирости такі сини, повніше збагнемо джерела сили і нездоланності соціалістичного ладу, його гуманістичну основу.

Відавна жила в українському народі доброта і щедрість душевна. Та тільки нове життя, що вирвало трудівника із пазурів експлуатації і принижуючих людину пут приватної власності, дало їм змогу буйно рости і розквітати. Недарма батько в свою останню передсмертну хвилину питає сина, чи є над степом хмари, благодатні «білі хмари», які несуть землі живлющу вологу, а людям добро. Всім життям своїм він заповідав нащадкам ту щедрість і добро — віддавати всього себе людям.

І природно, що син-оповідач, в результаті пережитої драми, пов'язаного з нею «передумування всього свого життя і життя своїх батьків», проймається бажанням «бути завжди і скрізь серед людей», «од яких ти завжди набираєшся розуму, заради них і завдяки їм живеш».

В роздумах і переживаннях оповідача-сучасника, в усьому спрямуванні роману відбився гуманістичний поклик нашого часу, який понад усе ставить задоволення матеріальних і духовних потреб людини, утвердження її як вищої цінності буття.

Роман «Білі хмари» — цікавий експеримент і в стилістичних пошуках сучасної прози, в її прагненні до сентетичного, максимально насиченого думками й емоціями письма. Виключна щирість, простота і довірливість розповіді ніби приховують, «знімають» ту високу

ідейно-емоціональну напругу, сприяють глибшому і безпосередньому сприйняттю твору.

«Білі хмари» — визначальний твір письменника, помітне явище в розвитку сучасної літератури. Цим романом Олександр Сизоненко успішно подолав ще одну «творчу переправу», діставшись того берега, що іменується справжньою літературою, де відкривається «мудрий світ вивірених відчужань і мелодій, необхідних людям».

Зараз у письменника пора творчої зрілості. Він вслухається в биття сердець своїх сучасників, постійно настроєний на хвилю їх думок, переживань, на те, чим живуть люди. Отож ми вправі сподіватись від нього нових правдивих книг.

Кость ВОЛИНСЬКИЙ

КОРАБЕЛИ

РОМАН

Білий катер погойднується на синюватій хвилі, черкаючись бортом об високу бетонну стіну. Поміж нерухомо-величавими кораблями, густо пришвартованими до цієї сірої довгої стіни, він здається легковажним, мов пустотливий школяр у білій сорочці серед замащених спецівок стомлених робітників. Дивитися на нього приємно і весело.

— Степане Прокоповичу! — нетерпляче гукає з катера Олесь Письменний. — Пора вже...

Він впирається руками в добудовну стінку, пильнуючи, щоб катер не бився об неї і не пошкрябав свій білий святковий борт.

— А й справді, поїхали, — обертається до Зливи і Чеканюк, нервово докурюючи сигарету. — Може, Залізник і не прийде. — У Чеканюка сердите обличчя. Вколовши Зливу сірими холодними очима, він одвертається. — Пропала вечірня зоря, — каже кудись убік і розпачливо махає рукою.

— Чорт з нею, — безтурботно всміхається Злива. — Буде вранішня.

— Вранішня... За стільки років зібралися на полювання і через якогось Залізника стій отут, як дурень, тлій душею.

— А чого вам тліти. Веніаміне Петровичу? І навіщо з усього робити трагедію? — дивується Злива. — Залізник же стрілець!

— Стрілець? — рвучко обертається до нього Чеканюк. — Подивіться, цей стрілець веде з собою ще когось. І на якого дідька ви з ним злигалися...

— Ага, нарешті, — полетшено зітхає Злива, мовби й не чуючи останніх слів Чеканюка.

У провітрі між цехами він бачить Залізника з рушницею і патронташем, а поряд з ним — невисокого худорлявого чоловіка в зеленому капелюсі, гарному костюмі, з плащем на руці.

— Хто б це міг бути? — питає Чеканюк.

Злива й сам дивується: сьогодні субота, друга зміна вже закінчила роботу, і завод спорожнів. Як же могли пустити на територію сторонню людину?

— Зараз дізнаємось, — каже він заспокійливо.

Цигануватий Залізник швидко підходить, поскрипуючи туго затягнутим патронташем, насторожено поблискує очима.

— Знайомтеся,— каже він.— Це наш новий директор.

— Іволгін,— подає сухорляву і тверду, мов камінь, руку приїжджий.

— Злива, секретар парткому.

В широкому плямисто-зеленому маскхалаті, у високих чоботях-бахилах та крисатому брилі, обтягнутому пофарбованою в зелений колір марлею, плечистий і міцний, мов портовий кнехт, що втримує океанські пароплави на найбільшій хвилі, він мало чим нагадує секретаря парткому. Швидше це мисливець, мандрівник або герой із середньовічного роману. І, подумавши про це, Іволгін усміхається.

— Що ж, я, мабуть, залишуся,— голосом приреченого каже Чеканюк, переступивши своїми величезними чобітьми ближче до Зливи.— Знайомити нового директора з заводом повинен головний інженер. Так чи ні?— питає він Зливу з надією почути заперечення.

Іволгін, похитуючись, стоїть на нерухомій стінці, немов ще й досі летить на літаку, і з співчуттям дивиться на дбайливо вирядженого на полювання Чеканюка, прикидаючи, як вийти з цього незручного становища.

— Може, я в готелі...— починає він, але секретар парткому перебиває.

— Стійте!— гукає він, підвівши руку.— Не треба готелів. Ви їдете з нами. Ніч проведемо на стенді «Дідова хата»: поспати на сіні, просто неба, відпочити з далекої дороги — це ж казка! Одразу відчуєте, що ви на Україні.

— А й правда, чого ж його сидіти в готелі?— веселішає Чеканюк і звертається до нового директора:— Ми повеземо вас у царство Гоголя і «Тисячі й одної ночі». Поїхали!

Налита вечірнім сонцем бухта рожевіє. Рожевіють і кораблі, що тісно збилися в ній, привалившись бортами до сірого бетону, рожевіють крани, щогли, і непофарбовані труби, й надбудови. Тільки вода синіє, наче в ній розчинили синьку-ультрамарин.

Сонце сідає за цехами, за містом, вечоріє швидко, і катер виходить з бухти, минаючи нерухомі танкери, траулери і сухогрузи.

— Ідіть сюди!— гукає Злива і запрошує Іволгіна сідати поруч.

А приимерк непомітно й ласкаво вкутує далі, і бачить

Іволгін велику спокійну воду, широке-широке небо (наче ще й не бачив такого) і місяць на ньому — ще блідий, ніби викутий з криці. І чомусь пригадався Іволгіну рядок із забутого вірша: «И татарская в небе луна». «Краще не скажеш», — думає він, бо над оцими безкраїми степами місяць видається йому чудним і тасмничим.

2

Берегів не видно. Далекі, вони потонули в сутінках і злилися з небом. Тільки коли глянеш праворуч, де ще недавно жевріла вечірня зоря, на зеленаво-бузковому закрайкові неба можна помітити чорні іграшкові дерева, будиночки, схожі на шпаківні, наче незастругані олівці, заводські труби — все це якесь несправжнє, змінене відстанню і непевністю освітлення, все немов тоне, стає прозорим і хистким, а далі й зовсім зникає.

Катер тремтить від роботи потужного мотора і летить, звиваючи воду по обох бортах в тугі сувої, теж прозорі й зеленуваті. Дивними вусами витягнулися вони від носа катера і розійшлися, чим далі назад, тим ширше. Не булькають, не переливаються, наче це й не вода, а прозора тягуча тканина.

Від того що катер тремтить, здається, що тремтить і скляна куля неба, і зорі на ній — вгорі і внизу: води тут немає, вона, влігшись у густій тищі, стала велетенським дзеркалом, вмістила в собі весь видимий небокруг, подвоїла його, і катер — не катер, і ти вже не пливеш по лиману, а летиш у небі, серед зірок.

Стомленому після далекої дороги Іволгіну все це здається сном. Він подолав відстань через усю країну з півночі на південь. У вухах, замість м'якого гудіння катера, ще ревуть у віковичній тищі лиману могутні авіаційні мотори літака, в небесно-порожньому мороці, в якому вони зараз плывуть, мигтять контури лісів, міст і сіл, розстилаються безмежні рівнини Батьківщини, на які він вдивлявся цілісний день з підхмар'я.

Зараз, сидячи на м'якому сидінні поруч із Зливою, Іволгін погойдується разом з ним і з катером і глибоко вдихає свіже повітря, настоянє на пахоцях великої води, очеретів і скошеного сіна. Не витримує і підводиться, щоб краще бачити все навколо.

Злива веде катер на якусь темну, волохату смуту, що вгадується далеко по носу.

— Як добре, що ви взяли мене з собою. Тут така краса і таке тепло — літо, та й годі! А в нас на півночі вже сніг лежить.

— Відстань, — каже Злива, не обертаючись. — Велика відстань.

— Ще б пак! Ранком був на Білому морі, а увечері, бач, уже на Чорному. Коли б їхати на волах, якими тут у вас чумаки сіль возили, мабуть, завод і програму почав би виконувати.

— Непогана думка, одначе, — озивається Чеканюк. — Якщо тільки не модифікувати їх у відповідності з пересуванням чумаків і звернути на майбутнє.

— Що ж, в майбутньому все залежить від нас самих. Тільки взятися всім треба дружно, не шкодуючи сил, — задумано каже Іволгін.

— Хай їм чорт, хто там ті сили береже, — обертається Злива до Іволгіна. — Чи багато їх таких? Тут, скажіть, вміння працювати не вистачає. Не молоток тримати, а взагалі працювати по-сучасному. Чи такий у нас завод нерентабельний? Як б'ємося, що не робимо, а плану немає.

Іволгін усміхається. Він їде, що скаже Чеканюк, але головний інженер всю дорогу, не розгинаючись, калібрує патрони за освітленим столиком кают-компанії і не втручається в розмову. Час від часу Іволгін ловить на собі його допитливий погляд. Письменний і Залізник повсідалися на палубі, попростягали ноги і мовчать.

Вони довго плывуть у повній тиші серед зірок, серед неба, в якомусь космічному спокої, що спливає ночами погожої осені на степи і ріки Південної України.

Темна смуга по носу катера повільно наближається. Вже можна розрізнити дерева. Вони ховають у своїх гаспидно-чорній тіні невеличкий будиночок, що навіть у цілковитій темряві біліє стінами.

З фарватеру, позначеного бакенами, Злива розвертає катер просто на ці білі стіни і незабаром вимикає мотор.

Тепер чути, як булькає за кормою вода. Вона одразу втрачає подібність до тканини — переливається, зламуються і сувої. свої розправляє в легенькі хвильки. Відбиті водою зірки гаснуть, зникаючи в чорній смузі берега, і в космічні простори неба, створені рікою, вторгаються кристалі осокори, очерети і земля, що шле назустріч катерові дерев'яний місток-пристань і самотню похилену постать людини, яка нерухомо стоїть на краю містка і їде. Вона не кричить, не підскакує з радості, побачивши нарешті мо-

реплавців у цьому безлюдді. Вона кидає Залізнякові, який перемістився на ніс катера, трос і мовчки жде.

— Оце і є стенд — «Дідова хата»,— каже Злива Іволгіну.

— А це хазяїн стенда,— додає Чеканюк, киваючи на мовчазну постать.

Іволгін з борту катера першим стрибає на місток, подає тому, хто їх зустрічає, руку і називає себе. Неквапливим, величавим рухом той бере малу директорову руку в свою гарячу шорстку долоню і мовчки тисне її.

— Це новий директор, діду,— каже йому Злива, але дід мовчки вітається з усіма міцним потиском руки, потім підтягає катер до містка, перевіряє, чи добре закріплено трос на кнехтику, і повертається до прибулих.

— Гайда,— каже він, проходячи повз них повільною, роздумливою ходою.

3

Тут кінчаються плавні — царство очеретів, тиші, диких качок і водяних бугаїв.

У неприступних хащах, по берегах заболочених плавневих озер-бакаїв, куди ще ніколи не заглядала людина, гніздяться табуни великих сірих птахів, диких і таємничих, яких ми любимо ще з незабутніх бабусиних казок, а бачимо тільки у високому небі. В дитинстві ми простягаємо до них в оте недосяжне синє небо довірливі руки і дзвінко кричимо: «Гуси-гуси, гусенята, візьміть мене на крилята та й понесіть до батечка, до матінки...»

А коли стаємо дорослими, коли нас уже пі до кого пести гусям, ми проводжаємо їх задуманим «полеті-і-іли» і бачимо у їхніх розпростертих крилах незрозумілий сум. Не за гусьми — за мріями дитинства, що полетіли від нас на гусячих крилах і ніколи вже не вернуть нам своєї чарівної наївності.

Очерети, перешіптуючись, добігають до повороту ріки і, журно киваючи пухнастими верхівками, спиняються над широким лиманом рівною стіною.

Геометрично пряма лінія очеретів визначається рівним красм глибокої вирви, утвореної тут — на злитті двох степових рік — підводними струменями, що нуртують під тихою гладінню великої води. Вриваючись у лиман з двох напрямків, вони наскакують один на одного, борсаються, звиваються, бунтують і, обнявшись, єдиним рухом вистрілюються з вирви на широчінь лиману, де так вільно й погоджено плинуть до самого моря.

На оцю глибоку вирву з міста чорні крикливі буксири іноді приводять щойно збудований безмовний корабель. Тут його сповивають, як новонароджену дитину, товстим кабелем і вмикають струм. Доки корабель будувався, електрозварники так намагнітили його фазами своїх апаратів, що на ньому спиняються годинники. До такого корабля полетіли б усі міни, що дримають в морях, океанах, покинуті й забуті. Потім розмагнічують корабель, щоб на ньому бездоганно працювали компаси, годинники та інша апаратура і щоб він своєю появою не будив чужих мін.

Зливі хотілося про все розповісти Іволгіну, щоб новий директор одразу ж полюбив цей куточок. Але про дідову хату не варто було оповідати, адже він зараз побачить її сам, про заболочений клин, вбитий між двома ріками, — це було б надто довго. А про гусей... Смішно говорити секретареві заводського парткому про гусей і про ті настрої, які вони викликають. Все це Іволгін відчує і зрозуміє сам. Навіть з сьогоднішньої поїздки. Тому Злива тільки й сказав:

— Тут, на ямі, розмагнічуємо кораблі. Не будемо ж у технічній документації писати: стенд «Яма». Пишемо — стенд «Дідова хата». Бо в місті всі знають дідову хату, вона стоїть, мабуть, відтоді, як почалося тут суднопластво, — бакенщики в ній жили.

— А цей старий теж бакенщик?

— Він тепер, як бог Чорномор, всьому тут хазяїн: наглядає за бакенами, за нашим господарством і служить за егеря — всі оці плавні одведені під заказник нашим мисливцям.

Запахло рибною юшкою. Під осоками жевріло згасаюче багаття, на якому вгадувався чималий казан. Там уже порядкували, брязкаючи посудом, Залізняк, Письменний і Чеканюк.

Старий стоїть на стежці і жде. Він пропускає повз себе секретаря парткому, а новому директорові каже:

— Ходімте зі мною, — і йде до хати.

Це надзвичайно чепурний, зовсім маленький будиночок, обвитий хмелем з усіх боків. Тільки причілок, звернений до лиману, біліє, вітаючи всіх, хто пливе по ньому.

— Вам треба переодягтися, — каже старий і подає Іволгіну якісь шати, а сам виходить. Уже з порога радить: — Отам біля дверей вимикач, увімкніть світло самі, бо в мене очі від нього болять! — Іволгіну видно старого в розчинені двері. Він стоїть і жде, мабуть, поки Іволгін знайде вими-

кач.— Отак,— каже він, стоячи спиною до світла,— повісите костюм на стілець. На стіні над ліжком рушниця. І патронташ там.— Він пішов під осокови, м'яка трава вбирала його кроки і робила їх беззвучними.

Іволгін зняв піджак, потім розгорнув те, що подав йому старий. Це був випраний і, мабуть, тільки що викачаний зелений лижний костюм. Він був м'який, пахнув трохи рибою і травою. Іволгін із задоволенням вдягнув його, підтягнув штани і рукава надто широкої куртки, пройшовся по кімнаті. В цьому костюмі було тепло й зручно. І рушницю новий директор знімав із стіни з задоволенням. Рушниця була двадцятого калібру — маленька, легка, як пір'їнка, прикладиста і замашна,— з такої добре бити в літ.

Він одніс її на катер, примостив на дивані, повісив на гак патронташ і зібрався вже зійти на місток, коли знову побачив на ньому дідову похилену постать.

— Ось,— сказав дід,— візьміть,— і подав гумові чоботи.— Онучі всередині,— додав він і, подумавши, порадив:— А зараз роззулися б. Походіть по траві босоніж. Для здоров'я пользовито.

Іволгін ніколи не ходив босий навіть вдома, по килимах. Але зараз він роззувся — не міг відмовити дідові. Дошки містка були шершаві, трава — холодна і вогка. Іволгін ішов по ній, як по воді.

— Апостоли і ті ходили босі,— казав старий, топчучи траву поруч.— Людина повинна ногами землю відчувати — від землі тепло і сила. А вони весь вік в шкірі та резині. Та ще оце повідумували товстелезні підошви, як у наших заводських водолазів. Все од землі відгороджуються. А самі такі миршаві стають.

4

Навколо згаслого вогнища походжали, теж босі, Залізник, Чеканюк і Злива. Письменний лежав горілиць на траві і мовчки дивився на зорі.

— Хай упріває,— кивнув дід на казан і пішов до столу краяти хліб.

Злива почав тихо наспівувати:

Налетіли гуси з далекого краю,
Сколотили воду на тихім Дунаю...

Він співав задумано, сумовито, наче скаржився комусь і просив розради.

Залізник і Чеканюк підійшли до нього ближче і, коли Злива майже змовк, підхопили журливу мелодію. Ці люди любили пісню. Вони співали її півголосом — Залізник рокітливим басом, а Чеканюк високим тенором.

Голоси лилися м'яко, наче вкутані шовком. Вони довірливо виливали сум на очерети, на велику ріку, і дерева, і зорі над ними, і не хотілося рухатись, розмовляти — все отак би слухав, і слухав, та дивився б в очю ніч, та вдихав би пахощі води, трав і скошеного сіна; і рідна земля під ногами, по якій ходили мисливці, бакенщики і водолази, стає тобі ще ріднішою.

Пісня промовляє до тебе покликком цілого твого народу, виливає колишню його недолю, круту дідівську тугу, і душа твоя спішить відгукнутись на той поклик. Тепер і дід співає — від столу чується його надтріснутий сумний голос. Письменний, лежачи, тягне й собі за Зливою.

Закінчивши мелодію, Степан Прокопович, передихнувши, знову заспіває її повільно, по-сільському широко, немов когось викликає, і тоді прислухаються до його голосу не тільки ті, що будуть з ним разом співати, а й очерети, і небо, і зорі: застигли, задумалися і слухають. І така ж вона красива, така ж вона душевна, ця не відома Іволгіну пісня, що йому хочеться плакати за батьком, який загинув у громадянську війну десь отут, на Україні, за матір'ю, що десь на селі під Вологдою ніяк не діждеться свого вічно зайнятого сина.

Скінчивши пісню, всі ще стоять не рухаючись під високим зоряним небом, а дід уже йде до вогнища з каструлею і полумиском. Це Іволгіну здається кощунством. Пісня настроїла на такий високий сумовитий лад, на такі світлі роздуми про вічне й прекрасне на землі, що про юшку навіть і гадки не стало: про неї якось незручно й згадувати. Але дід заговорив.

— Юшечка гогова, — ласкаво каже він з темряви добрим голосом.

Всі рушають до нього, і все одразу стає буденним, простим. Розчарування немає від того, що ось і дід, і Злива, зрікшись прекрасної мелодії, перенесли свою увагу без усякого переходу на юшку. І, мабуть, немає розчарування тому, що дід стоїть перед багаттям на колінах і, здається, священнодіє. Він заправляє юшку сметаною, набирає повну дерев'яну ложку й урочисто подає Зливі.

— На, Степане, куштуй.

Злива бере ложку, а другу руку підставляє під неї, щоб

не капнуло на траву, наче на свіжу скатертину, і повільно підносить до рота. Не остуджуючи, сьорбає і напівзаплющує очі. Всі дивляться на нього, ждуть. Він крутнув головою, сьорбнув з ложки решту і тільки тоді каже те, чого жде, стоячи на колінах, дід, чого нетерпляче ждуть усі.

— Добра,— з видихом каже Злива, ще раз крутнувши головою.

Дід накриває казан і киває на полумиски, що біліють на траві біля його ніг.

— Беріть.

Полумисків п'ять, у всі порівну накладено риби, политої льоком, і кожен з мисливців, узявши свій полумисок, рушає до столу.

— Та навіщо він вам!— гукає дід, усе ще стоячи на колінах.— Хіба ж юшку їдять за столом?

— Це ж риба, а не юшка,— виправдується Злива, повертаючись.

— Все одно,— суворо каже дід.— Сідайте отут на траві і — з богом. Призволяйтесь, покуштуйте рибки. А ти, Оле-сику, збігай хліба принеси,— він десь із-за спини витягає плетену сулію, лівою рукою піднімає склянку, змахнув нею, ніби витрушуючи, і в одну мить наповнює темною рідиною. Мовчки простягає повнісіньку склянку Іволгину. Рідина в склянці завмирає. Десь блискіткою плаває в ній зірка: рука в старого ще міцна, не тремтить. Іволгін бере склянку, пригублює. Запахло ромашками, сонцем, гарячим вітром літнього дня. А вино терпкувате й холодне, аж зуби ломить. Він його випиває залпом, гамуючи ще дорожню спрагу.

— На здоров'я пивши,— тихо промовляє дід.

— Спасибі,— каже Іволгін, віддаючи дідові склянку, але той не відповідає, бо вже паливає іншому.

— Призволяйся, Степане,— подає він наповнену склянку Зливі.

Той знімає свого ковбойського копелюха і випиває повільно, смакуючи. Він не дякує, тільки питає:

— Мабуть, давнє?

— П'ять літ.— Старий подає наповнену склянку Чеканюкові.— З мускату.

— А де берете виноград?— питає Іволгін, ласуючи свіжою духмяною рибкою.

— А отам, на пагорку, в мене виноградничок. У нас місцина така: де ткнув, там і росте.

— Виноград? — дивується Іволгін.

— І виноград, і все.— Почастувавши всіх, старий підводиться і йде з сулією до хати.

Коли він повертається, Іволгін помічає в його руці велику емальовану миску. Миска незвично біліє. Біліє і дідова сорочка дужче, ніж досі. «П'янію, чи що?»— дивується Іволгін. Злива, що сидить навпроти, киває йому:

— Погляньте, яка краса!

Іволгін оглядається. Над султанами очерету застигло величезне коло, схоже на мідний таз. Пухнасті султани злегка погойдують на тлі місяця, наче б'ються об нього, і мимохиті чекаєш від них легеньких ударів місячного дзвону.

Дід на місяць не дивиться. У білосніжну миску він виливає всю юшку і ставить її поміж мисливцями, прибираючи полумиски. Вмощується й сам, бо без нього не починають. Зачерпнувши біля себе наваристої пахучої рідини, він підставляє під ложку хліб і беззвучно їсть — чепурний, у вибіленій місяцем сорочці, з густою сивою бородою і сивою гривою волосся над високим чистим чолом. На обличчі тільки брови чорніють та очі під ними, і через те він здається грізним, суворим.

Ні, риба — то не їжа. Проти юшки вона б здавалась травою. Але юшку не хвалять. Мабуть, не заведено. Як і дякувати. Цінуються тут мовчанка, безсловесна пошана і єдність. А слова — як листки на вербі, що не тільки на дереві — на землі не втримуються, бо падають у воду. І вода несе їх невідомо куди.

З'ївши юшку, Залізник, Письменний і Чеканюк збираються на озеро Порт-Артур. Вони поїдуть туди катером, захопивши вервечку човнів, щоб один з них, найлегший, занести на руках через комиші по пояс у болоті на те неприступне озеро, а інші два лишити Іволгіну і Зливі, які приїдуть до катера разом з дідом на його човні. Залізник, Письменний і Чеканюк прощаються.

— Звечора занесете свій човен,— радить дід.— Щоб на ранок усе було готове. Переночуєте на катері. А ми вас удосвіта розбудимо. Ви рушниці поберете — і гайда.

Вони відпливають, а Злива з Іволгіним вмощуються на сіні поруч, лягають горілиць, пірнають у запахи літнього поля і якийсь час лежать мовчки.

— Ми поїдемо з вами на озеро Дальнє,— каже Злива, не повертаючи голови, немов звертається не до Іволгіна, а до неба, до зірок, що густо всіяли його підморгуючими лукавими хорами.— Там дуже вузькі коридорчики поміж очеретами. Їх називають сосуловими бакаями. Важко через

них пробиратись: очерети чіпляються за човен корінняччям, немов якорями, нагрієш чуба, поки минеш їх.

З фавратеру чути шум мотора, а незабаром впливає з-за очерету якесь судно, стишує хід, і хтось кричить у мегафон:

— Гей, там, «Дідова хата»!

— Агов!— відгукується дід.

— Хто є з начальства?— питається грубий голос із мегафона, перекочує луни над водою і очеретом.

— Та начальство є,— подумавши, відповідає старий і оглядається на Зливу.— А що трапилось?

— З «Казбеком» нещастя. Припинили випробування.

— Отуди к свиням,— бурмоче дід і кричить на велику воду до чорного судна:— То й що?

— В понеділок головному інженерові в раднаргоспі бути.

— Гаразд, передам,— каже дід і йде в хату.— Чуєте, Степане Прокоповичу?— обертається він до Зливи.— Новий клопіт.

Злива мовчить, зітхає.

Іволгін теж якийсь час мовчить, мабуть, думає своє.

— Степане Прокоповичу,— заклопотано і тривожно питає він,— що з заводом? Чому так погано з планом? Навіть кораблі, кораблі не приймає комісія! Люди чи сам завод винен?

Злива не хотів цієї розмови. Тут треба було про полювання думати і говорити, але він розуміє, які думки мучать Іволгіна. І давно вже мучать! Ще відтоді, мабуть, як йому запропонували їхати на південь.

— Люди в нас хороші, умільці,— ласкаво каже Злива.— А завод будувався ще франко-бельгійськими концесіонерами. Розташування цехів просто жахливе.

— Це я знаю. Але ж у війну завод був зірваний. Його ж відбудовували після війни повністю. Не врахували, чи що?

— Знаєте, сказано було: відновити все точно так, як було до війни. Ще йшли бої, ще вмирили на фронтах наші люди, і все, що було до війни, згадувалося, немов утрачений рай. Ну, кращого, здається, не могло бути на землі! От і намагалися все на заводі зробити так, як було до війни. І зробили. І це не можна не виправдати.

— Не можна,— погоджується Іволгін.— Але що могло трапитися з танкером?

Злива мовчить.

Місяць піднімається над ними, і дерева, очерети, трави — все стає срібним і ще більш непевним. На річці чути

могутній плескіт, немов з трампліна хтось стрибнув, не завершивши сальто, і, розплатавшись, упав у воду. Слідом за першим чується другий, ще сильніший сплеск, наче по воді вдарили плоским вальком.

Дід пораяється біля столу і навіть не повертається на ці звуки. Стоїть спиною до річки, мов і не чує нічого.

— Що це там, діду?— питає Злива.

— Соми скидаються.

— Соми?— перепитує Злива.

— А ну да ж, соми. В юшці ти сома й не помітив?

— Де ж вони взялися? Я до війни тут часто бував у вас, а щось сомів не пам'ятаю.

Старий, упоравшись та вмившись під місяцем, з білим рушником через плече, простоволосий підходить до них. Дивлячись десь поверх очеретів, каже:

— До війни сомів не було тут. Це вірно. Бо кораблі тоді менші будували. Їм, сердешним, тільки й плавання було, що по нашому Чорному морю. А тепер океанські будуємо. Кожне судно цілиться в Антарктиду піти, на Кубу чи Індонезію: скрізь наші люди тепер, по всій землі є. До них нам треба ходити в гості, бо — родичі ж! На малому кораблі в таке далеке плавання не підеш. От я й кажу: великі, океанські почали будувати. Для них і яму поглиблювали земснарядом. На мілкій ямі їх не розмагнітиш — тут глибина потрібна. А сом, не будь дурнем, в ту яму й прибився. Обжився тут, і з кожним роком його більше.

— Ви б хоч показали нам їх, діду.

Дід стоїть, оглядаючи очеретяно-вербове царство.

— Як удасться,— каже він і бреде до хати.

Місяць піднімається вище, пливе по небу і світить на стару землю, відбуваючи свою одвічну варту.

— Вривайтеся в сіно,— каже Злива Іволгіну.— І не думайте зараз нічого. Я вам на заводі все покажу, про все розповім. І про «Казбека» дізнаємося докладно.

Іволгін слухняно заривається в сіно і намагається заснути, але небо заглядає йому у вічі і шукає погляду. Під цим високим зоряним небом думається про все одразу: і про майбутню роботу, і про всіх людей, з якими тепер йому працювати, і про цей незвичайний широкий край.

На ямі, де розмагнічуються океанські пароплави, всю ніч скидалися соми.

Катер стоїть на плесі, зіпершись бортом на шелестючу стіну очеретів. Він, здається, заснув там, де його спіткала втома. У непорушну віддзеркалену воду між катером і човном впав непотопаючий місяць. Він біжить і біжить вздовж лиману метрів за сто попереду човна, гоїдається, зламуючись, і підплигує на брижах, якщо там, попереду, скинеться риба. А коли дід розвертає човен до катера, місяць достоту повторює той рух і біжить тепер впоперек до берега. Сунеться, сунеться по воді, а потім — скік у зарослі, і нема.

— Не піднімай весел, — шепоче з корми дід, і Злива киває головою, спускає весла на воду і з натугою обертається, щоб глянути вперед: він, мабуть, боїться, щоб човен не стукнувся надто сильно об катер.

— Швартуйтеся, — каже він Іволгіну.

— Сам! — шепоче дід грізно. — Віктор Михайлович полізе на катер будити їх.

Злива встає, і край човна загрозово хилиться до самої води, от-от зачерпне.

— Присядьте, — радить йому Іволгін, і вдвох вони підтягають човен до самого борту катера.

— Пішов, — підганяє Іволгіна дід.

Віктор Михайлович вимахує з човна на височеньку палубу катера і зупиняється. Внизу, на дні катера, горілиць лежать троє незнайомих людей. Їх, освітлених місяцем, не можна пізнати: вони однакові, схожі один на одного, наче брати, і навіть старший серед них, Залізняк, видається юним. Великі руки, закинуті за голови, переплелися, і не розбереш тепер, де чия. Довгі ноги в бахилах простяглися, однаково стрункі й сильні, ноги воїнів і будівників. А чуби і високі чола поприпадали росою, і на обличчях теж виблискують крапельки, немов ці люди упріли од важкої роботи. Дихання їхнє тихе, чисте дихання здорових людей. І новому директорові шкода будити їх. Стоїть — задивився, замилувався.

— Ну, що там? — грізно шепоче дід.

Іволгін оглядається і піднімає палець.

— Сплять, — шепоче він у відповідь, немов звіряє якусь таємницю.

— Та будить же, будить їх, — не витримує Злива.

Ках-ках-ках! — чується десь недалеко, за очеретом, і там з хлюпанням знімається кілька крижнів.

Злива та Іволгін присідають.

— А хай йому чорт! — бурмоче Злива.— Таки наляжав, злетіли.

А дід сидить на кормі, посміхається.

— Нічого, нічого,— каже їм заспокійливо.— Будить, пора. Іволгін нахиляється.

— Товариші,— каже він.— Товариші, пора,— повторює він трохи голосніше.

Дихання спиняється, немов налетівши на глуху перепону. Першим розплющує очі Чеканюк. Іволгін впізнає його саме по цих великих очах, що зараз дивляться на нього по-дитячому наївно, здивовано і злякано. Наступної миті цей вираз зникає, вони стають звично суворими.

— Що, вже?— питає Чеканюк.

— Вставайте,— шепоче Іволгін.— Пора.

Ще й не прокинувшись остаточно, підводиться Залізник, за ним легко зіскакує на ноги Письменний. Ні позіхань, ні охкання — за хвилину всі трос з рушницями і патронташами стрибають на хисткий очеретяний наплав, відкочують свої бахили і один за одним зникають в очеретах, наче їх і не було, наче то й не вони спали отут на катері. Хлюпотять, чавкають по болоту далі й далі, а Злива з Іволгіним пересідають кожен у свій човен, одв'язують їх і пливуть.

Пливуть вони довгенько відкритим плесом і потім звертають у проміжок серед очеретів. Він настільки вузький, що веслами не можна гребти. Дід упирається довгою жердиною, яку називає правілом, а припливши на місце засідки, за кілька хвилин маскує Іволгіна, випростовується.

— Ну, з богом,— каже він, для чогось знімає бриля і злегка вклоняється. Потім плює в долоні, зручніше перехвачує правило і, стоячи в човні, по-молодечому відштовхується. Слухняний човен виносить його на чисту воду і швидко зникає за стіною густого очерету. Вже невидимий звідти, дід приглушено каже:

— Коли будемо зніматись, я подам сигнал.

Іволгін заряджає рушницю і сідає, втомлений і щасливий, на край човна. Руки горять від весел і правила, трохи ніє натруджена спина, але тіло легке, дихається глибоко.

Раптовий посвист крил розтинає тишу. Від того несподіваного посвисту Іволгін на мить присідає в човні. Шугнули над ним два крижні, і там, куди вони полетіли, бахнув тугий і лункий постріл. Покотився луною в плавнях і зазмер.

— Є,— каже хтось радісно, і той людський голос у плавневій настояній тиші здається красивим, як музика.

Чути, як там перемовляються. Слів не можна розібрати, і, коли голоси стихають, ця коротка розмова здається повною якогось глибокого змісту. Іволгін нагинається за рушницю, скидає її і цілиться в місяць.

— Прикладиста,— шепоче і завмирає. Жде.

За спиною знову б'ють два лунких постріли, і знову чути приглушені голоси, вкутані відстанню і тишею. Іволгін відчуває: зараз і над ним полетять качки, бо — пора. Але качок немає, і він починає думати, що їх вже й не буде. І як тільки про це подумав, в небі з'являється табунець. Він проходить стороною, метрів за двісті ліворуч. Навперейми йому, праворуч від Іволгіна, вигулькнула ще пара.

— Спокійно,— каже він собі, блискавично скидає рушницю, цілить у переднього крижня, потім плавно натискає на спуск. Легенька рушничка боляче штовхає в плече. Лунає постріл — злий, різкий. Крижень перевертається через голову, як голуб-вертун, за інерцією ще летить якийсь час, ронячи пір'я, і немов провалюється — падає вниз швидше, швидше.

І хоч хто б ти був, мисливцю, якими б високими державними справами клопотався щоденно в своїй роботі, тут ти забуваєш про все. З тривожною радістю ти оглядаєшся навколо, шукаєш, хто б порадувався разом з тобою, і шкодуєш, що ніхто не бачив твого майстерного пострілу, тільки очерети шумлять. Чи схвалюють постріл, чи сумують за вбитим крижнем і засуджують стрільця, чи думають щось своє, одвіку журливе й мудре.

А світ який красивий у перші хвилини народження теплого, милого, безсмертного сонця, що дарує життя усьому на землі.

«Дивіться,— гукає тут кожна білинка і кожна крапля води,— на мене світить сонце! Ви бачите? Погляньте, яка я красива! Погляньте пильніше! Адже сонце дивиться на мене цілісінський день і кожен день милується мною!»

І навіть пір'я на вбитому селезні грає барвами, яких не було вночі, які немов народилися тільки разом із сонцем. Селезень погойдується на легенькій ранковій хвильці, поміж білими й жовтими лілеями, сам красивий, як квітка, і притягає до себе погляд, приковує увагу Іволгіна, який волів би мати крижня не серед квітів на плесі, а на дні човна, біля своїх ніг.

А за спиною гримлять постріли один за другим, немов на стрільбищі. Праворуч і ліворуч з'являються в небі табунці, пари, і просто одинаки-крижні, і чирки, а десть за очеретами, в зовсім неприступних озерах, про які, може, знає, а може, й не знає дід, чути хлюпання, наче хтось по-лоще білизну.

З гелганням знімається звідти потривожений пострілами і голосами великий табун сірих гусей і, описавши дугу, лине десть на південь, до моря, на пустинні заповідні острови.

А коли в небі не стає жодної цятки, наче качок познімали з нього або вони самі попадали всі до одної в плавні, і дід подає сигнал, трублячи у стволи, Іволгін спихає човна, виїжджає на плесо.

Удень пливти легше, човен не так чіпляється за очерети, і вибираються мисливці тепер з плавнів набагато швидше.

Прив'язавши човна до мідного кнехтика на борту катера, дід вмощується на кормі і надовго замовкає. Спати він не хоче. Його бистрі голубі очі хазійновито нишпорять по річці, по обох берегах, і Вікторові Михайловичу соромно в його присутності дрімати.

Дід скидає куртку, згортає її і вмощує на решітчастій лавці.

— Лягайте, — підсуває Іволгіну, — подрімайте. Воно одразу легше стане. Ви ж усю ніч не той... Я чув.

Старий підходить до Зливи, сідає поруч і щось йому паказує. На дні катера лежать у тих самісіньких нічних позах Письменний, Чеканюк і Залізник, і просто незрозуміло, коли вони встигли заснути. Дід натягає над ними тент, щоб не било сонце, і Віктор Михайлович теж несподівано засинає.

Прокидається він од чийогось обережного дотику і бачить над собою сиву бороду. Іволгін схоплюється, здивовано озираться. Мотор не працює, але катер беззвучно й повільно пливе кудись повз дідову хату, яка лишилась праворуч і позаду. Злива лежить на носі катера і пильно вдивляється у воду. Дід паказує очима на нього. «Ідіть туди», — каже його погляд, і Віктор Михайлович переходить катер і лягає поруч із Зливою, плече в плече.

Вода тиха, прозора. Видно глибоко, але дно ледве вгадується в темній, як ніч, безодні. Затаївши подих, лежать Іволгін і Злива, вдивляються в ту лякаючу чорну глибіню і помічають у ній темну, нерухому колоду з сучками-на-

ростами по всьому тілу. Вона мовби висить і не може ні втонути, ні виплисти. Ось вона повільно наближається до них (Іволгін не зразу догадується, що це катер, рухаючись, насувається на неї). І чим ближче, тим виразніше вимальовуються форми величезної двометрової риби. Злива мовчки штовхає Іволгіна ліктем. «Сом!» — догадується той.

Справді, це сом. Він лежить головою назустріч течії, повільно і ледь помітно ворухить широкими круглими, як тарілки, плавниками і, мабуть, спить. Катер проходить над ним, і сом зникає. Незабаром після нього з'являються інші соми. Вони трохи менші, але їх краще видно: лежать вони не на такій глибині. Можна розрізнити їхні очі і дихаючі зябра, помітити, як ворухить течія довгі сомові вуса. А сомів дедалі більше, лежать вони на різній глибині, в різних напрямках, немов забуті торпеди.

Оці соми, стенд «Дідова хата», побіля якого гніздяться дикі гуси і водяться крижні, а поруч «трудний», великий сучасний завод. Це все хвилює Іволгіна, як оці безконечні рівнини з великими ріками на них, з довгими смугами хмар, які бувають тільки над степами, що вляглися під небом на всі чотири сторони світу.

Це теж його земля, його Батьківщина, що її у снах хочеться обіймати. Але ту ніжність затьмарювало передчуття важкої роботи на невідомому заводі і тривожила нагла думка: «Що ж сталося з «Казбеком»?»

ШТОРМ

1

А «Казбек» потопав.

На морі було сім балів, однак державна комісія вирішила вивести танкери «Волго-Дон» і «Казбек» на останній етап ходових випробувань. Бо чекати кращої погоди не було рації: на Чорному морі пізня осінь і зима — місяці безперервних штормів.

— Тим цікавіші і тим багатші будуть дослідження морехідних якостей нового танкера, — зауважив на засіданні приймальної комісії державний реєстр Павло Мусійович Рубінчик. — Ці танкери ходитимуть в Атлантику і Антарктиду, а там хіба ж такі шторми будуть!

— Особливо в Магеллановій протоці, — сказав капітан «Волго-Дона», — між Америкою і Вогняною Землею, де

зустрічаються два океани найбільші в світі... Великий і Атлантичний. Просто жахливі шторми.

— Я бував там,— підтримав його колега з «Казбека»,— проходив повз скелі з дивними набожними назвами: Євангелісти і Апостоли — страшне руде каміння, перестоював у бухті Святих Тайн і в затоці Милосердя. А шторм'яги там такі, що Чорне море пригадується затишним і безпечним, як тепла селянська піч взимку. Оці сім балів — це іграшки. Це саме погода для морехідних випробувань.

Танкери відшвартовувались і рушали бухтою у відкрите море: «Волго-Дон» — головний танкер серії — попереду, «Казбек» — за ним. Вода в бухті, розгойдана штормом, була жовтувато-зелена, глиниста, а за цією смугою глинистої води, одразу ж на виході з бухти, виднілися грізні голубі вали з білими гребенями. Вони темніли й темніли, віддаляючись, і десь там, біля недалекого, вкритого млою горизонту, ставали фіолетовими. Розбурханим водам за бухтою не було кінця. Хвилі йшли, здавалося, з усіх океанів світу на це легендарне портове місто, накочувались на береги, але в бухту пройти не могли: скісно перекресливши її, обрушувались на пам'ятник Затонулим кораблям, покриваючи його з орлястою головою, і відплигували назад для нового стрибка.

Танкери йшли у це вирування, не взявши ні тонни вантажу: так вимагала програма випробувань. Усі механізми на кораблях в цей час обслуговують не матроси, а робітники, які їх виготовляли і встановлювали, і капітани розпорядилися про всі можливі заходи для боротьби з морською хворобою: всім було роздано таблетки, краплі, а ті, що стояли на вахті, загодя смоктали лимони.

Незабаром на «Волго-Доні» прийняли перший удар хвилі. З «Казбека» видно було, як танкер пішов носом угору, йшов довго, наче збирався дістати летючу грядку низьких поцелястих хмар, і стало видно всю палубу і всі предмети на ній від корми до носа: «Волго-Дон» став на гоц, мов необ'їжджений норовистий кінь. Потім угору полізла кругла сферична корма і лізла доти, доки з хвиль не виринув увесь ахтерштевень з гвинтом, що шалено і безпорадно крутився кілька секунд у повітрі, як турбіна; посічена ним вода димувала.

— Справжнє пекло! — сказав стерновий капітанові. Той мовчав і навіть не дивився. Переваливши через три-чотири таких вали, «Волго-Дон» пішов рівніше. Тепер його вже підкидало і занурювало всього, він гоїдався в розбурха-

нім морі, як поплавець од вудочки, і йшов усе далі й далі, в оту фіолетову опалілу й ревучу водну пустелю.

«Казбек» рівнявся з пам'ятником. Тепер добре видно було відшліфоване водою каміння п'єдесталу, білий обеліск, на якому, розкинувши чавунні крила, сидів орел. Орел був мокрий, його час від часу вкривали хвилі, і він виривав з них гладенький, блискучий, заклопотаний своєю великою й копіткою місією героїства і безсмертної слави, яку звалили на його чавунні крила скульптори і ливарники.

Капітан в шанобі зняв перед ним картуза і отак, з непокритою головою, стрімко почав підніматися до хмар разом із своїм кораблем. Танкер крекнув металевим нутром, що аж тенькнуло гучно, мов натягнута струна, і, перевалюючись через величезний вал, почав падати носом у жовту розгойдану безодню. Але нова хвиля, налетівши, вихопила його з того падіння на свої зеленуваті груди, вигнулась під ним і, гехнувши, розбилась на бризки.

Так і йшов «Казбек», гойдаючись з носа на корму, наче кланявся штормові й морю, наче запобігав перед ними, аж доки лишилась позаду жовта смуга розбурханої гавані. Тут, на чистій, синюватій морській безодні, хвилі йшли строго за вітром, навскоси. Вони били танкер у правий борт, і він, мов від нестерпного болю, загойдався ще й з борту на борт. І чим далі, тим гойдався сильніше, і чим далі, тим дужче нахилився бортом до води. І капітан, який проходив Магелланову протоку, бачив скелі Євангелісти і Апостоли, цей бувалий у бувальцях, просолений океанами і вив'ялений вітрами капітан зблід. Завалюючись на лівий борт, «Казбек» так глибоко поринав у хвилі, що довго не міг вирівнятися, і його встигала хльоснути ще й друга хвиля, від якої він кренився ще більше.

— Ліво руля!— закричав капітан і стиснув кулаки.

— Гвалт!— вихопилося у реєстра Рубінчика.— Ця посудина тоне, побий мене бог! Щось зробіть, капітане, бо вона таки потоне!

— Воду в танки!— подав команду капітан у трюмне відділення, поставивши танкер кормою до вітру.— Ми нікуди не можемо йти, реєстре!— крикнув він Рубінчикові, і від того крику реєстр посміливішав. Зіпнувшись навшпиньки, він гукнув капітанові у вухо:

— Наче я вас примушую!— і розвів руками.

— Ви ж наказали вийти в море.

— Я? Наказав? Еге ж, наказав. Але хто думав про таке? Хто думав? І потім,— Рубінчик пошукав очима

«Волго-Дон», той був далеко.— І потім, як же йдуть вони? Чого море не перекидає той, головний танкер?

— Може, вони навантажились? Може, прийняли в танки воду?

— Що я, хлопчисько?— скипів Рубінчик.— Я перевірів обидва танкери перед виходом. Вони були порожні, як мої кишені. Тут щось не те.

Танки наповнили до половини, «Казбек» мав набутти остійності, але доки його повертали назустріч вітру, він знову трохи не перекинувся і довгий час зберігав крен з підвітреного на протилежний правий борт, так що довелося під час повороту повністю наповнити танки лівого борту.

Рубінчик стих. Він лежав посеред командирської рубки, розчавлений морською хворобою.

Море дибалося перед очима капітана, якого не здивувала б поява самого бога Нептуна, але сьогодні і він був спантеличений поведінкою довіреного йому корабля. Він повів «Казбек» в бухту, давши на «Волго-Дон» радіограму:

«Судно не втримується на хвилі, вертаюсь на базу».

«Казбек» вповзав у бухту. Він полохливо задкував з розбурханого моря у тиху жовту бухту, неначе злодій, спійманий на гарячому, і тепер усі, хто був на «Казбеку», ще з більшою пошаною дивились на пам'ятник Затонулим кораблям: вони встигли дещо взнати з того, що відчували люди тих кораблів, яким поставлено цей похмурий і гордий пам'ятник.

Зганьблений велетень швартувався біля пірса, і ніхто поки що не знав, чому він, цей новітній океанський танкер, не витримав «домашнього» шторму на Чорному морі. Та ще тоді, як «Волго-Дон» десь діловито никав у хвилях, успішно завершуючи ходові випробування.

Павло Мусійович Рубінчик оклигав надвечір і одразу ж заходився переглядати документи «Казбека». Він мав добру пам'ять, цей низенький, опецькуватий державний реєстр. Цифра фактичної ваги корабля здавалася йому підозрілою тому, що, наскільки він пам'ятає, була такою ж самою, як на «Волго-Доні». Очевидно, «Казбек» не зважували, фактичне навантаження корабля підставили за документами головного танкера серії — «Волго-Дона».

Коли зібралися у кают-компанії всі інженери, зжовклий Рубінчик, стискаючи обома долонями скроні, висловив припущення, що секції і механізми на «Казбеку» не зважували. Може, комусь з інженерів відомо, як було встановлено ваговий контроль при будівництві корабля? Чи справді

задовольнилися зважуванням лише головного танкера серії? Ніхто з інженерів цього не знав, бо ваговим контролем мало хто з виробничників цікавився. Покликали старшого майстра відділу технічного контролю, але й він не міг точно відповісти на це запитання. Тоді Павло Мусійович порадив капітанові запросити «Волго-Дон» про його фактичне навантаження.

Поки радисти зв'язувалися з «Волго-Доном» і посилали радіограму, поки там, на «Волго-Доні», з незадоволенням розшукували цифру, що знадобилася для чогось Рубінчикові і на яку ніхто ніколи не зважав, державний реєстр виклав свої міркування.

— Мої припущення,— сказав він стомлено й поважно,— зводяться ось до чого. «Казбек» не має номінальної остійності, бо всі надбудови на ньому — півбак, спардек і ют — з якоїсь причини перевершили теоретичне навантаження корабля на кількасот тонн.

— Ага, і тому вісь навантаження лежить вище ватерлінії,— втрутився майстер ВТК.— Це ви хочете сказати?

— Я хочу, щоб мене не перебивали,— відповів Павло Мусійович і стомлено заплющив очі. Він усе робив підкреслено, всьому вмів надавати якоїсь особливої значимості і тим викликати подив у простаків. Тому ще з інституту всі, хто знав його, хто зустрічався з ним по роботі, вірили цій мнимій значимості і вигукували: «О! Рубінчик — то голова!» Особливо не скупилися на ці вигуки його друзі.— Так от,— переможно продовжував він,— якщо вісь навантаження повинна лежати нижче ватерлінії, то в «Казбека» вона проходить десь на рівні верхньої палуби. Це значить — при добрій бовтанці, скажімо в протоці Магеллана, де зустрічаються два найбільших у світі океани, наш танкер перевернувся б. Сьогодні нас врятувало те, що ми наполовину наповнили танки, а то...

В цей час принесли радіограму з «Волго-Дона». Павло Мусійович швидко начепив окуляри, звірив цифру в судовій технічній документації «Казбека» з одержаною і, сяючи обличчям, широким і масним, як повний місяць, вигукнув, потрясаючи радіограмою:

— Повний збіг! Ви розумієте, повний збіг фактичного навантаження двох кораблів! Такого в природі не буває. Навіть двох листків однакових на одному дереві не буває, а це кораблі! — Він радів, що його припущення справдилося. І це зовсім не пасувало до того пригніченого настрою, в якому перебували не лише інженери, але і вся команда.

Було вирішено з усіх трьох надбудов вирізати по одному листу заліза, виміряти й зважити ці листи, зіставивши фактичну товщину і вагу з проектними.

Виявилось, що на всіх трьох надбудовах метал був еліпсоподібного прокату: по краях він мав товщину, відповідну до вказаної в кресленнях, а посередині на один-два, а то й три міліметри товщій.

Захопивши акти державної комісії, Павло Мусійович Рубінчик вилетів у раднаргосп доповісти про цю надзвичайну подію і за вказівками, що робити далі.

— А все через наш «трудний», безладний завод,— зітхав Павло Мусійович,— все через нашу неорганізованість.

2

Що завод був-таки до біса «трудний», Іволгін побачив одразу. Ходячи з секретарем парткому по території (головний інженер поїхав у раднаргосп, і тому нового директора знайомив із справами Злива), він розводив руками:

— Як же це так, Степане Прокоповичу? Транспортування, кажете, гальмує, а колій стільки, що весь завод облутано ними. Як же це розуміти?

Справді, по всій заводській території у різних напрямках, через усі цехи, до кожного стапеля прокладено залізничні колії, в той час як на північному заводі, де працював Іволгін, було лише дві колії — від складу заліза до стапелів, рівні, як стріли.

— Паровозний парк у нас слабкий, чи що?

— Ні,— посміхнувся Злива,— паровозів маємо доволі.

— Так у чому ж справа? — починав злитися Іволгін.

— Якщо ви вже поклалися на мене, то прошу не поспішати, я покажу вам усе і з'ясую предметно, бо слова — це тільки слова.

Вони крокували по шпалах, спочатку поміж цехами, потім вийшли на забур'янений пустир, завалений металоломом. Було ще тепло. В бур'яні тріщали коники. Вигріваючись, вони сиділи на чорних від мазуту шпалах, вимахували лапками, створюючи дивну, скрипучу мелодію. Пустир добігав аж до плавнів, що прохолодно зеленіли, закриваючи лиман.

У мареві коливався крутий правий берег з жовто-білими урвищами, за якими починались яскраво-зелені поля. Ліворуч, залите сонцем лежало село, відсвічуючи черепичними покрівлями, що давно тріпотіли, зламуючись у хвилях

марева, і одинокий вітрогон стояв без вітру, нерухомий і зайвий. Тиша стікала зі степу сюди, меланхолійна, задумана, і гуркіт заводу тільки підкреслював її.

Злива ступав вільно й широко, почувавши себе хазяїном, і маленький Іволгін у сірому костюмі поруч з ним здавався студентом-практикантом.

— Цей пустир, відгороджений ще з минулого століття, дикуватий. Тут навіть кролі водяться. Так-так! Дикі кролі.

— Не думаю, що цю екскурсію ви запропонували мені заради кролів.

— Звичайно, ні!— щиро засміявся Злива.— Кролі в поточному методі ніякої ролі не відіграють. Це так. Але склад заліза вам треба побачити. Та ось і він.

Серед пустиря під легкими переносними навісами лежало штабелями профільне й листове залізо. Тут же працювало два парових допотопних крани, які вантажили залізо на платформи.

— Ну, бачу,—склад. Що ж далі?

— А далі я поведу вас тим шляхом, яким іде метал звідси до стапеля. Згода? Ви простежите не лише його шлях, а й усі митарства, поневіряння, які трапляються металові на цьому шляху.

— Ходімо!— коротко кинув Іволгін і пішов уперед.

Першим трапився їм височенний восьмипрольотний цех секційного складання. Стіни його і покрівля — суцільне скло. Вигляд він мав легкий, ажурний, увесь просвічувався наскрізь. Залізничні колії складу заліза проходили стороною, минали цех.

— Зайдемо?— спитав Іволгін.

— Хоч це й порушує послідовність, а все ж зайдемо,— погодився Злива.— Власне, сюди вже повертатися не буде потреби.

В цеху було світло, як у галереї. Ферми й увесь металевий каркас його, а також мостові крани та магістральні трубопроводи свіжопофарбовані, підлога дерев'яна, торцева. Чистота ідеальна.

Метушні в цеху немає. Газорізальники в захисних окулярах поважно стояли біля своїх автоматів, а на секціях, що зводилися десятиметровим громадям, працювали електроварники.

Іволгін обійшов цех і лишився задоволений. Коли виійшли, спитав Зливу:

— Скільки експлуатуєте?

— Та вже другий рік,— відповів секретар парткому і

звичним рухом зсунув з плечей піджак. Руки тримав на поясниці, був чимось заклопотаний.

— Другий рік?— здивовано перепитав Іволгін.

Але не похвалив. Ішли мовчки, минали цехи. Ось пройшли малярний, чути по запаху, ось і столярний, завалений дерев'яними рейками і дошками, переповнений ревом циркулярних пилок. Погнуті труби різних діаметрів, мідні і сталеві, палахкотючий вогонь у темряві, що його видно було через чорну широку пащу дверей трубного цеху, який вони теж проминули, а колія бігла все далі, вела їх до стапелів.

— Ці залишимо на завтра,— відмахнувся Злива.— А ось найвужче наше місце, Вікторе Михайловичу,— зітхнув він і показав на трикорпусний присадкуватий цех.

Закіптюжений і непривабливий, він виходив трьома своїми причілками до лиману, так що у відчинені ворота видно було хвилі. Іволгін побачив навіть білу як сніг чайку — розправила крила і завмерла, підхоплена зустрічним потоком повітря.

В цеху стояв одчайдушний стукіт. Просто од воріт усіх трьох прольотів починалися столи розмітників. Хто позвав з рулетками по столах, на яких розкладено було листове залізо, хто стояв біля столів з кернами, вимахуючи невеликими, але на диво дзвінкими молотками. Удари були такі часті, а розмітників так багато, що від суцільного стукоту боляче було вухам.

Велетенські дванадцятиметрові вальці стояли вповодж цеху, і довгий зігнутий аркуш металу, затиснутий одним кінцем між валами, другим величаво вимахував десь під самим дахом. Вальцівник з білим свіжим шаблоном, прируживши око, вивіряв лінію вигину.

Стелажі газорізальників зайняли добру половину двох прольотів; в кінці цеху тьмяно поблискують три могутні гідропреси. Снують крани, перекликаються такелажники. В напівмороці гостро пахне ацетиленом, іржею. Трохи далі, праворуч, перпендикулярно до першого прольоту, примкнула кузня, з вишкіреними пащами нагрівальних печей, з дірчатою металевою підлогою.

У всіх трьох прольотах цеху, біля вальців і біля автогенників — гори і гори розміченого металу. Його несуть кранами від ромітки до газорізальників, з газорізки на зачистку, а далі під вальці, на правку.

«Хіба в такому хаосі встежиш за дрібними деталями? Тут лист зовнішньої обшивки пропаде — всім цехом шукати будуть і не знайдуть»,— подумав Іволгін.

Він зрозумів настрій Зливи і сам засмутився. Обходячи цех, помітив, що і тут темп роботи високий, що кожен робітник знає своє діло, але чуттям досвідченого виробничника він уловив відсутність чіткої організованості, так потрібної при поточному методі.

— Зайдемо до начальника цеху? — крикнув Злива, нахилившись до самого вуха Іволгіна.

Той глянув на годинника і на знак згоди кивнув головою.

3

Кабінет Залізняка містився на другому поверсі. О десятій ранку щодня він проводив перевірку добових завдань, на яку скликалися планувальники замовлень і майстри.

Залізняк піднявся їм назустріч — дебелий, розгніваний результатами перевірки, зовсім не схожий на того добродушного чоловіка, яким він був на полюванні.

— Продовжуйте, продовжуйте, — привітавшись, сказав Іволгін, легким кроком пройшов через кабінет, скромно сів поруч з майстром Юрченком і відразу немов згубився серед учасників перевірки. Зате як тільки зайшов Злива, в кабінеті стало тісно. Погляди всіх присутніх зупинилися на ньому. Майстри підбрались, деяким сипнуло за комір снігом при згадці про невиконані пункти змінного завдання, і Залізняк за своїм начальницьким столом видався раптом своїм, домашнім, в порівнянні з крутим секретарем парткому. Злива знав тут кожного, бачив, хто з чим прийшов на рапорт до начальника цеху: цього досвіду він набув ще тоді, коли працював головним інженером.

— Юрченко! — викликав Залізняк.

Майстер не поснішаючи підвівся, глянув на графік. У кабінеті — тиша. Юрченко акуратно склав свій графік і, ховаючи його в кишеню, сказав:

— Дванадцять позицій задано, дванадцять — виконано.

— Чого ж ти так довго думав? — усміхнувся Злива. — Ой Андрію, що ти все наче на волах вивозиш.

— Дивлячись де, — спокійно відповів майстер. — У роботі, здається, не затримую нікого. А от мене затримують.

— Хто? — в один голос запитали Залізняк і Злива.

— Плаз.

— Що ж вони, завдання твоє не забезпечили? Ти ж виконав сьогоднішні пункти?

— Та й що з того? А на післязавтра мені більше двадцяти шаблонів потрібно. Жоден ще не готовий.

— Ти доживи ще до післязавтра, — зауважив Залізник. — Про завтрашнє завдання думати треба. Одержав уже? От про нього й міркуй.

— Міркую. Та бачу, що три пункти не виконаю. — Юрченко помовчав, зібрався з духом і, круто повернувшись, глянув на майстра газорізки. — Газорізальники затримують накладні листи.

— В чому справа, Розенблум? — погрозово спитав Залізник.

Невисокий, верткий, як дзига, майстер Розенблум підхопився з місця, мнучи поли піджака, почав з'ясовувати.

— Бачите, тут така справа...

— Вам було вчора вписано в графік ці пункти?

— Було. Друга зміна повинна була різати, та не знайшла тих листів.

— Коли ви пішли вчора додому?

— О п'ятій. Ми ж боремося за семигодинний день...

— А другу зміну ти забезпечив роботою? — скипів Злива. — Яке ти мав право йти додому, не підготувавши виконання добового завдання? Майстер! Де ці листи зараз?

— В роботі, — оторопівши, відповів Розенблум і нараз зробився мокрим.

— От іди мені зараз, і до кінця перевірки щоб листи були готові.

«Еге-ге, дідівські методи у вас, хлопці! Партизанщина!» — скрушно подумав Іволгін.

Найгірші справи були у диспетчера. Йому задано було відправити на проміжний склад близько сотні креслень, але жодного з них він не укомплектував до кінця, і майстер ВТК не оформляв документів.

— Мудруєш, Арама! — зло стрільнув очима на майстра ВТК Залізник. — Мудруєш! — ще більше підвищив він голос, помітивши, що старший контрольний майстер ВТК зібрався заперечити. — Адже дрібниць не вистачає! Дрібниць! Дивись: по першому кресленню — поясок $6 \times 24 \times 900$.

— У мене на руках наказ директора: некомплектну продукцію не оформляти і навіть не пропускати на склад.

— Пробачте, хто виготовляє деталі? Цех чи Арама? — спитав Іволгін.

Залізник мовчав. Злива креслив на папері якийсь ескіз.

— Так у чому ж річ? Хто ж винен у зриві? — тихо продовжував Іволгін. — Я думаю, винен диспетчер, що не пролвив активності, не домігся виконання графіка. На пер-

ший раз запишіть йому догану, заготуйте наказ зараз же, — кинув він Залізнякові, — розпускайте людей, хай ідуть до роботи. Майстер Юрченко, залишіться.

В кабінеті лишилися молодий майстер Юрченко, Заліз- няк, Злива.

— Навіщо ви так на Розенблюма? — тихо сказав Юр- ченко Зливі. — Він такий хороший майстер, акуратний, уважний, беручий. А ви...

— Скільки разів перевіряється у вас виконання добо- вого завдання? — спитав Іволгін Залізняка.

— Один раз, ранком.

— Значить, накачкою живимось? А от якби на протязі дня перевіряли завдання, у диспетчера і Розенблюма всі пункти було б виконано і Андрій Іванович не говорив би вам у присутності директора про шаблони.

Іволгін дивувався Залізняка пам'яттю на людей. Він гово- рив про майстрів, неначе давно був знайомий з ними.

— Грубо працюєте. Грубо. — Віктор Михайлович помов- чав. — І вас це стосується Степане Прокоповичу. Всі оці люди звертаються до вас на «ви», то чого ж ви їм «ти- каєте»? Яке право маєте?

— Я ж з ними ріс, Вікторе Михайловичу. З дитинства майже усіх їх знаю, чого ж я раптом «викаюти» почну?

— А вони ж чого? До вашого сану «викають»?

— Зрештою, це моя справа, — багровіючи, зауважив Зли- ва. — По-моєму, аби робота йшла.

— А пошаною робітників ви гордуєте?

— З якої речі? — Злива потемнів, брови зсунув до пере- пісся і з натугою повернувся до Іволгіна. — Звідки це ви взяли? Спитайте робітників, якої вони думки про мене.

Про популярність Зливи серед робітників знали навіть у міністерстві. Знав про це і Іволгін.

— Але ж, — зауважив він спокійно, — цим не рекомен- дується зловживати. І чортів на наради теж волокити не треба. От і ви, Олексію Михайловичу, окрики любите. До чого вони приводять? Зараз люди гідністю своєю дорожать, як ніколи. І цю гідність треба берегти: ви — керівник і по- радник, ваші двері, як і душа, мусять бути відкритими для кожного. А ви, мабуть, тільки й розмовляєте на рапортах: «Чому не виконано, сучий сину?» А як воно виконується, що заважає майстрові виконати завдання, ви ж узнаєте ли- ше ранком другого дня. Пізно! Нічого поправити вже не можна. Це не керівництво, товаришу Залізняка. Перебу- дуйтеся, і якнайшвидше. Цього вимагають час, люди,

держава. Тепер. Чому ви досі не встановили фотопроєкційну машину на розмітці?

«Звідки він про машину пронюхав?»— здивувався Злива, не знаючи про те, що директор встиг побувати в комітеті комсомолу і в бюро раціоналізації.

— Освоювати треба, людей готувати, а план зірвати— це ж злочин,— сказав Залізник, метушливо перекладаючи папери.

— Ніякого зриву не буде,— мовив Юрченко.— Я берусь налагодити фотопроєкційну установку.

— Щоб більше не повертатися до цього, зараз же передавайте установку Юрченкові, хай монтує і пускає в дію.

Іволгін попрощався і вийшов. Злива гучно засміявся.

— А сказав він чистісіньку правду. Га, Олексію Михайловичу? Усі наші вади помітив з першого разу.

— Що правда, то правда. Око має добре.

4

— Майстер, поможи мені донести борщ до столу,— звернувся до Андрія Юрченка старий фрезерувальник Парфен Микитович.

Він топтався перед вікном, на якому стояла тарілка з паруючим борщем, тримав на підносі хліб, котлети, виделку й ложку і ніяк не міг поставити борщ. Він затримував інших, що стояли в черзі за ним, і, побачивши Андрія, звернувся до нього за допомогою.

— Пора на пенсію, діду,— непривітно сказав молодий робітник з іншого цеху.— У вас он руки тремтять. Сиділи б дома, баба і тарілку подала б, і ложку. А грошей держава таким, як ви, дає тепер багато.

Парфен Микитович підвів на нього суворі очі, подивився і, нічого не сказавши, побрів до свого столу. Там він сьорбав гарячий борщ, відламував маленькі шматочки хліба і їв без апетиту. Ложка танцювала перед ротом, і борщ здавався зовсім несмачним.

Андрій з жалем дивився на старого. Він знав Парфена Микитовича, скільки й себе пам'ятає: жили вони поряд, і весь вік Андріїв батько дружив із старим фрезерувальником.

Андрій завів мову про нового директора, про фотопроєкційну установку та економію металу. Парфен Микитович слухав мовчки. Нарешті сказав:

— Добре діло ви починаєте. Потрібне. Бо паша молодь зараз у танці вдарилась, комсомольців збирають на збори в нашому цеху... в день зарплати: виплачують їм гроші після зборів. Хоч-не-хоч — сидіти треба.

— Не всі й такі, — заперечив Андрій.

— Та, звісно, що не всі. Але є такі, для котрих що день, що ніч, — їм однаково. От, приміром, наш цех не виконує плану. Директор заводу, головний інженер, партійна організація — всі шукають причин, всі думають, як би його зробити так, щоб дати план. Лише комсомольці спокійні. Нічого їх не турбує. На утриманців перетворилися.

— Вас як послухати, то й справді комсомол нічого не вартий, — сказав Юрченко. — Незрозуміло, хто ж тоді цілинні землі освоїв, шахти в Донбасі побудував?

— Ти, Андрію, не лови мене на слові. Не люблю цього. Я не про весь комсомол. Я про нашу цехову комсомольську організацію кажу. Я на заводі більше п'ятдесяти років. Був і парторгом цеху, вже ось кілька років підряд головою в цехкомі і просто дивуюсь, як молоді люди можуть отак ставитися до роботи. — Він обернувся до сусіднього столика. — Ось ти, синашу, кажеш: грошей багато дає держава таким, як я. Вірно, пенсії пристойні, грошей вистачить. Але ти думаєш, що в цьому суть? Підожди, доживеш до моїх років та й узнаєш, чи гроші тобі дорогі, чи місце твоє серед людей. Коли роки тебе в брак списують, не мила тобі ні пенсія, ні достаток, нічого не миле. — Парфен Микитович глянув на Юрченка суворо з-під сивих брів, помовчав і повільно встав з-за столу.

— Парфене Микитовичу, візьміть у Розенблюма бокові кілі, — попросив Юрченко. — А то в нас з ними біда: не впраємось.

— Зараз після обіду буду ладнати верстат, завтра зранку на рапорті домовимось. — Парфен Микитович вийшов з їдальні, а Андрій все сидів і дивився йому вслід.

5

— Так якої ви думки відносно потоку на нашому заводі? — звернувся Іволгін до Зливи і Чеканюка, зайшовши увечері в кабінет секретаря парткому.

Голос у директора був тихий, а сірі розумні очі дивилися на головного інженера з усмішкою.

— Мою думку ви знаєте, — сказав Чеканюк. — Потік затримує цех заготовок — сімнадцятий. З нього й починати.

— Як саме починати? Що ви маєте на увазі?

Іволгін прогулювався по кабінету, малий, акуратний і бадьорий. Чеканюк стежив за ним з інтересом, а Злива сидів, навалившись грудьми на стіл, і викладав свої міркування.

— По-перше, — понуро говорив він, — цех стоїть безглуздо. Я спеціально провів вас до нього від складу заліза. Як у нас рухається метал? Спочатку ми веземо його від складу через усю територію заводу до самісінських стапелів — у корпусообробний цех. Провальцювали, розмітили, виготовили деталь. З сімнадцятого веземо заготовку ще далі, аж до стапеля, на проміжний склад для комплектування. Розвантажуюмо і комплектуємо. Далі навантажуюмо і веземо назад, через усю територію заводу, в цех секційного складання. Метал повернувся знову на попереднє місце — майже на склад заліза. Розвантажуюмо і збираємо секцію. Потім секцію у готовому вигляді знову через усю територію заводу веземо на стапель, до того ж таки сімнадцятого цеху. Маємо замість єдиної прямої лінії, як передбачається потоком, три кінці. Потік, виходить, існує лише на паперах, а насправді... — Злива махнув рукою і почав закурювати.

— Я думав сьогодні про це. — Іволгін зупинився серед кабінету і потер лоба. — Треба перенести корпусообробний.

— Куди? — спитав Злива, зосередивши всю увагу на цигарці, що ніяк не розкурювалась.

— Поставити його між складом заліза і цехом секційного складання.

— Дорого обійдеться, — покрутив головою Чеканюк. — Хіба ми маємо право зупинити корпусообробний цех хоч на місяць?

Злива поглядав на головного інженера і посміхався.

Іволгін швидко підійшов до столу, схилився до Зливи.

— Кажуть, ви вже писали рапорт міністру саме про те, щоб перенести сімнадцятий цех до складу заліза? Писали?

— Писав. — Злива посміхнувся. — Боюся, що ви перший, як тільки вникнете в справу глибше, не підтримаєте мене.

— Мотиви?

— По-перше, — сказав Чеканюк, — через усю територію заводу доведеться прокладати автогенну магістраль — робота колосальна. Раз. По-друге, прокласти на таку ж відстань електрокабель — теж у траншеях. Два.

— Відпадає! Відпадає! З одинадцятого візьмемо.

— Добре, візьмемо, — погодився Чеканюк. — А ліміти на будівництво корпусів цеху де брати? А монтажні роботи? Це ж мільйони!

Іволгін підвів руки, немов захищаючись.

— Тільки без паніки. Сам я не проб'ю цієї справи в Раді Міністрів, не доведу, що цех необхідно перенести. Скажуть: «Прийшов цех ламати! І дурень так план виконає. Спробуй, як інші, на тій самій базі». Але якщо ви, Степане Прокоповичу, і ви, Веніаміне Петровичу, підтримуєте мене і ще раз напишете в Раду Міністрів, у Держплан — будуть і ліміти, буде і дозвіл. І з будівництвом не затримаємось.

— Але сімнадцятий стане — завод стане! Це ж заготовки, не що-небудь, — зауважив Чеканюк.

— Та сімнадцятий ваш працюватиме.

— Який він мій? Хай він ваш буде!

— Я ж кажу: не будемо його зупиняти. Навпаки, із завтрашнього дня я сідаю на сімнадцятий і не злажу з нього, поки цех не розширється і не почне систематично виконувати завдання.

— Тоді й перебудова відпаде. — Чеканюк підвівся, обійшов стіл. — Якщо зараз раднаргосп і слухати не хоче про перенесення цеху, то після виконання плану яка може бути мова? Адже це — мільйони!

— Мусимо думати про завтрашній день, Веніаміне Петровичу, — сухо сказав Іволгін.

Злива огорнувся клубами диму — високий, міцний.

— Ви цікавилися, скільки завод втрачає на транспортуванні?

— Багато, — помовчавши, відповів Чеканюк. — Але це не врятовує справи.

— А точніше?

— Точніше не знаю. Я не бухгалтер.

— Головний інженер мусить знати економіку краще, ніж бухгалтер. — Іволгін посміхнувся, і гнів головного інженера зламався об цю посмішку і погас.

— Транспортні перевитрати, пов'язані з розташуванням сімнадцятого, становлять на рік близько двох мільйонів карбованців, — сказав Злива.

— Отже: за два роки економією транспортних витрат ми перекриємо витрати на будівництво цеху. Так чи ні? — спитав Іволгін.

Перенести корпусообробний цех у сучасне, добре обладнане приміщення, та ще й розташоване так вигідно, було

давньою мрією Злива. Але ніхто не підтримував цієї пропозиції ні в міськкомі, ні в обкомі партії, ні в раднаргоспі. Вальці, гідропреси, гільйотини і пресножиці, молоти в кузні, печі — все це треба демонтувати, переносити і знову встановлювати. Та ще й так, щоб цех давав продукцію. Скільки думав про це Злива, скільки воював!

— То як же? Можу розраховувати на вашу підтримку? — спитав директор.

— Поки що прошу лишити це питання відкритим, — сказав Чеканюк.

— А я першовідкривач цього варіанта, і тому обома руками «за».

Іволгін задоволено посміхнувся. Він був певен, що Злива його підтримає, пройшовся по кабінету і раптом спитав Чеканюка:

— Що ж там у раднаргоспі про «Казбек» чувати? Ви чогось мовчите.

— Та оце тільки повернувся, — буркнув головний інженер.

— Як вони там? — спитав Злива.

— Бал занизили за погані показники ходу, остійності.

— Чому?

— А хто його знає. На швартових випробуваннях все було чудесно, — розводив Чеканюк руками. — А потім виявилось, що фактичне навантаження корабля перевищило теоретичне.

— Ну й що з того? Існують допуски.

— Бачте, Вікторе Михайловичу, допуски допусками, хоча й вони на «Казбеку» перевищені. Зараз він вертається до нас на ревізію. Кажуть, вісь перевантаження корабля лежить у надбудовах. Еліпсоподібний прокат металу.

— Треба налагоджувати вагову дисципліну. Прошу зайнятися цим питанням, Веніаміне Петровичу, бо мені за сімнадцятим тепер ніколи буде.

— Займусь, займусь. Начальника бюро підбираю.

ЛІДА ТАНЄВА

1

Від поштовху Ліда Танєва прокинулась і глянула у вікно.

Поїзд стояв на глухому полустанку, у вагоні всі спали. Було тихо, як тільки може бути тихо в степу на світанку.

Чахкання паровоза сюди, у дванадцятий вагон, не доли-
нало. Лише прошурхотіли по піску чийсь кроки — мабуть,
пройшов черговий по станції — і знову тиша.

А в розчинене вікно вагона дивиться повний місяць, що
почав бліднути, і легкий серпанок туману чи просто ран-
кової імлі простелився над самісінькою землею, вперся в
рожевий краєчок неба і застиг. Спить безмежна рівнина,
дрімають вдалині високі могили.

Ось плавно і обережно проплив повз вікно телеграфний
стовп, придорожні кущі і станційні будівлі, все швидше
назад побігла рілля, і тільки дальні кургани-могили і мі-
сяць у небі поспішали за поїздом, зазирали у вікна вагона,
немов гналися за ним, немов боялися лишитися на самоті,
серед цієї вічної тиші й степу.

Так було довго. Замість тих, що відстали, виникали
нові, свіжі кургани, а місяць торкався їхніх верхів і не
зводив свого ока з вікна. Здавалося, цій гонитві не буде
кінця.

Та ось попереду на трав'янистій побурілій рівнині з'яви-
лося червонясте громаддя, в контурах якого Ліда не відра-
зу впізнала велетенський корабель.

— Чудо! — сплеснула вона руками і висунулася з вікна.

А корабель, пофарбований червоним суриком, поцятко-
ваний синюватими спалахами електрозварки, гігантським
прапором зводився в неоглядному степовому просторі.

Він виростав начебто просто з землі, як ростуть дерева,
хліба, бо пологі береги степової ріки скрадали плесо і не
могли приховати його велетенських розмірів.

Синя імла далечини робила місто невагомим, кришта-
лево прозорим; чимось невловимим воно було схоже на
рідний Ленінград, з яким Ліда розпроцалася всього три
доби тому і за яким уже сумувала.

Про це місто багато розповідав їй ще в інституті Андрій
Юрченко, який, власне, і умовив її попроситися сюди. Сам
він тепер працює майстром на суднобудівному заводі, куди
оце і їхала Ліда.

Він міг годинами розповідати про окремі будинки і ву-
лиці свого міста.

Андрій не раз говорив, що цим містом захоплювався Му-
сорґський.

«Вулиці тут рівні й широкі, як проспекти, а розташова-
не місто просто чудово, — писав великий композитор. —
Особливо красивий краєвид відкривається з бульвару:
широкий простір лиману, за ним вапнякові урвища берегів,

а далі горби з рядами вітряків на них — все це при надзвичайно прозорому повітрі створює захоплюючу картину».

Цю фразу Андрій не раз повторював і від себе додавав:

— Де ви бачили ще місто, яке омивалось би двома ріками і лиманом, де майже не буває зими?

І сам відповідав:

— Ніде. Бо немає другого такого міста на нашій землі. А де є такий яхт-клуб? Нема ніде, слово честі! Уявіть собі лиман, а понад ним — листаті тополі дивляться у тихі води, як у дзеркало.

Хвалив він і стрілку, де люди, купаючись, бредуть аж на середину лиману, і круті береги, і широкі степи, що починаються за мостами обох рік і біжать до самісіньких обривів, рівні і безмежні, як море. Хвалив Юрченко і суднобудівний завод, запевняючи, що на ньому будують найкращі в світі кораблі.

З усім цим Ліді треба тепер познайомитись, все це побачити своїми очима. І вона хвилювалася: а що, коли місто і завод виявляться зовсім не такими, якими їх малював Юрченко? Що тоді? Адже вона їде сюди жити і працювати...

2

Начальник відділу найму був маленький, круглоголовий і огрядний. На його бритій голові — жодного бугорчика, вона виблискувала, неначе скляна куля. На привітання Танєєвої він відповів, не підвівши голови, і Ліда довго чекала, доки він прочитав і підписав якийсь документ.

— Слухаю,— підвів він на неї старечі голубі очі.

— Я приїхала з Ленінграда за призначенням.

Він кивнув головою і простягнув руку коротким вимогливим жестом.

— Документи!

Ліда подала диплом і стежила, як уважно вивчав начальник кожну букву її документа. Мабуть, диплом сподобався йому, бо він знову глянув на Танєєву і посміхнувся.

— З відзнакою? Дуже добре! Саме вас мені й треба.

Вона ступила ще крок до столу.

— Пробачте, я б дуже хотіла одержати роботу на сталельному складанні або на...

— Ви туди не підете,— тихо, але владно зупинив її начальник.— Вас чекає посада начальника вагового контролю. Чекає вже кілька тижнів.

Він швидко написав кілька слів на якомусь бланку і подав Танєсвій.

— Ідіть оформляйтеся — і завтра ж на роботу. До побачення, — ледь помітним кивком голови попрощався він і схилився над паперами.

«Що ж це буде?» — розпачливо думала Танєєва.

Єдине, що її радувало, була думка про Андрія Юрченка. Ліда вірила, що він допоможе, що все виявиться простішим, як тільки вона побачить Андрія. Так було вже не раз за часів їхнього інститутського життя.

Вона розшукала біля прохідної телефон-автомат і подзвонила Андрієві в цех. Але їй відповіли, що Юрченко на рапорті. Ліда помовчала.

— Передайте йому, що приїхала Танєєва.

— Хто? — підозріливо перепитали. — Він вас жде?

— Танєєва, з Ленінграда...

— А-а-а... Передам обов'язково.

Ліда вийшла на передзаводський майдан. Її вже не радували багатоповерхові будинки в риштуваннях, вона навіть і не дивилася на них. Вона йшла по бруківці, стомлена і сумна. Було вітряно й холодно. Деревя, якими обсаджено майдан, стояли голі, колючі, і не вірилося, що вони коли-небудь вкриються листям, а горобці щільно сиділи на гілках і цвірінчали так, наче лаялись.

Ліда, залишивши чемодан у вахтерів, поїхала оглядати місто.

Ніякої особливої краси, про яку так яскраво розповідав Андрій Юрченко, вона не побачила. Обидві ріки, що омивали місто, були сумні-сумні, немов одвіку берегли якусь таємницю. Голі, спалені сонцем береги вражали необжитістю: ні деревця, ні кущика, і руде глинище роззявляло на місто бридку пащеку. Стрілка теж була порожня, нікому не потрібна.

А занедбаний яхт-клуб чимось нагадував човен, забутий на річці і вмерзлий у кригу лиману, і ряди тополь жалібно гуділи на вітрі та намагалися зазирнути верхівками за річний перекаат: може, там є затишок? І Ліда зовсім занудьгувала.

3

У приймальні було порожньо.

Біля кабінету головного інженера Ліда завагалась на якусь хвилину. Не встигла вона постукати, як на порозі з'явився елегантний чоловік. Чи сірі очі на блідому

обличчі, чи тонкий хрящуватий ніс, чи опущені донизу куточки губ — Ліда не могла зрозуміти, що саме, — але щось робило це обличчя холодним і якимось колючим.

— Ви до мене? — він посторонився і пропустив її.

Ліда увійшла і на хвилину затрималася біля порога. Стіни, облямовані під полірований горіх, натерта до блиску паркетна підлога і зелений, з малиновими смугами по краях килим, завалений паперами масивний письмовий стіл з приставленим до нього довгим лакованим столом для парад, моделі кораблів у кутках кабінету, ряд вікон вздовж усієї стіни, через які видно було стапелі і справжні кораблі на плаву, — все це було блискуче, строге, підкреслено чисте. Від нього на Ліду війнуло чимось далеким, милим, інститутським.

— Сідайте, товаришко Танєєва. — Чеканюк підсунув їй крісло і одійшов до вікна, задимівши цигаркою. — Мені про вас дзвонили...

Він навмисне не сів за стіл на своє «командне» місце, аби підкреслити приватність розмови, надати їй відвертого характеру. Але Ліда все одно почувала себе незручно. Їй соромно думати було, що заради своєї особистої посади вона відбирає дорогоцінні хвилини у головного інженера — людини заклопотаної і зайнятої. Ліда сиділа в кріслі прямо, як свічка, немов боялася торкнутися його спинки.

Обличчя у неї бліде, під великими голубими очима синці.

— Ви надто стомились. Мабуть, оце тільки з поїзда? — спитав головний інженер, і Танєєва здивувалась, бо в голосі його відчувалося співчуття, тембр його став м'який, бархатистий, а сірі проникливі очі зупинились на ній з ледь вловимою ніжністю. Так (Ліда смутно це пригадує) дивився на неї батько. І чи то від цієї згадки, чи від знервування і втоми, вона відчула раптом спазми в горлі, теплу вологу на очах і, схилившись до самих колін та міцно стиснувши маленькі кулаки, глибоко, по-дитячому, схлинула.

Чеканюк дивився на маленьку, акуратно зачесану голову, на худенькі плечі, що здригалися від плачу, на білі-білі руки, що м'яли хустинку, і мовчав. Він стояв біля вікна і боявся відірвати від підвіконня руки, бо напевне підійшов би й погладив її по голівці, як гладять малих дітей. «Зовсім дівчинка», — з прикрістю подумав він, а вголос стримано промовив:

— Ну, годі ж бо, заспокойтесь, Танєєва, — підійшов і сів

на край столу.— Так, так... — видавив після паузи і, закривши руки за спину, пройшовся по кабінету. Він довго добирав слова, нарешті, коли Танєєва вже сиділа тиха, принишкла, наблизився до неї і, дивлячись згори вниз на її заплакане обличчя, почав:— Ви неправильно зрозуміли своє призначення і майбутню посаду, Лідо. Так, здається, вас звать? Ну от, ви глибоко помиляєтесь, коли думаете, що керувати контролем дуже просто. По-перше, вагова дисципліна у нас кульгає, і її треба налагодити, бо поточний метод не терпить затримок і неув'язок.

— Але що це за робота? Хіба заради неї треба було кінчати інститут? — крізь сльози говорила Ліда, і губи її тремтіли.

— Не дуже уважно ви знайомились з виробництвом,— сказав Чеканюк з усмішкою.— А от через поганий ваговий контроль ми маємо заниження ходових якостей і остійності танкера нової серії. Натє ось, подивіться,— подав він їй акт державної комісії.— Що ви на це скажете? Завод позбавили премії, а на мене і директора раднаргосп наклав стягнення. А ви думаете, це дрібниці? Ні, Лідо, помиляєтесь.— Чеканюк насупився і враз якось віддалився, мовби його вже і не було в кабінеті.— Ви знаєте історію з дредноутом «Императрица Мария»? Ні? Це був прекрасний корабель. Але через те, що броню на нього чіпляли не зважуючи, він, як тільки був спущений на воду, одразу ж перевернувся. Овер-кіль!

— Так чого ж саме я мушу йти на цю роботу?

Головний інженер усміхнувся.

— Вас навіть «Императрица Мария» не лякає. Я розумію. Ви мріяли відразу ж одержати роботу на головному напрямку: на складанні, скажімо. Вам тяжко відмовитися від своєї мрії, але ж зрозумійте і нас — нам треба якнайшвидше налагодити вагову дисципліну на заводі. Для виконання цього нелегкого завдання мені потрібна свіжа людина, енергійна, знаюча, і я думаю, що ви якраз підходите.

— Що ви, що ви! — замахала на нього руками Танєєва.

— Це буде вам виробничий іспит. Візьміться за цю справу, і ви побачите, яка вона складна і цікава! — Він подивився на годинник.— До речі, я відвезу вас до гуртожитку, вам треба влаштуватись. Ходімте.

Всю дорогу вона оглядала рівні широкі вулиці, маленькі старі будиночки в зоні заводу і великі нові — ближче до центру.

— Зверніть увагу: місто росло разом з заводом.

Чеканюк показав Танєвій далекі вулички навколо порту. Вони спускалися до самісінького лиману — наче будиночки йшли чередою напитися та так і застигли. Між ними де-не-де вирізнялися сірі довгі будівлі.

— То казарми, складські приміщення. А отут,— Чеканюк повів очима навкруги,— тут будувалися робітники, що приходили на завод. Ви бачите: ні мурів, ні воріт — сказано: пролетарі! Гуляй, вітре, як у полі.

Машина поволі йшла вулицею Декабристів, звідси відкривалася вся панорама міста. Коли поглянеш праворуч, на схід, місто все лежить внизу як на долоні, у пологому котловані. Там застигли важкими купами голі дерева — немов хмари сповзлися унизу. Між ними подекуди визирали веселі невеликі будинки, а нові, багатопверхові височіли гордими кораблями. Більшість з них ще в риштуванні, але й так видно було, які вони світлі й красиві.

Якийсь час вони їхали мовчки. Місто з машини здавалось тихим. Тополевий сквер на Першотравневій тягнувся вздовж всієї вулиці аж ген за місто. Під легким вітерцем струнки світлокорі тополі тріпотіли, гнулися і здавались м'якими.

По Радянській, що пересікає Першотравневу перпендикулярно, мчали машини, на ній було людно. Повна руху, вся заставлена новими будинками і заасфальтована, Радянська здавалась Танєвій куточком іншого, великого міста. Широка і рівна, обсаджена старими розкішними кленами, вона простягнулась через усе місто, і там, далеко на протилежному кінці, здіймався на фоні неба чіткий силует пам'ятника Леніну.

Біля під'їзду гуртожитку Ліда попрощалася з Чеканюком, збігла на четвертий поверх і постукала до коменданта. Вийшла літня строга жінка в окулярах і з газетою в руках. Вона подивилася документи Танєвої, повернула їх і, знявши окуляри, безцеремонно оглянула гостю.

— Ой, яка ж ти гарненька, доню.

Вона одімкнула кімнату і впустила дівчину. Кімната була невелика, світла і затишна. Тут стояло двоє білосніжних ліжок.

— Житимеш поки що одна,— показала комендантша на крайнє від дверей ліжко.— Зараз же прийми душ чи ванну та й відпочивай з дороги.

Ванна була тут же, у квартирі. Ліда включила душ і з насолодою підставила під теплі струмені від незвички стомлене дорогою тіло.

Вони йшли вулицею, побравшись за руки, щасливі й самотні у людському вирі. Прохожі оглядалися на них з зазд-вістю, скепсисом і поблажливою.

— А чому ця вулиця зветься Адміральською?— спитала Ліда, прочитавши назву на будинку.

— Тут народжувалися, жили і вмирали адміралаи.

— Ну, припустимо, народжувалися вони просто немовлятами — червоними і крикливими. Адміралаи вони ставали потім. А хто, наприклад, тут народився? Хто жив?

— Аркас, Макаров, Казарський.

— Макарова знаю. А інші хто?

— Аркас був головним командиром Чорноморського флоту, освічена людина: астроном, етнограф, архітектор.

— Цікаво! А я думала, що адміралаи — це тільки сиві бороди, грубі, хрипкі голоси, могутні, як дзвін, груди.

— І все?

— Все.

— Для чого ж ти тоді вчилася будувати кораблі?

— До адміралів це має дуже сумнівне відношення.

— Помиляєшся, Лідо. З іменами російських адміралів пов'язано багато перемог. Вони відвоювали у нерівних боях з турками південь нашої Батьківщини. Ушаков, Нахімов, Корнілов — хіба тобі нічого не говорять ці імена?

— Так, це були герої, видатні люди.

— З ними пов'язана історія нашого флоту, вся ота морська романтика, і мужність, і честь, і відданість Батьківщині. І всі вони жили в нашому місті, на оцій вулиці.

— Гарна вулиця! Тільки немов надто вже тиха, надто вже затишна як для міської. Особняки, високі мури і тополі — наче спеціально лишили цю вулицю па згадку про адміралів. Вони, мабуть, і вибрали її тому, що тут було так тихо.

— Колись вона була найкращою в місті. А тепер...

— Тепер я пройшла б її і не помітила. А придивлятися почала — сподобалась.

— Так воно все, Лідо.— Андрій ішов у розстебнутому пальті.— Ти кажеш, не сподобалось тобі наше місто. Це тому, що в тебе настрої погані через те призначення, тому що погода така.

— Прекрасна погода, Андрійку! Мені хочеться, щоб вітер був ще дужчий.

— От бачиш. А зранку було інакше.

— Інакше. Бо тебе не було, бо я сама лишилася, як... Ат, розповідай краще про щось — я люблю, як ти розповідаєш.

— Місто... Воно буває протягом року таке ж різне, як людина протягом усього життя. Ти бачиш наше місто в пору, що відповідає людській старості. Ну, от як би ти приїхала сюди і побачила мене сивим, беззубим, із зморшкуватим обличчям.

— Таке вигадавш! Ти ніколи не будеш старим. Ми ніколи не постаріємо.

— Так думають усі. В молодості. Це закономірно. Так от ти побачила наше місто в найнепривабливіший період і думаєш, що воно таке завжди.

— А ти вже і образився за своє місто?

— Та ні, Лідо, до чого тут образа. От ми бачимо голі дерева. Сьогодні, і завтра, і цілих три місяці. Їх січуть дощі, вони обмерзають ожеледдю — чорні, немов обвуглені, стоять акації і клени цілу зиму. І часто думаєш, що вони всі померли. Адаже можна подумати?

— Можна.

— Особливо тоді, коли не бачив, які вони красиві влітку — листаті, зелені, тріпотливі й запашні. Отак і наше місто. Весною воно стає суцільним садом. Широкі вулиці здаються вузькими алеями. А коли цвітуть акації, повітря стає запашним, і люди п'яніють, мов від легкого пахучого вина. В ту пору всі ходять закохані.

— У дівчат? — пасторожилась Ліда.

— В жінок, у дівчат, у своє місто, професію, у рідну вулицю. Мало в що можна закохатися, коли повітря п'янить.

— А ти приїхав і закохався в мене, коли був такий туман, що по всьому Ленінграду зупинились машини.

— Я б тебе скрізь покохав. Це зовсім інша річ, Лідо.

— Андрію, а про Казарського ти не говорив. Хто такий Казарський?

— А-а, Казарський... Це командир легендарного брига «Меркурій». Похований тут на кладовищі. А ото он бульвар...

— Ходімо туди, Андрійку.

— Ходімо.

Вони стояли біля огорожі бульвару, і Ліда відчувала на своїх плечах легенький дотик Андрієвих рук. Він її обіймає? Що ж, вона чекала цього цілих два роки! Вона так любила його великі сильні руки, що все могли, усе вміли.

Зараз ці руки бережно обіймали її, і Ліда відчувала себе маленькою і такою щасливою. Вона боялась навіть переступити з ноги на ногу і, не обертаючись, говорила:

— Мабуть, Мусоргський звідси дивився на лиман і писав потім у своїх листах саме про цей краєвид. Га, Андрію? Тільки де ж ті горби, де вітряки? Немає нічого, нічого...

А Юрченкові руки легенько притягали її, і над самим вухом вона чула шепіт:

— Лідо, Лідочко...

Ліда відчула на своїх губах гарячий Андріїв подих, побачила близько-близько його очі.

Наче вітер торкнувся Лідиних губів — солонуватий, терпкий вітер, настояний на пахощах степу і скресаючого лиману. Йй було так приємно і радісно, що хотілося плакати.

І тоді вона побачила небо, що нависло над нею і простягало свої обійми, а в тому небі — чайок.

Чайки були білі, з вузькими і немов прозорими крильми. Вони летіли на південь і кричали. Кричали радісно і сумно, а вітер ніс їх, наче пелюстки великих білих квітів, на південь через місто, через смуги заводського диму.

І Ліда подумала, що чайки кричать так тому, що вони всі, як одна, закохані.

— Андрійку, чайки! Поглянь, вони летять через місто! Я ще ніколи такого не бачила. Чайки над містом. Над Ленінградом вони не літають.

— І над Севастополем теж не літають, і над Одесою...

— А тут летять.

— Може, вони летять аж із Льодовитого океану? Де їх стільки береться? — питала здивована Ліда.

— Вони піднімаються ріками вгору в пошуках їжі. А на ніч повертаються в море і поспішаючи летять навпростець, через місто. Ти коли-небудь цікавилась, які бувають чайки? Ні? А їх дуже багато: це і малесенька сива, бистра, як блискавка, чайка-крячок, що живе на Дніпрі, білі пажерливі клуші, величезні й повільні, як гуси, сріблясті морські чайки. Вони найдалі забираються в океан і перші приносять звістку про землю стомленим мореплавцям. В бурю, у найбільші шторми вони літають над морем і ночують на хвилях навіть тоді, коли їх засипають бризками шалені вітри і накривають розгойдані води... — Розповідаючи про чайок, Андрій захопився. І в цю хвилину він здався Ліді

схожим на знаменитих мореходів. Що ж, він мав право на цю подібність: над його містом, як над океаном, літали чайки.

5

Коли вона вперше зайшла в цю кімнату, всю заставлену столами, серед яких, мов у лісі, загубився її стіл, Ліду вразило те, що близько двадцяти молодих жінок і дівчат спокійнісінько сиділи собі й вели розмову про вчорашні новини, а деякі з нудьги, розіклавши у напіввисунутих шухлядах барвисті нитки муліне, вишивали. Робочу обстановку тут нагадували тільки купи книг у картонних обкладинках та заводський пейзаж, що нагло зазірав у кожне відчинене вікно.

Ліда привіталась. Якусь хвилину всі дивились на неї, підвівши голови. Мабуть, ця білява молода дівчина у напкових штаних і легкій куртці не зацікавила їх. Смаглява красива жінка з оголеними повними руками і обличчям актриси продовжила розповідь, яку Танєєва перервала своїм приходом.

— І от, значить,— мовила вона протяжно і смакуючи,— прийшов він у кабаре. Глядь, аж його сестра — на сцені.

— Ой ні,— заперечила худа, маленька дівчина з жвагими очима і гарними зубами.— Ви, Алевтино Матвіївно, переплутали. То не сестра Руже, то інша якась артистка...

— Слухайте, товариші!— стримуючись, звернулася до них Танєєва.— Ви ж на роботі чи де?

— А вам що?— підвела стрілчасті брови красива жінка.— Не люблю — не слухайте.

У першу мить Танєєва хотіла повернутися і покликати начальника відділу технічного контролю, якому вона тепер підлягала, але, подумавши, вирішила, що їй доручили самостійну роботу, мусить сама справлятися. А то з кожною дрібницею турбувати старших? Негоже.

Вона пройшла до вільного столу, догадавшись, що це її стіл, і, спершись на нього руками, тихо, але з притиском сказала:

— З сьогоднішнього дня я — начальник БВК. Скажіть мені, що ви тут робите? — Танєєва дивилась на смагляву жінку, помітивши, що всі кинули вишивання і розкрили робочі книги. В кімнаті запанувала мовчанка. Жінка з обличчям актриси теж схилилась над книгою і вдавала, що її не обходить запитання Танєєвої.— Я до вас звертаюся! — повторила Ліда.

— До мене? — кокетливо знизала плечима і посміхнулася. — А я що? За всіх маю відповідати?

— Тільки за себе. Яка у вас освіта?

— Закінчила театральний інститут, — підвела жінка праву брову і з викликом подивилась на Танєєву.

— І чого ж ви тут сидите?

— Ждала вас, щоб ви приїхали і спитали, — співучо відповіла жінка і знову посміхнулася.

— Гарзд, — спалахнувши, спокійно промовила Танєєва. — Я обіцяю вам, що завтра ви будете відповідати на це запитання у відділі кадрів.

— Ради бога! — скривилася жінка і махнула рукою.

Ліда підійшла до круглоvidoї гарненької дівчини, що привітно усміхалась, і попросила:

— Розкажіть мені, будь ласка, що входить у ваші функції?

Дівчина охоче розповіла.

Танєєвій не сподобалось, що її стіл затерли в найдальшій кутку. Вона переставила все по-своєму, і дівчата охоче їй допомагали. Книги вкладено було в шафи, зайві документи здано до архіву, і кімната враз стала просторішою і ніби аж світлішою. Ліда з усіма познайомилася. Круглоvido гарненьку дівчину звали Зіна Рубінчик.

Через якийсь час від того незручного напруження, що виникло в перші хвилини, не лишилося й сліду. Лише Алевтину Письменну Танєєва не помічала, і та відчула себе раптом чужою тут і непотрібною. Проте вона сподівалась, що все минеться, вона попросить пробачення, і Танєєва про все забуде. Але помилилась. Зібравшись іти «на берег», як тут прийнято було називати стапелі і добудову, Танєєва обернулася у дверях і, глянувши на Письменну, спокійно сказала їй:

— Ви все-таки подумайте про роботу. Наказ буде сьогодні ж.

— Який наказ?

— Про звільнення вас від обов'язків обліковця БВК. Підете у відділ найму.

Письменна мовчала.

6

Маленькі сірі будки вагового контролю розкидані по всьому заводу. Вони туляться під стінами велетенських цехів секційного складання, неначе шпаківні, сіріють біля

головних трапів, на стапелях, сторожко наставивши свої невеличкі вікна на всі сторони.

Поряд з кожною такою будкою — дерев'яний поміст під механізми і кранові ваги, кантир для зважування секцій, а також звичайні товарні ваги для дрібніших деталей. Без зважування жодна деталь не повинна потрапити на корабель.

Робота начебто й не мудра, але копітка і неспокійна, бо на кожную деталь, на кожне креслення складальники повинні мати вантажно-супровідний документ. Деталей багато, а документи на них виписувати — марудна робота, не долюблюють її бригадири та майстри, от і воюю з ними. Контролерам БВК доводиться сперечатись, вимагати, а то й просто лаятись.

Особливо неспокійне місце на добудові. Тут монтажники і складальники проносять за день безліч найдрібніших деталей. Вагова дисципліна не була тут в пошані, і коли Ліда Танєєва прийшла на берег, то стала свідком сутички між старшим контролером БВК та начальником дільниці. Молодий, енергійний начальник дільниці, звівши до перенісся брови, гаряче переконував спокійного сивого контролера, щоб той пропустив секцію без зважування.

— Не буду ж я через якийсь ваш кантир затримувати роботу! — сердився начальник дільниці.

— У чому справа? — запитала Танєєва.

— Та в тому, — сказав контролер з готовністю, — що кантир забрали в механічний цех і не привезли, а тут саме секцію треба встановити.

— В цю ж хвилину? — обернулася Танєєва до начальника дільниці. — Може б, ви подождали?

— Як усіх ждати, то й кораблі буде ніколи будувати, — посміхнувся він.

— Вікторе Васильовичу, киньте ви оцю гру, — розсердився контролер, — що ви зараз-таки й ставити її маєте? А як друга зміна поставить?

— Еге-ге, товариші контролери, звикли ви до спокійного життя! Звикли. — Віктор у синьому комбінезоні, з-під якого визирав чистий комірець білої сорочки, стояв на порозі, спершись плечем на одвірок. На вигляд йому було не більше двадцяти трьох — двадцяти п'яти років, але у всій його високій постаті, навіть в отій зручній позі, вгадувалася певність.

— Зараз дорога кожна хвилина. Мені до п'яти треба встановити секцію.

— Подзвонити в тринадцятий цех можна? — спитала Танєєва.

— Подзвонити можна, та що з того? Поки викличуть машину...

— Так чого ж ви раніше не попередили, що маєте ставити секцію?

Начальник дільниці здивовано звів брови.

— Мушу доповідати вашим контролерам? А я думав вони повинні знати заздалегідь, що і коли буде подаватись на корабель.

— Товарищу, давайте не будемо сваритися, — примирливо сказала Танєєва. — Обіцяю вам, що більше таких непорозумінь не буде, а сьогодні ви вже підждіть, поки привезуть кантир і зважать секцію. Гаразд?

Віктор мовчав.

— А ви, мабуть, новий начальник БВК?

— Так.

— І це після інституту таку посаду вам дали? Нічого не скажеш, добра посада. — Через вікно він помітив когось на кораблі, різко повернувся і, вийшовши з будки, крикнув: — Гей, Крутоголовий! Зараз же збігай в корму, поможи хлопцям поставити переборку!

Ліда у вікно бачила, як обличчя Віктора стало похмурим і непроникливим. З борту танкера звисився якийсь хлопець і, почервонівши від напруження, кричав щось униз.

— Ніяких розмов! Зараз же ступай! — Віктор рушив уже на пірс, коли Танєєва догнала його.

— То як же, Вікторе Васильовичу, домовились?

Він глянув на неї суворо.

— Тут директорський графік зривається, а ви із зважуванням! — махнув рукою і побіг по трапу на корабель.

Ліда оглянулась. Уявила себе: стоїть на пірсі одинока, безпомічна, нікому не потрібна... Лише заважає усім. Що ж це справді за робота? «Тут директорський графік зривається, а ви із зважуванням».

Існував завод із своїм кипучим життям, існувала робота — велика, гомінка, серйозна робота, до якої її не допускали. А як же вона хотіла тієї роботи! Як ждала її цілих шість років! І лишилася десь збоку, мусила тільки дивитися, як вирує байдужа до неї її рідна, виплекана у мріях робота суднобудівників, така ж далека, як і до закінчення інституту.

Віктор здався їй розумним, уважним, а так несподівано відмахнувся од неї, як від настирливої мухи. Стояла спантелечена і не знала, що ж робити? Як же бути далі?

І раптом зважилась. Швидко зайшла в будку, попросила паперу.

— Як прізвище начальника дільниці? — запитала вона контролерів.

— Злива.

— Злива? — здивувалась Ліда.

— Ну да, племінник секретаря парткому. Тут ціла династія Злив: Вікторів дід — обермайстер ковальського цеху, батько — начальник складального.

— Оцього самого?

— Ні, по стапельному складанню, ну, а дядька ви знаєте.

— Хороша сім'я, — зауважив контролер. — Всі з робітників починали.

Ліда задумалась. Написати доповідню головному інженерові? Але про що? Про те, що Віктор Злива не схотів з нею розмовляти? Смішно. Секція ж іще не стоїть? Не стоїть. Ну, так нічого й бучу знімати. От тільки треба категорично попередити.

— Скільки у вас чоловік? — спитала вона контролера.

— П'ять, — спокійно відповів той.

«Нічого собі!» — подумала Ліда. Вголос вона спитала:

— У три зміни працюєте?

— Ні, у дві.

Танєєва помовчала.

— У вас є якась виробнича професія? — спитала вона раптом.

— Я і до війни працював в БВК, — винувато посміхнувся контролер, чекаючи, що Танєєва спитає його ще про щось. Але вона не спитала.

Звідси видно було, як біля пірсу купчилися судна. На одних ще висіло кріплення спускового пристосування, на інших уже зводилися надбудови, а деякі димували чорним димом. На них ішли швартові випробування.

На стапелях теж кораблі в різних стадіях готовності. Перший, біля якого стояла ця будка, був майже готовий. Він зводився на високому стапелі аж до підхмар'я — яскраво-червоний від сурику, виблискуючи бронзовими літерами — «Братськ». Корабель був сповнений стрекотінням пневматичних молотків, якими орудували клепальники, чеканщики і рубщики. Кожен удар відлунював у металевому

корпусі, як у музичному інструменті. По палубі снували люди, видно було рубщиків, що, розплатавшись, припали до неї, електрозварників, які, прикрившись щитками, сліпили усіх навколо, навіть сонце, могутніми зблисками. Розчепірівшись на риштуванні, вимахували щитками малярі, а під кораблем глухо гупали сокирами теслярі, ладнаючи спускові полози. У цей сонячний день під днищем горіло світло, звідти тягло прохолодою, немов з льоху.

Танєєва довго стояла і милувалася красенем кораблем. Їй подобалось це видовище — народження корабля, воно захоплювало її. Ось на сорокаметровій височині попливла під стрілою крана труба корабля, гойднулася і почала спускатися на палубу. Обережно, повільно, як найбільшу дорогоцінність, ніс її кран. Чулися тривожні свистки такелажників, і труба довго висіла в повітрі, перш ніж торкнутися палуби в призначеному місці.

А далі на стапелях теж танкери, але ще не добудовані. Деякі лише закладені. Кілька днищових секцій, наче велетенські коробки з ребрами шпангоутів, нічим не нагадували майбутнього корабля.

Увесь берег, всіяний кораблями на стапелях і на плаву, гуркотів, гримів гуками праці, його краяли спалахами електрозварники, він кипів і димівся.

І всі оті люди, здебільшого юнаки й дівчата, в грубих брезентових костюмах здавалися Ліді якимись особливими в ці хвилини. Вона заздрила їм.

«Швидше б, швидше закінчити з оцим БВК, і в оцей вир, в оцю сповнену клетотом роботу...» — подумала Ліда і обернулася до контролера, який, скинувши картуза, горбився в кутку, сивий, зовсім білоголовий. Смагляве, оливкове обличчя його, широкі чорні брови і зеленуваті випуклі очі різко вирізнялися під сивим волоссям. На ньому був військовий кітель з червоним каптом па комірці і па обшлагах рукавів, галіфе і чоботи. «Для чого ж це він, бідний, так одягнувся?» — подумала Танєєва.

— Перш за все нам треба було б познайомитись, та клята секція не дала.— Ліда назвалася і подала руку. Білоголовий контролер був Ілля Просовський.

— Значить, прийшли до нас керувати? — з претензійною посмішкою спитав Просовський, що встиг, мабуть, оклігати від суперечки з Віктором.— Ну, що ж, непогано! Підніmemo дисципліну. Я, до речі, партгрупорг БВК.— Він артистичним жестом приклав свої величезні синювато-чорні руки до грудей і вклонився.

Ліду його манери неприємно вразили. Але вона приму-сила себе всміхнутись і сказала:

— А я лише в кандидати вступила перед захистом диплома.

— От попрацюєте трохи, ми влаштуємо ваш звіт на парт-групі, покритикуємо, виправимо, допоможемо! — Він потер для чогось руки і ляснув долонею об долоню, немов стру-шуючи щось. — Потім будемо рекомендувати вас у члени партії.

— Ну, як тут у вас справи? — спитала Танєєва після довгої мовчанки. — Які у вас труднощі, неполадки?

Просовський зіперся на стіл, підвів угору плечі і, напустивши на обличчя серйозний і заклопотаний вигляд, почав:

— Справи такі: за кожною секцією треба стежити, щоб документація була правильно оформлена, — він загнув пальця на руці, — щоб, гм... кантир подали вчасно, — він загнув другого пальця, мабуть не знайшовши більше, що полічити, вдарив себе в груди і вигукнув: — Більше того, намагаються ставити секції без зважування!

— Ну і як, — усміхнулася Танєєва, — удається?

— Ні, — суворо стиснув губи Просовський. — Ні! Коли ми тут, жодної дрібниці не пронесуть незваженої на корабель. Жодної! Але вночі були випадки, траплялося, що ставили незважені секції.

— І що ж ви робили?

— Гу! — підняв підборіддя Просовський. — Я, брат ти мій, як узяв їх у роботу, аж пір'я летіло! — Він зайшовся задоволенням шипучим сміхом. — Ну, так вони виправ-дуються: і контролерів ваших не було, і термінова робота, і таке інше, і таке інше, і таке інше...

«Він увесь час неначе грає когось на сцені», — слухаючи мітингування Просовського, думала Танєєва.

— Скажіть, будь ласка, на танкері «Казбек» ви очолю-вали бюро вагового контролю?

— Я, — гордовито випростався Просовський. — А що?

— Хотілося знати, чи зважували надбудови на цьому ко-раблі?

— Надбудови? Про них же я й кажу. Бригада Стрижака подала всі секції надбудов в ніч перед спуском незваже-ними. А спуск був терміновий, всі поспішали.

— А як же з секціями? — спитала Танєєва.

— Оформили теоретичною вагою, — поважно проказав Ілля Григорович.

— А тепер ви чули, що сталося з «Казбеком»?

— Чув, чув. Отже, я й кажу...

— Доведеться відповідати, Ілля Григоровичу.

— Мені? Ви жартуєте! При чому ж тут я, коли Стрижак, «аки тать внощі», подав нишком на корабель усі секції. Йому й відповідати. Вже товариський суд призначено. Між нами кажучи, це тільки початок. Можливо, під справжній суд потрапить хлопець.

— І все ж таки є підстави звинуватити вас.

— Мене? — обурився Ілля Григорович, знов приклавши обидві руки до грудей. — За віщо?

— За те, що не склали брак-акта і не зняли секції з корабля. Ви ж самі потураєте цеховим працівникам. Вони вже наперед знають, що ви погаласуєте, полаєтесь і оформите їм документи.

Просовський щось хотів заперечити, але Танєєва рухом руки зупинила його:

— Крім того, ви повинні були доповісти начальникові відділу технічного контролю про цей випадок.

— А я доповів.

— Ну й що?

— На корабель послали Алевтину Письменну — обліковцем у нас працює, красива така, актриса.

— Так. Далі?

— Вона повинна була разом із Стрижаком зважити ті секції. Але, мабуть, не зважила. — Просовський раптом припав до вікна. — Лідіє Яківно, гляньте!

Злегка погойдуючись, велика секція пливла під стрілою крана до корабля. Танєєва з хвилину стояла, все ще сподіваючись, що кран віднесе її набік і знову спустить на землю. Ні, секцію спустили на корабель.

— Віктор таки ставить секцію.

— Що ж, хай ставить. Він ще пошкодує.

Увечері Ліда Танєєва прийшла до начальника ВТК з паперами насуплена.

— Що це у вас за настрої? Чи не бити мене збираєтесь? — пожартував він. — Сідайте, будь ласка, і розповідайте.

— Нічого немає втішного, що ж розповідати?

— Начальству про втішне не розповідають. Ну, я вас слухаю.

Танєєва розповіла про вчинок Віктора Зливи, про незважені секції «Казбека».

— Все це ви повинні налагодити. Буде нелегко... — Він якийсь час мовчав.

Танєєва спалахнула. Було схоже на те, що він сумнівається.

— Ось подивіться, я заготувала проекти наказів.

Начальник ВТК уважно прочитав покладені перед ним папери, списані круглим, чітким почерком Ліди, і крутнув головою.

— Багатенько для першого дня! — пильно подивився їй у вічі.

Ліда нервово смикнула плечима і одвернулася до вікна. На далекому причалі копровщики забивали палі. Металеве видовжене тіло копра повільно повзло вгору. Видно було, як білуватою цівкою вихоплювалося з нього стиснене повітря, і циліндричний кількатонний копер блискавично шугав униз. І знову повільний, ледь помітний підйом угору.

— Наказу про Письменну не буде, — твердо сказав начальник. — Я заберу її од вас.

Він розмашисто завізував проект наказу про винесення догани Віктору Зливі, і Танєєва поклатала перед ним брак-акт. Підписавши і його, начальник відклав папери набік.

— Я б хотіла захопити це з собою, саме йду до головного інженера.

— Будь ласка, — він підсунув папери Танєєвій. — Не хочете відкладати у довгий ящик? Золоте правило!

Коли Ліда вийшла, він якийсь час дивився на двері, думав щось.

— Неспокійна! Люди з неї будуть, — сказав уголос і не посміхнувся, сидів задуманий.

КЛОПОТИ

1

Вони зустрілись у конторі майстрів до початку робочого дня. Залізник сидів насторожений, похмурий, з брезклим обличчям: він не знав, як до нього ставитиметься тепер новий директор. Іволгін мовчки курих, задумавшись, раз у раз позираючи на годинника.

— Довго майстрів немає, — сказав він нарешті.

Залізник пересунувся ближче до батареї і теж закурих. Третьої зміни в цеху не було, і в контору майстрів у цей ранній час долинали тільки перегуки такелажників з крановщицями.

Іволгін запропонував проводити рапорт двічі на день: о сьомій годині ранку з майстрами першої зміни і о пів на п'яту з майстрами другої. Це дозволяло кожному майстрові підганяти недороблене чи втрачене попередньою зміною.

Цю практику північного заводу Іволгін хотів впровадити й тут у всіх цехах, а починати довелося саме з сімнадцятого.

Залізник нервував. Майстри не приходили, директор мовчав, а в прольотах безтурботно перегукувались таке-лажники. Начальник цеху заздрих їм. Він зараз пригадував усі ділянки свого великого господарства і намагався вгадати, з чого почне сьогодні рапорт новий директор.

— Кузня у вас...— мовив Іволгін, шукаючи, куди б кинути недокурок.

— Що? — не зрозумів Залізник.

— Кузня, кажу, у вас хороша.

— З кузнею мороки немає,— відповів Залізник.— Там завжди порядок.

— І в майстра Юрченка, очевидно, добре йдуть справи?

— У Андрія? Ну да...

В цей час зайшов старий робітник, привітався.

— Що вам, Парфене Микитовичу? — спитав Залізник.

Начальник цеху побоювався неспокійного свого профорга і зараз потерпав, як би він чого не наговорив при директорові.

— Та я знову ж таки про ті бокові кілі.

— Це ті, що на стругальному верстаті? — запитав Іволгін.

— Вони,— підтвердив старий.— Так от мені б їх, чуєте, я б з ними швидко впорався на своєму агрегаті.

— А ви на повздовжньо-фрезерному працюєте? Ну, так чого ж не подасте, Олексію Михайловичу? Мені Злива говорив, що їх давно вже чекають стапельники.

— За техпроцесом вони обробляються на стругальному.

— Киньте ви оце буквюдство нарешті. Викличте конструкторів...

— Ви там з конструкторами домовляйтесь, а кіль тим часом нехай подають.— Парфен Микитович тупцював біля дверей, похилений, худий.

— А ви ж на пенсію збиралися,— нагадав Залізник.

Старий махнув рукою.

— Та вже ось бокові кілі обробимо, тоді.— Він зітхнув.— Не велика радість кадровому робітникові на сонечку або на печі грітись.

— Але пора вже й відпочити.

— Воно-то пора,— старий глянув на директора великими, омитими постійною старечою сльозою очима, у яких була втома і віковична людська добрість.— Еге ж, пора.

— Парфенові Микитовичу персональну пенсію ще міністр визначив,— вставив Залізник.— А він не хоче з заводом розлучатися.

— Про це легко говорити, а-а,— Парфен Микитович відмахнувся.— Недовго вже мені, видать, залишилося стояти біля верстата. Еге ж, недовго. А кидати його не хочеться, як умирати. Такий верстат!

— Що, хороший? — спитав Іволгін, відчуваючи до старого фрезерувальника велику повагу і приязнь.

— Куди там! Музикальний інструмент, а не верстат.

— Я знаю ці унікальні верстати,— сказав директор.— На них справді зручно обробляти бокові кілі. Ви от що, скажіть такелажникам, хай подають вам.

— І ще я хотів про одне...— почав був Парфен Микитович, але до контори зайшли майстри, всі одразу, і він махнув рукою,— нехай уже якимось іншим разом.

— Андрію,— звернувся Залізник до Юрченка,— подай Парфену Микитовичу бокові кілі.

— Одну хвилиночку,— зупинив майстра Іволгін.— Парфен Микитович розпорядиться сам.

Знову на цій перевірці, яку проводив сам директор заводу, виявлено невиконані пункти добового завдання, невідправлені креслення. Але ніхто ні на кого не кричав, перевірка проходила швидко й просто, кожному майстрові Іволгін порадив, що і як треба зробити в першу чергу, а відпустити майстрів не поспішав.

— Давайте, товариші, порадимося,— звернувся він до присутніх тихо й приязно.— От я вам свої думки і спостереження викладу. Перш за все вражає захаращеність цеху. Ніхто з вас не знає звичайно, що в кого знаходиться в прольоті: які деталі і якого судна. Адже так?

— Я знаю,— підвівся старший майстер кузні.— У мене нічого не лежить.

— Вірно, у кузні немає завалів. Трохи менше їх і в прольоті Юрченка. Однак Андрій Іванович уже не знає, що за деталі лежать у нього біля гідропреса. Адже так, Андрію Івановичу?

— Та, мабуть, не всі знаю,— повернувся до директора Юрченко.— Що там казати, цех наш на звалище схожий.

— У мене є така пропозиція, товариші.— Іволгін помовчав, зважуючи.— Йде вона, щоправда, трохи врозріз із трудовим законодавством. Але при вашій згоді і при добровільності робітників, а їх нам треба не так багато, можна організувати в неділю щось на зразок суботника для розчистки цеху. Я це собі уявляю так: у вихідний день прийти на завод майстрам, планувальникам та по одному такелажнику і по одній крановщиці на прольот. От і все. Трьом такелажникам і трьом крановщицям, у крайньому разі, можемо дати відгул або заплатити як за понаднормову роботу, це вже як вони захочуть. Ну, а ми, люди з ненормованим робочим днем, ми вже свідомо, з обов'язку прийдемо. Так чи ні? Прийдемо. Попрацюємо один вихідний день, зате в цеху легше стане дихати.

— Це точно,— погодився Юрченко.— Все стане ясно, як на долоні, а то ж ходиш по цеху, наче в катакомбах. Поки знайдеш той лист для гнуття! Гідропреси простоюють...

— А газорізальні апарати? — спитав Розенблюм.— Усе простоє. Через це їй не виконуються змінні завдання. А то і креслення не комплектується.

— Приймається, значить,— сказав Іволгін, поглянувши на годинник.— Тоді до роботи, товариші.

І коли майстри вийшли, Іволгін звернувся до начальника цеху.

— Олексію Михайловичу, ідіть сюди ближче,— вийняв якесь саморобне креслення, розстелив його на столі.— Треба отут, з боку лиману, прибудувати навіс, щоб деталі траулерів і сейнерів не возити по заводу, а під цим навісом комплектувати креслення і складати секції. Коли розчищатимемо цех, деталі траулерів будемо вантажити на цехові площадки і вивозити за ворота. Значить, до неділі треба настелити настил. Пропоную доручити це механікові цеху і ковалям. Як думаєте, Олексію Михайловичу?

— Просто, зручно,— сказав Залізник.— Матеріалу тільки не наберемо в себе. Дещо там є, з браку, а решту доведеться просити.

— От зараз прикиньте з механіком, що у вас є у цеху. А чого нема — сьогодні ж завезуть. А зараз, Олексію Михайловичу, пішли на рапорт.

Залізник всю дорогу мовчав, поглядав на невеликого, непоказного Іволгіна із задрістю і сам себе переконував: «І я міг би так усе повернути. Авжеж, міг би! Ну, що тут складного? Розчистити цех, прибудувати навіс. Одразу стане легше працювати, і план будемо виконувати. І всі скажуть:

«Іволгін прийшов і налагодив». А чому ж я до цього сам не додумався? Ну, чого?»

Ніби вгадавши його думки, Іволгін біля заводууправління зупинив Залізняка і сказав, не виймаючи рук з кишень:

— Ви, Олексію Михайловичу, не ображайтеся, що я вас підмінюю. Сьогодні це диктувалося багатьма міркуваннями. По-перше, хай майстри відчують всю відповідальність за становище в цеху: раз сам директор проводить перевірку змінних завдань, значить, становище загрозливе. По-друге, мої пропозиції вони сприймуть у зв'язку з цим теж у потрібному напрямку: директор заводу, мовляв, сам про цех турбується, то як же нам не турбуватися, як не використати ці пропозиції? Розумієте? А з завтрашнього дня будете самі вести перевірку.

І Залізняк знову поглянув на нового директора з пошаною і заздрістю: ні, таки не все робив він як начальник цеху, що міг би зробити. А багато чого ще й не вмів. Не вмів отак до людей ставитись, отак розмовляти з ними, отак їм вірити. А треба вміти, треба вчитися вірити людям, бачити в них перш за все хороше і не приписувати їм усіх смертних гріхів за один невиконаний пункт змінного завдання.

2

Загальнозаводський рапорт проводив Чеканюк. Ще до приїзду Іволгіна він в «міждиректорський період», та й при попередньому директорові, будучи головним інженером, проводив загальнозаводські генеральні перевірки, мав у цьому досвід, виробив уже певну систему, і тому Іволгін поки що не втручався: вважав, що Чеканюк все це проводить вміло. Міняти тут не було чого. Щоправда, Чеканюк іноді бував надто крутим, і директорові доводилося час від часу стримувати його. Зате перевірки проходили поділовому, швидко, без зайвої балаканини, чітко, як любив висловлюватись Чеканюк.

Він сидів за своїм великим столом суворий і зосереджений. Починав завжди з начальника цеху стапельного складання. З цього основного на заводі цеху тягнулися невидимі виробничі нитки до всіх інших цехів.

— Ну, Василю Прокоповичу, давайте,— говорив Веніамін Петрович.

Начальник шістнадцятого завжди приходив з «вибитим» графіком. Корабелі полюбляють цей термін. «Вибити» креслення — значить, зробити по ньому все до найменшої ри-

сочки, а «вибити» графік — це виконати всі його пункти до останнього.

Шістнадцятий цех щомісяця виконував план. І як це йому вдавалося при відставанні цеху заготовок, ніхто, крім Василя Прокоповича, не знав. Якщо ж і траплявся пункт невиконаний, то лише з вини цеху-поставщика. Щоразу звіт начальника шістнадцятого супроводжується чи не головним звітом усіх начальників цехів.

— На «Братську» не встановили котла, — доповідає Василь Прокопович. — Не подали котельники.

— В чому справа? — питає Чеканюк начальника котельного цеху.

— Котельну установку виготовила друга зміна, але транспортний цех не подав «кукушки».

— Біляк, чому не подали «кукушки»?

Підводиться Біляк, начальник транспортного цеху, огрядний, незграбний, з величезною кучерявою головою на товстій кучій шиї, доповідає, що «кукушку» затримали в цеху секційного складання і котла нічим було привезти.

— Що там у вас трапилось? — запитує головний інженер начальника цеху секційного складання ще тихим голосом, але вже з натугою випростовує шию з коміра.

— Секцію ніяк не могли вивезти з прольоту. Негабаритною виявилась, у ворота цеху не проходить.

— Негабаритна? — гримає на нього Чеканюк. — Ну, як же це так? Збирати секцію доти, поки виявиться, що вона з воріт не вийде. Точнісінько, як у байці Крилова. Та це вам іграшки, чи що? Іграшки, я вас питаю? — Чеканюк схоплюється з місця.

Іволгін покашлює, дивлячись у вікно. Чеканюк зиркає на нього з прикрим здивуванням, наче ніяк не може згадати, чого цей малий чоловічок покашлює, і глухо питає:

— Біляк, ну а чому ж ваші диспетчери тривоги не зняли? Чого вони мотовоза не послали котельникам або не вирвали отієї нещасної «кукушки»? Спали, архаровці, чи що? Чому не подзвонили мені на квартиру або он директорові? Доки це благодущя процвітатиме?

Начальники цехів стояли немов школярі-бешкетники, їх кидало в піт, соромилась підвести голову, і кожен з них питав себе: «А й справді, чого ж так спокійно поставилися в другій зміні до зриву завдання? Ну, підждіть, закінчиться цей клятий рапорт, доберуся ж я до вас!» — думає кожен з них про своїх майстрів.

«Чухрає їх Чеканюк добре, — думає Іволгін. — Нехай! Вдруге жодному не захочеться отак стояти перед ним».

— А секція, яку подали сьогодні, має дефект, — зауважив Василь Прокопович.

— Що там? — невдоволено запитує його Чеканюк, немов сердиться вже і на нього, і на оті дефекти, які вічно супроводжують людину у многотрудній справі. — Що могло трапитися з готовою секцією?

— Днище прогнулось.

— Ну? — примружується тепер Степан Прокопович на брата. — Що ж, накажеш назад її везти? — з серцем кинув він олівець на стіл. — Ще й такі дрібниці на рапорт тягнете, хай йому чорт!

— Це не дрібниці, — заперечує Василь Прокопович. — Я боюсь, що зовнішня обшивка при такому вигині може не витримати, коли її вирівнюватимуть. Що тоді? Це ж днищева секція.

— А ти не бійся! — крикнув Степан. І вже тихше спитав: — Чи, може, батька покликати, щоб вирівняв?

— При чому тут батько? — переступив з ноги на ногу Василь Прокопович.

— Ну, гаразд, встановлюйте секцію, а я завтра раненько прийду подивлюся. Давай, Веніаміне Петровичу, кінчай рапорт, — звернувся парторг до головного інженера. — З цим я сам розберуся — мій же об'єкт.

— Мартенівці, — повернувся Чеканюк до мовчазного начальника мартена, — браку сьогодні багато? Менше, ніж учора? І то добре. Претензії є до когось? Нема. — Обернувшись до директора, Чеканюк спитав: — Послухаємо начальника бюро вагового контролю?

Іволгін кивнув ствердно.

— Давайте, Танєєва, ваші міркування.

Ліда підвелась з свого місця, поклала на стіл папери і, не заглядаючи в них, почала говорити. Вона поспішала і хвилювалася.

— Як виявилось при випробуванні, на танкері «Казбек» надбудови виготовлені з еліпсоподібного прокату, і корабель втратив остійність. Це трапилось тому, що секції надбудов бригади Стрижака подала на корабель неваженими. Хочу звернути увагу присутніх на те, що бригадир Стрижак діяв не лише на свій страх і ризик, але мав таку вказівку начальника цеху і дозвіл відділу технічного контролю. Є навіть документ про це. Тому мені незрозуміло, з яких міркувань його зняли з бригадирства, а тепер ще й пере-

дають справу Стрижака на розгляд товариського суду в той час, як Алевтина Письменна, якій доручалося оформити документацію на надбудові, та Ілля Григорович Просовський, контролер БВК, який повинен був зважити їх, лишаються осторонь.

— Про це потім,— зауважив директор.— Розкажіть нам, як ви плануєте побудувати роботу вагового контролю.

— Щоб не було таких випадків у практиці суднобудування, треба встановити пост вагового контролю на складі заліза і весь метал, що поступатиме на завод, зважувати або за вивіреном еталоном, або за теоретичною вагою. Тоді еліпсopodobний прокат можна буде вилучити і вже використовувати лише з дозволу конструкторського бюро. Крім того, це виключатиме потребу зважувати деталі при обробці. Таким чином, ваговий контроль буде забезпечено; і штат БВК можна скоротити на тридцять чоловік. При скороченні врахувати можливість використання працівників за провідними дефіцитними професіями: електрозварників, судноскладальників, газорізальників. Такі мої пропозиції.

— Які будуть зауваження? — спитав Чеканюк.

— А чого, пропозиція ділова,— промовив Василь Прокопович.

— А начальник відділу технічного контролю як? Не заперечує? — запитав директор заводу.

— Та наче немає таких серйозних заперечень. От тільки скорочення штатів — це, знаєте, морока. Викличеш людину і отаку прикру новину сповістиш. Неприємно ж!

— Ну, кораблі будувати — це не компліменти говорити,— сказав Злива.

— А як же з Стрижаком? — спитала Ліда.— Товариський суд буде?

— Обов'язково буде, Лідо. Запросимо на цей суд державного реєстра, все наше заводське начальство — легше буде встановити, хто винен. А головне — показово: справжні винуватці стануть перед судом громадськості.

— Але при чому ж тут Стрижак?

— За Стрижака не турбуйтеся,— заспокоїв Танесву директор.— Ви швидше готуйте свій проект перебудови, складайте списки скорочених, погодьте все з начальником ВТК і давайте на затвердження. Все, товариші.

— Олексію Михайловичу, Василю Прокоповичу, залишіться! — гукнув Іволгін і, коли всі вийшли, спитав:— Як, Олексію Михайловичу, можна приступити завтра до складання секцій під навісом?

— Можна. Сьогодні поставимо покрівлю.

— Тоді ви, Василю Прокоповичу, виділяйте кілька бригад, і завтра зранку хай починають збирання траулерів.

— А як там магістралі для пневматики і газорізки, вивірювачі струму для електрозварки?

— Ще не зовсім встановлено, але закінчуємо,— сказав Залізник.

— Ідьте там на місці уважно подивіться,— запропонував директор.

Вони вийшли із заводууправління. Біля вітрини «Літературної газети» стояв собі високий чоловік у хутряній куртці і пижиковій шапці і спокійнісінько читав якусь статтю. Іволгін швидко підійшов і, простягнувши руку, сказав:

— Ваш пропуск!

Той, що читав, подав директорові заводу пропуск і по-сміхнувся.

— Навіщо вам мій пропуск?

— А ось навіщо.— Іволгін розірвав пропуск на дві частини, подав його хазяїнові.— Оце візьміть і підіть у відділ кадрів. Скажіть, що директор заводу застав вас у робочий час за читанням газети і наказав звільнити від обов'язків.

— Як, зовсім з заводу?

— Авжеж. Я вас добре запам'ятав ще відтоді, як ви брутально повелися з кресленням шпилів і одержали сувору догану з попередженням.

Здивовані Залізник і Злива насилу встигали за Іволгіним — той майже біг.

— Нам треба зараз круто братися за трудову дисципліну,— говорив він.— На заводі розхлябаність, якесь благодушся. Навіть серед начальників цехів. Ви в цьому пересвідчилися на сьогоднішньому рапорті.

...Коли Іволгін у неділю прийшов у цех, він побачив у всіх трьох прольотах стовпи пилюки. Майстри і планувальники, озброївшись віниками, змітали пилюку з деталей, читали маркіровку і потім крейдою великими літерами надписували на ній номер судна, креслення і деталі. А таке-лажники за вказівками сортувальників складали ті деталі за номерами креслень і вивозили за цех. Металевий настил був готовий, ковалі ставили з швелерів колони майбутнього навісу, стіни теж обшивали вибракунаним листовим залізом.

— Та тут буде ще й затишно,— усміхався задоволений Іволгін.

— Працюватимемо, аж гудітиме, — відповів Юрченко. — Судноскладальники — звиклий народ. Корабелі! Їм не страшно й просто неба — не бояться ні тучі ні грому.

— А як морози почнуться?

— У нас великих морозів не буває. А будуть морози, бочки поставимо, вугілля є. Знаєте, як у війну в евакуації грілися? Ну от. Так то ж у Сибіру, а це на півдні України. З цим навісом добре придумано.

3

Об'ява про те, що в обідню перерву відбудеться товариський суд, була вивішена зранку. Зіна Рубінчик, пишучи цю об'яву, прізвисьце Славка Стрижака вивела великими літерами, потім подумала і поставила попереду маленьке «тов.». Але її батько — державний реєстр Рубінчик, сердитий і причепливий, — сказав, що треба замість «тов.» написати «гр.», бо Стрижак сьогодні не товариш їм усім, а підсудний.

Зіна замислилась. Підсудний... Славко Стрижак. Цей безпосередній, завжди усміхнений, наче йому щойно розповіли щось цікаве і дуже смішне, комсомолец Стрижак, якому в перший рік після ремісничого училища доручили бригаду, і він виробляв з нею щомісяця по дві норми. І раптом — підсудний. Його мають судити за порушення вагової дисципліни.

Підійшов Андрій Юрченко, високий, стрункий, зосереджено прочитав об'яву, уважно глянув на Зіну, сказав невиразно:

— Да-а-а! — Немов цим хотів сказати: «Ви хороші люди, але перш за все — робота, завод». І задумався.

З таким майстром добре працювати. Відсутність же його помічали одразу всі, від прибиральниці до начальника, і цех без нього здавався осиротілим і порожнім.

А тепер от маєш! Така ганьба на весь завод.

Коли Юрченко проходив повз верстат Стрижака, той підійшов до нього, довірливо глянув з-під шапки і ткнув мотком у напрямку контори.

— Що, висить об'ява? — спитав він, показуючи рівні, білі як сніг зуби, і тільки в його погляді та десь в опущених і тремтячих куточках губів вгадувалася тривога.

Майстер суворо і багатозначно глянув на Стрижака, докірливо хитнув головою.

— Висить,— зітхнув він, все ще продовжуючи дивитись на Стрижака, наче збирався і ніяк не міг сказати щось надто важливе, і пішов далі.

Стрижак глянув на годинника, робота валилася з рук.

Усі в цеху з тривогою чекали гудка. До Стрижака під час перекуру підходили товариші — хто підбадьорити добрим словом, а хто посміятися над його тривогою. Але коли прогудів гудок, покривши шум верстатів і голоси, усі враз споважніли, застєбнулися на всі гудзики і рушили в контору.

Там уже стояв стіл, застелений червоною скатертиною, в залі було повно робітників. З кабінету вийшов голова товариського суду, засідателі і секретар суду. З членами суду вийшли також начальник цеху, голова цехового комітету Парфен Микитович Вагрій, сивий, блідий.

— Де Стрижак? — запитав він суворо. І серед робітників пішов стриманий шепіт, покотився до самих дверей і в коридор.

— Де Стрижак? Покличте Стрижака!

— Покличте Славка, чуєте?

— Стрижака кличуть!

Ще в коридорі, кваплячись, посміхаючись своєю доброю, безтурботною посмішкою, Стрижак застібавав тремтячими пальцями шинелю, і хтось із товаришів штовхнув його під бік і прошепотів на вухо:

— Та не смійся, рудий чорт!

Стрижак із приреченим виразом на обличчі, якийсь незвичайний і чудний, пройшов до столу, скинув шапку і зупинився в нерішчності. Непокірні, шорсткі золотисті кучері порснули на всі боки і, відтіняючи чисте й ніжне обличчя юнака, створили уяву невеличкого вогнища.

І товариші помітили, що очі в Стрижака зелені-зелені, а брів зовсім немає, що чорна ремісничка шинеля, лискуча від бруду і мазуту, тісна й коротка на нього — Славко давно виріс з неї, але всі побачили це тільки тепер.

— Прізвище ваше? — спитав голова.

— Стрижак Ярослав Васильович,— дивлячись у стелю і погойдуючись, відповів Стрижак.

— Спеціальність? Освіта?

— Судноскладальник, закінчив ремісниче училище №1.

— Та-ак... — протягнув голова суду.— Ну, розкажіть товариському судові про те, як ваша бригада поставила незважені секції на танкері «Казбек»? І як ви могли саме в той день не вийти на роботу?

Стрижак загойдався дужче і перевів погляд на вікно. Там безтурботно купалися в калюжі горобці, і їм було до всього байдуже.

— Ну,— почав він через силу,— мій товариш Іван Сміюха ішов у армію... Я з ним ще в училищі вчився. Ну, я хотів поїхати до нього в село... Він у селі живе... Щоб випровадити... Ну, а майстер не пустив у суботу... Так я в неділю поїхав... А в понеділок дощ, машини не ходили... От і спізнився...

Стрижак схилив голову і замовк. Іще треба було б сказати, як там, у селі, коли він збирався повернутися до міста, на нього махали руками, запевняли, що все це дрібниці, уладиться, перемелеться, а п'януватий Іванів дідусь гукав йому в саме вухо, що від роботи коні дохнуть, і тягнувся до нього цілуватись. І він ніяк не міг вирватися звідти. А тут ще й Іван дивився на нього сумно і говорив:

— Отакий ти друг! — і в його п'яних очах блищали слюзи.

Але все це здавалося зараз неважливим, зайвим і дрібним, і Стрижак, почервонівши ще більше, додав:

— Я ж своїм хлопцям тоді сказав, щоб списали фактичну вагу з вагових журналів сімнадцятого цеху. Ну, вони списали, а Алевтина Матвіївна записи ті не взяла.

Його запитували, здебільшого для того, щоб показати голові суду успіхи Стрижака, але він або відповідав односкладово, або одмахувався і мовчав.

Перша попросила слова Зіна Рубінчик — чорнява, худенька, схожа на гречанку дівчина з великими журливими очима. Вона вчилась із Стрижаком в одній школі, знала його давно і говорила про те, що Ярослав Стрижак чуйний товариш, добре працює. Але Зіна так хвилювалася, її голос так тремтів і уривався, що Стрижакові було тяжко, незручно слухати її, а голова суду сказав:

— Ясно, сідайте.

Слова попросив Павло Мусійович Рубінчик. Розмахуючи руками, він накинувся на Стрижака.

— Це злочин! — говорив він, рубаючи рукою повітря. — Це ганьба всьому заводу! Мислимо? Танкер перекидається! — Він повернувся до Зіни і перекривив її: — «Чуйний товариш!» Ми оте його чуйне товаришування не прикладемо до акта державної комісії.

— Так він же працює як! — сердито гукнули із задніх рядів, а Рубінчик скривився і виставив долонями вперед обидві руки, наче відгороджувався від тієї репліки.

— Не треба, не треба, — казав він і крутив головою, наче в нього боліли зуби. — Стрижак взагалі недисциплінований: кричить на весь цех, коли йому потрібна електрозварниця, або сміється. Уявляєте? — звернувся він до суду. — Рогоче під час роботи! Га?

— А що ж він — плакати повинен? — гукнув із залу той самий голос. І голова суду постукав по столу олівцем, але очі його заіскрилися, і він, зіпершись на руку, сховав у ній посмішку.

— За такий ганебний вчинок вигнати його з заводу! За ворота його! — різко махнув рукою Рубінчик і сів.

У залі стало тихо. Справа поверталася круто, і було схоже на те, що Стрижакові сьогодні й скрутиться і змелеться.

— Дозвольте мені, — підняв руку Юрченко; встав поволі, обсмикався, заклав одну руку в кишеню, другу за борт піджака і подивився собі під ноги.

— Стрижак звертався до мене, але я йому не дозволив: кінець місяця і привід такий... легковажний, — почав він глухим голосом. — Цех наш молодіжний, от... Дисципліна шкутильгає... Це не єдиний випадок прогулу в нашому цеху, так що я не дав увільнення. — Він подумав, розвів руками. — Тут, звичайно, і я винен, що Стрижака судимо сьогодні, але судити його треба... Можливо, із заводу й не варто його проганяти, а з бригадирства вигнати негайно. Який з нього, скажіть, бригадир? Поставлено незважені надбудови, підрахунки треба зробити, а він взяв і поїхав товариша проводити. Та хіба можна було на Письменну лишати таку відповідальну справу? Це актриса, їй на сцені грати, а не кораблі будувати. Але Стрижак самоусунувся, і його зараз треба покарати.

— Андрію, що ти? — жахнулась Ліда, і її очі благально зупинилися на Юрченкові. Той, не глянувши на неї, вийняв якісь папери, подивився на годинника і схилив голову.

Стрижака вразила оця холодна байдужість майстра, він взагалі не думав, що справа може повернутися для нього так страшно. «Як же я без заводу! — думав він. — Чи вони всі розуміють, що роблять? Куди я тепер?»

І він здавався сам собі найгіршою в світі людиною. Ось сидять його товариші, вони не робили таких легковажних вчинків, а він з кожною хвилиною відходить від них все далі й далі, немов Павло Мусійович Рубінчик і Андрій Юрченко розвели місток між ним і його товаришами. Яро-

слав з ненавистю дивився на свої брудні великі руки, на розтоптані робочі черевики і ладен був крізь землю провалитись.

— Але чи один тільки Стрижак винен у цьому? — спитав Юрченко, відірвавшись од паперів і повільно обвівши всіх уважним, суворим поглядом.— Ось документи на встановлення надбудов. Всі вони підписані й завірені. Тут підписи контролерів і майстрів ВТК, державного реєстра. Хіба вони не знали, що підписують?

— Правильніше спитати,— гукнув з місця директор заводу,— чи мають вони право підписувати те, чого не знають?

— Це одинаково,— сказав йому Юрченко.— Я тільки дивуюся: при чому тут Стрижак? Хлопцеві наказали навантажити на корабель надбудови — він навантажив. Наказали списати подетально фактичну вагу надбудов з контрольно-вагового журналу сімнадцятого цеху — він списав. Ось ці дані. Вони говорять самі за себе. Варто взяти дві-три пристойні деталі надбудов, щоб переконатися в еліпсоподібному прокаті. Але ніхто цим не поцікавився. Можна було ще тоді визначити непридатність надбудов. Зрештою і тепер, коли «Казбек» повернувся на ревізію, не треба було вирізати шматки спардека і важити їх. Гляньте у контрольно-ваговий журнал, і все стане ясно. Стрижак повинен відповідати за прогул, а щодо надбудов «Казбека», то він тут — діло десяте. На цьому суді, коли вже зайшла мова про «Казбек», треба поговорити і про контролера Провсовського, який не вжив ніяких заходів щодо зважування секцій надбудов, хоч це його прямий і єдиний обов'язок на заводі, і про Алевтину Письменну, яка не виконала вказівки начальника ВТК, і про державного реєстра товариша Рубінчика, який прийняв корабель і підписав усі документи не розібравшись.

— А за що ж Стрижакові догану вліпили? — спитав Сашко Крутоголовий.— Як же це воно вийшло?

— Дуже просто,— посміхнувся нарешті Юрченко.— Проект був підготовлений, мабуть, Павлом Мусійовичем, а директор підписав. Так, Вікторе Михайловичу? — обернувся він до директора.

— Вірно,— сказав Іволгін і кілька разів кивнув головою.— Я потім скажу про це. Продовжуйте.

— Так оцих товаришів і давайте судити товариським судом. А про Стрижака говорити нічого.— Юрченко сів і розгорнув пакунок з їжею.

— Що? Що таке? — розводив руками Павло Мусійович. — Ви чуєте, Просовський, нас судитимуть! Що за халепа? Це смішно. Це просто дивовижно.

— Не дуже-то й дивовижно, — сказав йому майстер Розенблюм. — На хлопця все звалити хотіли? Не вийде. Ми Стрижака на поталу не дамо, Павле Мусійовичу. Відповідати все-таки доведеться вам, і Іллі Григоровичу, і Алевтині Матвіївні.

В залі стало тихо.

— Хай вони вийдуть усі троє і сядуть поряд із Стрижаком! — гукнув хтось із залу.

Головуючий підвівся.

— Прошу, — показав він на лавку, на якій самотньо сидів Славко Стрижак.

— Товариші, як же це так? — обурився Просовський.

— А отак, — лагідно пояснив Розенблюм. — Іди помаленьку та й сідай потихеньку, та поговоримо як слід.

Алевтина Письменна гордо пройшла до лави підсудних першою і сіла поряд із Стрижаком. Вона знала, що всі зараз дивляться на неї, і це їй подобалось.

В гнітючому настрої пленталися за нею Рубінчик і Просовський, похмурі, розгублені. Поки йшли, поки всідалися, в залі чулися жарти, лунав сміх. Але як тільки повернулися обличчям до суду, до робітників, одразу ж запала тиша, і всі відчули, що розмова має бути серйозною, що жартам тут не місце. І в уяві присутніх раптом постав «Казбек» з понівеченими надбудовами, — зганьблений витвір їхніх невтомних, роботящих рук.

Довго ніхто не хотів виступати, і Стрижак, почувавши себе так, наче його посадили на гарячу сковорідку, думав лише про те, аби швидше вже кінчався суд.

Нарешті підвівся з місця Парфен Микитович. Стрижак боявся його найбільше. Це він ганьбив Ярослава на комсомольських зборах і згарячу назвав його розгільдяєм. «Все, — подумав Стрижак. — Парфен Микитович мене доконає».

Парфен Микитович відкашлявся, переклав з місця на місце свій блокнот і спокійно почав говорити про те, що Стрижака судять за його ганебний вчинок правильно, що цей суд стосується всього цеху і перш за все адміністрації, яка допустила до того, що тепер судять комсомольця, бригадира комсомольсько-молодіжної бригади.

— Це ганьба, товариші! В першу чергу нам ганьба, керівникам. Погано ж ми виховуємо наших молодших робіт-

ників! Та ще й методи обираємо хороші, нічого не скажеш— вигнати з заводу, і все. Кого вигнати? Хлопця, який прийшов з семирічки у ремісниче училище, закінчив його успішно і вже ось третій рік добре працює і добре вчиться у вечірній школі. Кого вигнати, я вас питаю? — закашлявся Парфен Микитович, почервонів, і на лобі в нього надулись жили.

Доки він кашляв, Стрижак дивився з пошаною на його сиву голову, на похилену постать і дивувався.

— Так це ж не ми пропонуємо його вигнати! — гукнула Зіна. Але Парфен Микитович мовби не чув її.

— Немає в нас чуйності до людей, і в першу чергу до молодих робітників, ми не шануємо дружби, товаришування, що особливо цінується в молодості. Товариш Рубінчик сказав, що дружбу не можна підшити до акта державної комісії. Ганьба! Сухар ви, а не комуніст! Юрченкові здалися легковажними ті мотиви, з якими звернувся до нього Стрижак, коли просив відпустити його. Товаришу Юрченко, що є святіше за дружбу? З Сміюхою Стрижак дружив п'ять років. Ще в ремісничому училищі дружба ця почалася. Він став йому братом, і Стрижак обов'язково мусив провести його до війська. Адже з ним Сміюха спав на сусідніх койках, працював за одним верстатом і сидів за однією партою. Вони ділилися кожним шматком пирога, привезеного матір'ю.— Парфен Микитович перевів подих, знову перекинув щось на столі.

А Стрижак дивувався: звідки старий про все довідався? Оце саме хотів і не вмів сказати він, коли йому дали слово.

— Це ж найдорожча людина йому,— продовжував Парфен Микитович.— А ви: кінець місяця... Поставилися б серйозно до прохання Стрижака, по-людяному, прослідкували б самі за оформленням надбудов — не було б оцієї історії з «Казбеком» і з Стрижаком. Тепер про Рубінчика, Просовського і Письменну... Ось кого, на мою думку, треба вигнати з заводу! Мало того, що напаскудили, так ще ж і звалюють усе на хлопця. Безпартійним цього не можна подарувати. Комуністам же... — Парфен Микитович посварився на Рубінчика і Просовського темним зашкарублим пальцем,— не поздоровиться. Вірно я кажу? — обернувся він до Зливи.

— Вірно, вірно, Парфене Микитовичу,— кивнув Злива.— Цього залишити так не можна. На партзборах розглянемо.

— Будемо ставити питання про звільнення з заводу! —

сказав Іволгін тихо, із вбивчою зневагою, і навіть Злива глянув на нього здивовано: він ще не бачив Іволгіна таким сердитим і невтриманим.

Після виступу Парфена Микитовича суд пішов радитись, а в залі запала тиша. Потім почалися перешіптування, і Стрижак чув, як Юрченко, відповідаючи на чийсь репліку, прогудів:

— Помилка? Може, я й помилився, але хай він спробує ще раз прогуляти! Я його сам вижену і з цеху, і з заводу.

«Цей вижене!» — з якимось внутрішнім задоволенням подумав Славко і не розумів, чого на майстра продовжував сердитись Парфен Микитович. А що профорг сердився, це було видно з того, як він сказав, проходячи повз майстра:

— Зайди до мене! — і бликнув на Андрія так, що Стрижаківі стало шкода майстра.

Суд вирішив зняти Славка Стрижака з бригадирства і послати в бригаду Сашка Крутоголового на стапельне складання, Письменну та Просовського за два тижні звільнити з заводу.

4

Було чверть на восьму, коли Степан Прокопович на головній магістралі заводу наказав спинити машину, відпустив шофера і попрямував до стапельів. Йому не терпілося побачити ту зіпсовану при транспортуванні секцію. Раз Василь згадав про неї на рапорті, значить, там щось серйозне.

«Як же вони, чи впоралися?» — думав секретар парткому, піднімаючись по трапу на корабель.

Захмарене осіннє небо здається попелястим і низьким. Може, це від того, що корабель і весь стапель залиті яскравим світлом ліхтарів з кіловатними лампами. Ні надбудови, ні труби, лише де-не-де видніються фундаменти під палубні механізми. Вони низькі й затишку не дають. А вітер, крижаний і дошкульний, дме з лиману, на голій площині охоплює з ніг до голови вологим холодом, змушує прикривати обличчя рукавицею.

До гудка лишається кілька хвилин, і Віктор дає завдання бригадирам.

— Треба закінчити стиковку секцій, Сашко, — звертається він до Крутоголового. — Сьогодні секцію треба встановити і здати під зварювання. Ми другу добу ніяк не впорасмося з цим.

— А я що? Не хочу зробити? — одразу підвищує голос Крутоголовий. — Ти думаєш, я не хочу? — поривається він до Віктора і, розмахуючи руками, кричить йому просто в обличчя.

За цим ніхто не помічає, як секретар парткому сходить на корабель і зупиняється поблизу. Рівно гудуть випрямлячі струму для електрозварки, встановлені тут-таки, на кораблі, шипить десь у магістралі стиснене повітря.

— Сьогодні зробити! — твердо каже Віктор. — Все! Ніяких розмов!

— Не можна сьогодні! Там ще дві доби треба морочитись: сто двадцять міліметрів зазору! З власного досвіду знаю.

«Знайшли кому дати таку відповідальну роботу! — подумав Злива. — Ціну собі набиває...»

— Ніхто цієї роботи не зробить! — продовжував Крутоголовий. — Давайте хоч зараз поліземо подивимось.

— Я бачив, знаю! — вже сердячись, відповідає Віктор.

— Ну так чого ж? Ні я, ні він, — показав Крутоголовий на бригадира Щербака, — і ніхто не зробить.

— Я зроблю! — сказав Злива, виходячи з темряви.

— Секретар парткому! — тривожно зашепотіли складальники.

— Я зараз доведу вам, товаришу бригадир, що ви просто невіглас! Які дві доби? Вікторе, дай мені твою тілогрійку! — Степан Прокопович скинув реглан, одягнув Вікторову ватяну куртку, натягнув брезентові рукавиці і, глибше насунувши картуза, звернувся до Крутоголового: — Пішли! Бери своїх людей.

Спустившись у відсік, Злива запалив свічку і рушив, зігнувшись удвоє, по корабельному коридору. Ні проводів тимчасового освітлення, ні будь-яких інших слідів, що тут велась робота, не видно.

— Чи ви хоч були тут, Крутоголовий?

Сашко мовчав. У нього вогнем горіли вуха, сорочка на спині прилипла від поту. Адже не так давно Злива ставив його, Крутоголового, за приклад на технічній конференції: мовляв, кращий бригадир, жодного порушення технологічного процесу.

А тепер... Міркував так: привезли секцію з вигнутою обшивкою, по техпроцесу це брак? Хай виправляють ті, хто збирав цю секцію. Так ні, мовляв, зіпсувалася при транспортуванні. А що ж він, Крутоголовий, мусить за когось робити? Адже на рихтовку в техпроцесі не відводиться

жодної нормо-години. А людям за працю їхню заплати, на те ти й бригадир.

Так він думав досі. А тепер ладен був сам хоч цілий день працювати даремно, аби тільки Злива пішов звідси, аби не ганьбив його перед товаришами, перед бригадою.

Крутоголовий сподівався, що секретар парткому тільки подивиться, вичитає йому та й піде. Але як тільки дійшли до злополучного місця, Крутоголовий зрозумів, що він помилився. Злива закурив і, загасивши сірника, коротко кинув:
— Молот!

Йому подали великий пудовий молот. Степан Прокопович легко й спритно взяв його, закинув за плече. У відсіках робота складальника важка тому, що немає місця. Іноді здається, що й дихати важко в такій тісноті. Але Злива, набагато огрядніший за Сашка, на диво легко зігнувшись, однією рукою так ударив пудовим молотом, що з-під нього аж іскри бризнули. Після кількох ударів він став на коліна і довго вивчав місце вигину. Двадцятиміліметрова зовнішня обшивка, відігнута від стику вгору, трохи вирівнялася, але далі не піддавалася.

— Автогенника, швидко! — наказав Злива і витягнув нову цигарку.

— Славко! — послужливо крикнув Крутоголовий. — Гукніть там Славка Стрижака!

— Ви б уже йшли, Степане Прокоповичу, — почав Павло Щербак, що теж був у відсіку.

І тоді всі складальники навперебій заговорили:

— Ідіть, Степане Прокоповичу!

— Нехай, самі зробимо!

— Помилка вийшла, не ганьбіть нас.

Злива спокійно оглянув усіх, кинув недокурок під ноги, наступив на нього.

— Даруйте, на півгодини я ваш бригадир. Прошу підкорятися без дебатів.

У цей час поруч із Зливою зашипів різак Славка Стрижака. З легким вибухом зайнявся від сірника і запалав вогняний язик газу. Він поволі коротшав, дедалі голубів і скоро став прозоро-фіолетовим і зовсім коротким.

— Менше кисню! — наказав Злива. — А то ще поріжеш обшивку.

Полум'я видовжилось, пожовкло, стало безсилим.

— Тепер грій! — Степан Прокопович показав, де саме нагрівати, і звернувся до Крутоголового: — Ковальська оправка в?

— Немає,— винувато відповів Сашко. Він навіть руки витягнув долонями вгору і показав, що в нього справді немає оправки, стояв вирівнявшись, підперши потилицею верхнє дно.— Я принесу зараз!

— Не треба. Ви вже спостерігайте краще. Щербак, сходить ви або пошліть когось з хлопців за оправкою до ковалів.

Тим часом метал обшивки під різачком став рожевим. Злива уважно стежив за нагрівом. Але жодного зауваження так і не знайшлося. Газорізальник, прикусивши губу і примруживши око, плавно й методично водив різачком по площині. Нагрів виходив рівним. Дивлячись на його кирпате, майже дитяче обличчя, на вихор русявого чуба, що вбився з-під шапки на лоба, Злива задоволено й тепло усміхнувся. Їх обох знизу осявало вібруюче автогенне світло різачка, тремтіло й переливалося на Славчиній спецівці і на дужій постаті секретаря парткому.

Нарешті Славко став на рівні ноги.

— Що? — спитав Злива.

— Все, рихтуйте,— і загасив різачка.

І одразу ж спалахнув сірник. Крутоголовий запалив свічку, але в отвір просунулася рука з лампочкою.

— Тримайте! — крикнув згори електрик, спускаючи на проводі електролампу.

Злива з оправкою на довгому держалні сидів навпочіпки, приготувавшись до роботи. Двоє хлопців з молотами на плечах ждали його наказу. Він кивнув головою, і перший молот з гуркотом опустився на міцне, присадкувате тільце оправки. За ним другий удар, ще могутніший. А Злива поволі переставляв з місця на місце оправку і пильно стежив за відігнутим красм. Він рівнішав, але жеврів дедалі менше.

— Швидше! — командував Злива.— Сильніш удари!

Увесь корпус дрижав, і від ударів молота у відсіках стояв такий гуркіт, що аж у вухах видзвонювало.

Нарешті Степан Прокопович відставив оправку набік, і молоти опустилися.

— Все! — сказав Злива, випроставшись.— Чуєте, Крутоголовий?

Він звичним скупим рухом підніс руку з годинником до очей.

— Менше години минуло! — насупивши брови, глянув на Сашка.— Звикли до техпроцесу? А хіба все передбачиш у техпроцесі? Ех ви, корабели!

Повернувся і швидко пішов до трапа.

Крутоголовий похнюпившись стояв над вирівняним днищем.

— Ех ти, мазило! — мовив до нього Щербак, але Віктор, що досі мовчки спостерігав за діями Зливи, смикнув Щербака за рукав: не чіпай, мовляв, з нього досить.

ДОЛГУШИН

1

— Слухай, секретарю, — почав Долгушин, всідаючись навпроти Степана Прокоповича. — В обком і міськком партії надходить багато скарг на директора.

— Наприклад? — перебив Долгушина Злива.

— Ну, наприклад, ось товариш Рубінчик. Іволгін на нього прилюдно кричав на тому товариському суді, нахвалюючись з заводу прогнати. Хіба припустимо так поводитися з комуністом?

— Розумієте, я... — підхопився Рубінчик.

— З товаришем Рубінчиком ми говорили про це, — не слухаючи Павла Мусійовича і не дивлячись на нього, сказав Злива і зітхнув. Він знав, що переконати цього інструктора міськкому неможливо; очевидно, Долгушин прийшов вичитувати йому після скарги Рубінчика.

— Це, Федоре Григоровичу, зайва розмова. Не будемо марнувати часу...

— Чому ти вважаєш цю розмову зайвою?

— Тому що ви абсолютно не знаєте Іволгіна і судите про нього з чуток. І взагалі...

— Що взагалі? Ти кінчай, кінчай, — похмуро заохочував його Долгушин.

— Ага! — відмахнувся Злива. — Давайте про справи говорити.

— Ні, ти скажи, скажи... — наполягав Долгушин.

Треба було сказати цьому старому працівникові міськкому гірку правду про те, що його, очевидно, нікому не навчив ХХ з'їзд партії, що він, як і все своє життя, не долюблював на відповідальних ділянках молодих інженерів, неспокійних людей, насторожено ставився до всяких шукань і експериментів. Але сказати йому про це — значить образити його. Інакше Долгушин не здатний був прийняти такої розмови. І тому Злива змовчав. А Долгушин підвівся

з місця, випростався і тепер дивився на секретаря парткому, як обвинувач.

— Тобі, Злива, вже давно пора зайняти принципову лінію. У директора заводу самі плани: він хоче перенести сімнадцятий цех, дає команду будувати навіс і в несприятливих, просто нестерпних умовах складати траулери. Нарешті, він звільнив з заводу кількох досвідчених спеціалістів, скорочує штати бюро вагового контролю в той час, як на танкері виявлено катастрофічний дефект. А партком мовчить! А ти, секретар парткому, як води в рот набрав, підтримуєш його. І його, і оцю дівчину, у якої ще на губах інститутське молоко не обсохло і яка не встигла ще й на поріг заводу ступити, а туди ж — проекти, проекти! Людей розганяє з БВК, а танкери на випробуваннях мало не перевертаються в Севастопольській бухті.— Він перевів подих, підійшов ближче.— Гляди, Злива, кому-кому скрутиться за оці проекти, а тобі, секретареві парткому, змелеться. В міськкомі партії і, як мені відомо, в промисловому відділі обкому є така думка, що Іволгін не директор, а прожектер. Він міг так працювати на півночі. А в нас, ти знаєш, який завод. Тут на проектах далеко не заїдеш.

— Ні, чого,— задирав голову Рубінчик,— директор він справжній, тільки помиляється. А хто, скажіть, не помиляється?

І все, що він говорив, було таке нещире, несправжнє, що Злива не втримався.

— Слухайте, Павле Мусійовичу,— сказав він Рубінчикові,— чи не вважаєте ви, що ваша участь у цій розмові, м'яко кажучи, небажана. Може, у вас щось є до мене, то кажіть, а якщо ні, то...

Рубінчик знітився. Він мовчки розвів руками, поглянув на Долгушина, і той зважив на його німу скаргу.

— Подождіть, Павле Мусійовичу,— мовив він.— Злива передумає. Він зрозуміє свою нетактовність, згадає, що тут усі троє комуністи, а не випадкові люди...

— І все ж я вважаю неетичним говорити в такому плані про директора заводу в присутності його підлеглих.

— От бачиш, Степане Прокоповичу, як ти реагуєш. Не можеш терпіти критики. А це позначається і на стилі роботи всієї партійної організації в цілому.

— Але, Федоре Григоровичу, ми говоримо про різні речі.

— Не турбуйтеся, я прекрасно розумію, різні це чи не різні речі, і раджу перебудовуватись. Раз і назавжди треба покласти край прожектерству Іволгіна. Можливо,

послухати його на засіданні парткому і всипати як слід. А потім оце скорочення штатів у БВК.

— Степане Прокоповичу, ви не гнівайтесь,— втрутився Рубінчик,— але ж це антидержавна практика.

— Це ваша особиста думка,— різко сказав Злива.

— Ні,— зупинив його Долгушин,— це думка міськкому партії. Прошу врахувати!

— Іволгін тримає правильну лінію...

— А що він зробив? Ну, що? — прискіпувався Долгушин.— Проекти його не мають матеріальної бази, вони розраховані на формальне впровадження потоку. А його ставлення до кадрів? Ну, от скажи, можна миритися з цим? — Холодний погляд сірих очей свердлов Зливу, і той не витримав його погляду, одвернувся до вікна і став дивитися на цехи і на стапелі.

А треба було сказати Долгушину все, що він мав сказати. Треба було сказати, що Долгушин погано знає заводські справи, що він зовсім не знає Іволгіна, його планів, задумів, не знає, за віщо, за яких обставин звільнив Віктор Михайлович з заводу людей. «Хай комусь іншому, не Долгушину, з'ясує все»,— думав він. А той наступав:

— У нас сорок заяв на Іволгіна, сорок скарг. Їх же треба закрити? Треба. Що ж ми напишемо? Що ми відповімо людям? Сорок скарг! — Долгушин, розстебнувши піджак, взявся в боки і ходив по кабінету, широко розставивши лікті і високо піднявши плечі.— Не встиг приїхати, і сорок скарг! Отака халепа з цим новим директором. А ти мовчиш, ти ні в що не втручаєшся. На полюваннячко з ним їздиш...

— Їжджу, то й що? — Злива робив над собою зусилля і ніяк не міг примусити себе заперечувати Долгушину. Раз змовчавши, він продовжував мовчати, раз простивши, він прощав йому тепер усе і все покірно вислухував, немов з якогось примусу.

Але як тільки Долгушин пішов, Злива готовий був убити себе. Скільки доводів, що розвінчували твердження Долгушина, скільки їдких, убивчих слів спливало на думку тепер! Тільки були вони непотрібні: такі слова годяться у присутності співрозмовника, а на самоті вони не мають ваги.

Злива відчував, що затівається щось нечесне по відношенню до Іволгіна, і почалося воно давно. І зрозумів: через те, що він міг захистити і не захистив Іволгіна перед Долгушиним цього разу, потім важче буде захищатися їм обом.

Того ж дня, поїхавши в міськком, Злива наткнувся в промислово-транспортному відділі на незвичну холодність, мов на невидиму стіну. З ним розмовляли ввічливо, але якось офіційно, наче з малознайомим.

— Та що це ви дуєтесь, хай вам чорт! — скипів Злива. — У кашу я вам наплював, чи що?

— Ти, Степане Прокоповичу, не кричи на нас. Це тобі не на полюванні, — криво посміхнувся Долгушин і вийшов кудись з паперами.

— Ну, добре, — сказав Злива і попрямував до секретаря міськкому.

Васильченко одразу ж спитав:

— Що ви там з Іволгіним затіваєте? Поговори з ним, будь ласка, порадь йому, щоб він не так круто все там повертав, бо і до нас, і в обком скарги на нього летять. І Долгушин...

— А хай йому чорт, вашому Долгушину! — з серцем вимовив Злива і сильно вдарив себе по коліну.

— Ну, Долгушина ми знаємо, дідько з ним. Сьогодні мені дзвонив Павло Андрійович... — Секретар міськкому запитливо глянув на Зливу. — Ти в нього не був? Ні? Значить, хтось інший ходив з заводу. Бо він сказав, щоб Долгушина трохи приструнити.

— Та хіба трохи? — знову скипів Злива. — Його б зовсім на завод не пускати...

— Ну, ну, ну, — зупинив Зливу Васильченко. — Що ти говориш? Долгушин має досвід. Але іноді він перебирає міру. Треба йому довести це, зупинити, поправити.

— Ви й поправляйте. Вам же он дзвонив перший секретар обкому? Виконуйте! Павло Андрійович дарма не подзвонить.

— Ну, це ми тут з Долгушиним уладимо. Але й ти з Іволгіним поговори. Та помагайте там йому, підтримуйте. Щоб не один він наводив лад, щоб там гуртом. А то на нього скарги і скарги. Робіть якось усе м'якше. Одне слово, погони там з Іволгіним. Добре? Бо Павло Андрійович сказав, щоб ми не заважали Іволгіну, не сковували його ініціативи. Щоб не втручалися, словом...

— Тоді вам треба доручити завод іншому інструкторові.

— Це вже наш клопіт. — Васильченко спохмурнів. — Ви там підключайтесь, підключайтесь! Щоб Іволгін не тяг усе самотужки, щоб не тільки від нього всі заходи і порядки

виходили. Одному важко. Та й шишки всі на одного вальяться. А бере він круто. Як гадаєш, буде толк?

— Іволгін зробить усе. Працювати він уміє.

— Такої думки і я. Намагаємося і Долгушина перекопати...

— А він уперся, правда?

— Та як тобі сказати...— Васильченко зітхнув і поглянув на Зливу ласкаво.— Ти вже там, Степане Прокоповичу, ладиком біля них, біля Іволгіна і Долгушина, бо, я бачу, стукнуться вони обов'язково. Мири їх, мири...

— Чорт їх помирить,— буркнув Злива і підвівся.

3

Він стояв за столом, поклавши руки на його відполіровану поверхню, з кожним, хто заходив, дочекавшись своєї черги, вітався і казав:

— Слухаю вас.

Деякі відвідувачі сідали, інші не зважувалися сідати і стояли перед ним, і він розмовляв з ними, немов складав іспити: стояв і намагався якнайкраще, якнайповніше викласти обставини сьогодішнього дня. Він нічого не обіцяв людям, а тільки добросовісно розповідав їм, що на заводі створилися нестерпні умови з житловим будівництвом і чому саме. Не говорив, що це, мовляв, склалося не при ньому і не він у цьому винен. Він казав: у нас немає підрядчиків, нам не дозволяють користуватися їхніми послугами, ми не зуміли, ми помилились. Кожному розповідав про плани на майбутнє, про необхідність будувати житла своїми власними силами, просив поради, і тоді відвідувач відчував, як важко цьому молодому чоловікові бути директором. А ще кожен з вісімдесяти чоловік, які пройшли через кабінет Іволгіна у перший прийомний день, відчув, що це їхня спільна справа, що будувати треба гуртом, а не складати цю важку справу на чийсь плечі, що самому лишатися осторонь не доводиться.

Гірше було з жінками. Вони, ще й рота не розкривши, не дійшовши від дверей до столу, починали плакати. Плакали гірко, невітшно, мов на похороні, і краяли серце малого директора так, що він ставав блідим і мусив-таки сідати. Ловив кризь сльози уривки фраз:

— Діти... пелюшки... А хата тече... І хазяйка виганяє... Чоловік покинув.

Цим не було ніякого діла до підрядчиків, їм не зарадиш

сподіванками на весну. Іволгін тільки просив заспокоїтись, садовив ридаючу відвідувачку в крісло і дзвонив, запрошуючи слідуючого. І коли він розмовляв з тим, хто входив, плач залишеної в кабінеті відвідувачки припинявся, вона прислухалася до розмови і теж починала розуміти, що не все залежить від директора заводу, що він не всесильний, в нього є тільки бажання і наміри допомогти людям в майбутньому, а зараз він не має жодної кімнати для цієї мети. І не тільки він, а всі вони гуртом не мають. І тут не плакати треба, бо плачем не зарадиш, а треба негайно щось робити.

Доки пройшли через кабінет усі вісімдесят відвідувачів, була вже ніч. Але в парткомі світилися вікна, і Іволгін вирішив зайти до Зливи.

— Оце й досі приймав? — спитав секретар парткому.

— І прийматиму щодня. Всіх, хто приходитиме.

— А на мою думку, це тебе виб'є з робочого стану і користі не дасть.

— Не виб'є.— Іволгін сів у крісло, прикрив очі набряклыми повіками.

— Що ж, скажеш, сьогоднішній прийом тобі легко обійшовся?

— А чого він мав легко обійтись? — глянув Іволгін здивовано.— Не для власного ж полегшення я людей приймав.

— Але для чого ж тоді? Чим ти їм допоміг?

— Допоміг,— протягнув Іволгін.

— У всьому повинна бути якась ціль. А в тебе такої цілі не було. Ти ж не задовольнив жодного прохання робітника. А так: поговорив, і все.

— Не просто так, Степане Прокоповичу. Не просто,— Іволгін підвівся, почав ходити по кабінету, заклавши руки в кишені.

— Ну, значить, як твої попередники, наобіцяв...

— За кого ти мене приймаєш? — вийняв руки з кишень Іволгін. Він застібнув і обсмикав піджак, зайшов за стіл до самого Зливи і сказав йому тихо, переконливо, приховуючи запал, якого (парторг це примітив) ні в кому не любив: — Безвідповідальні обіцянки — це надзвичайно дешево. Навіть у них, там, у наших ворогів,— показав він на карту.— А в нас обіцяльників скрізь женуть в шню. Але я не розумію іншого: намагання приховати від робітників труднощі. Чи це труднощі виробництва, чи труднощі з житлом, чи із зарплатою,— про них треба чесно говорити з

людьми, відверто. І так говорити, щоб кожен зрозумів, що це наші спільні труднощі. Не чийсь, а саме наші. На нашому виробництві, у нашій робочій сім'ї. Думаєш, люди не зрозуміють? Думаєш, лишаться байдужими наші робочі люди? Та ніколи!

— Не всі й зрозуміють...

— І не біда, якщо хтось залишиться при першій бесіді ображеним чи не зрозуміє. Вдруге розтлумачать товариші. Тільки з людьми треба відверто про все говорити. А замовчувати недоліки й труднощі не можна, бо тоді робітники починають думати, що все це не об'єктивні недоліки виробництва, а суб'єктивні, що походять вони від нас з тобою, виникають з нашої вини.

— Все це вірно,— сказав Злива,— все це так, я згоден. Але що ж ти їм запропонував практично? Всім оцим безквартирним?

— А нічого. Сказав, що будувати треба своїми силами, зараз же розпочинати, а завод допоможе матеріалами, лісом, машинами. Оце зайшов до тебе порадитись.

— Що ж тут радитись, тут починати треба.

— Але раніше давай прикинемо, кому в першу чергу надати кредит і допомогу, скільки ми можемо звести будинків.

— Не розумію, як це можна визначити.

— Давай поїдемо та подивимось, як наші робітники живуть. А то в людей натури різні: один бучу зніме, а другий мовчки все зносить.

— Коли ж це ти збираєшся робити?

— Завтра.

— Завтра то й завтра. А з матеріалами як?

— З матеріалами просто: візьмемо відомості, що в нас є, а будівельники підрахують, на скільки будинків вистачить лісу, цегли, каменю, шиферу.

— Ну, камінь нас не лімітує. Ліс і шифер треба підрахувати. А потім що ж? По цехах будемо будувати, чи як?

— Там побачимо, як зручніше. А тільки будувати житла так само необхідно, як і кораблі. Люди й працюватимуть краще, коли вдома все гаразд.

4

Хлопчик років семи ніс на руках дівчинку. Вона намагалася вирватись і кричала, дзвінко, верескливо, аж у вухах лящало.

Побачивши у дворі машину і двох незнайомих людей, хлопчик пустив дівчинку на землю, здивовано й запитливо оглядаючи Зливу та Іволгіна. Зацікавлено дивилася на незнайомих дядьків і дівчинка. Вона так і сиділа посеред двору, заглядала знизу в їхні обличчя і раптом сказала:

— Драстуйте,— і простягнула не підводячись ручку Зливі, а потім Іволгіну.

Дівчинка була білочуба, кирпатенька, з великими сірими очима і ямочками на щоках і підборідді.

— Вставай,— сказав їй Іволгін, одразу пригадавши своїх синів, підхопив дівчинку на руки і підняв вище голови.— Що? Не боїшся, білочуба? Як тебе звати?

— Варка,— глипнувши спідлоба, відповів хлопчина.

— А тебе?

— Мене Андрій Голуб. Я вже в школу ходжу. Та Варка не дає уроки вчити.

— А ви б у дитясла її віддали.

— У яслах немає місць. Батько ходив, просив, тоді папірці носив, а там сказали, що наш двір на карантині. Не прийняли Варку. А вона дома мені зошита пописала і книжки заляпала варенням. Ось ходіте, я покажу.

Іволгін і Злива пішли за Андрієм, почали спускатися сходами в підвал.

Кімната була низька, сира й темна, як усі підвальні квартири. Двоє ліжок, грубий стіл, стільці — оце і всі меблі. На стінах — килими, на підлозі теж лежав м'який килим, але вигляд квартира мала похмурий. В ній було дуже тісно, речі мовби налазили одна на одну, і дбайливі жіночі руки давно, мабуть, тут не прибирали.

— І оце в такій квартирі жити кращому робітникові,— сказав Іволгін.

Він уже добре знав вальцівника Голуба, темнолицього, повільного в рухах. Бачив, як він, поправляючи вигин, б'є молотом: ритмічно, широко. Поклавши молот, розгинається легко, без натуги і розмовляє рівним голосом — можна подумати, що Голуб невтомний.

— І уявіть собі: жодної заяви не подав на квартиру. Як це він до вас прийшов?

— Ні, він і до мене не приходив. Це профорг сімнадцятого замовив про нього слово.

— А, Парфен Микитович!

— Ага, він. І правильно турбується старий. У Голуба діти, йому б у хорошому новому будинку зараз дати квартиру, та що ж зробиш?

— А тут хто живе? — спитав Злива Андрійка, показавши на двері через коридор.

— Тут дядько Павло і тьотя Валя живуть.

— Як їх прізвище?

— Щербаки вони.

— Зайдемо? — спитав Злива Іволгіна.— Один з кращих бригадирів стапельного цеху.

— Один з кращих? Зайдемо до одного з кращих бригадирів. Хоча й так зрозуміло, що треба людям, хто б вони не були, допомогти вибратися звідси.

Постукали. Двері відчинила молодесенька вагітна жінка з таким світлим поглядом і з такою доброю усмішкою, що в підвалі, здавалось, посвітлішало. В її очах, у посмішці, у всій розповнілій юній постаті, навіть у тоненькому світлому халатику було щось таке привабливе, добре, миле, щось таке щасливе, що хотілось дивитися на неї і всміхатися невідомо чому, відчуваючи, як теплішає в грудях і забуваються ці підвали і труднощі заводського життя.

— Прошу, заходьте,— плавним рухом відступила вона, звільняючи вхід до кімнати.

Вся в простеньких саморобних доріжках з барвистої нової ряднинки, у вишиваних подушечках і килимках, чиста й тепла кімната чимось нагадувала свою господиню. На столі лежали зошит і розкрита книжка.

— Прийшли поглянути, як живе наш бригадир Щербак,— усміхнувся завжди зосереджений і суворий Іволгін.

— Хочемо запропонувати вам участь у будівництві житла з допомогою заводу,— сказав Злива.

— Та ми ще молоді, поживемо й у цій кімнаті якийсь рік. Є люди з великими сім'ями, з дітьми, їм треба допомогти в першу чергу.

— Вам теж не випадає тут жити.

— Поки що можна,— зашарілась Валя і опустила очі.— А потім — ми зайняті. Я інститут закінчую цього року, а Павлуша у вечірній школі вчиться. Коли ж йому на будівництві працювати! Ні, нехай ми ще тут поживемо. Десь, може, до наступного року...

— Ну, гаразд, поживіть, потерпіть трохи.

— Спасибі за увагу. Дуже вдячні, що зайшли...

— А оці Голубові діти, як вони? За ними хтось дивиться?

— Та ніхто. Я ото, як буваю дома, то доглядаю Варю, наварю їм чогось. А батько,— жінка зітхнула,— так за дружиною тужить, такий завжди зайнятий і такий вдома безпорадний, ну як дитина, цей Іван Мефодійович. Ви б

відносно дитячих ясел потурбувались. Не беруть дитину, і край. То один карантин, то другий.

— Це ми зробимо. До побачення.

— До побачення.— Валя вийшла за ними.— Он бачите оту літню кухню,— показала вона на будівлю під стіною. Будівля була крита толем і нагадувала шпаківню.— Отам у нас влітку допоміжна площа: і обідаємо там, і обід готуємо. Ще й слива там розрослась, бачите? Посідаємо під нею, мов у саду.

— Так, так,— сказав Іволгін.

Він ніколи не думав, де і як живе Павло Щербак. Про це якось не думалося. Щербак завжди був у наглухо застебнутій бездоганно чистій куртці, а черевики начищені до блиску, ніколи не приходив на роботу небритим, і тому ніхто, мабуть, не мав сумніву, що він живе в хороших умовах.

— Треба було вже давно дати вам квартиру,— мовив Іволгін.— А ми й зараз поки що не можемо дати.

— Нічого,— заспокоювала його Валя.— Ще дасте! У нас усе життя попереду.

— Будинків нових поставлено немало, а багато людей ще лишилося в тяжких умовах. Мабуть, через свою природну скромність. Як думаш, Степане Прокоповичу?

— І через це, звичайно, хтось не одержав квартири. Але й давати особливо не було чого. Більше будувати треба.

— Будемо будувати, скільки зможемо.

— А кошти, матеріали де взяти?

— Палац культури відкладемо років на два-три.

Злива крутнув головою і посміхнувся.

— Спробуємо! З палацом і почекати можна, бо не танцюльки на думці в очих людей,— показав він на підвал і тільки тепер помітив, що псазд них і досі стоїть Валя у своєму халатику.— Ви ж простудитесь! — вигукнув він.— Ідїть зараз же додому.

— Вже йду, йду.— І вона міцно, як уміла, потиснула йому руку, потім Іволгіну.— До побачення,— сказала Валя і ждала, поки вони сіли в машину.

Коли машина розвернулася, на виїзді з двору Іволгін побачив Валю і поруч — Голубових дітей. Вони махали руками і немов кричали йому про щось негайне, невідкладне, головне.

Марфа Іванівна ще вдосвіта зібралася на базар і попросила Ліду одвести в дитсадок Танюшку.

Дівчинка спала, поклавши кулачок під пухку щічку, солодко цмокала уві сні губами. Ліда зробила ранкову гімнастику, прийняла душ, розбудила Танюшку. Ліда довго заплітала її, на велику радість дівчинці, нав'язавши їй на голівці два великих банти.

— Бабуня так не вміє мене заплітати! — щебетала щаслива Танюшка. — Бабуня швидко — раз, раз, і все. А ви гарно!

Попивши молока, вони вийшли з дому. Ранок був тихий і сонячний. Виблискували щойно політі тротуари. Довгі тіні від будинків лежали впоперек вулиці, темні, неначе затушовані по бруківці художником.

Всю дорогу Танюша щось весело розповідала, та Ліда не слухала її. Вона думала про зустріч, яка має відбутися сьогодні, і в цей тихий, спокійний ранок вперше закралася думка: чи правильно чинить? Адже виходить, що з перших кроків вона псує відносини з людьми, наражає себе на труднощі, на зайві турботи, ускладнює своє становище на роботі. Може, треба бути стриманішою? Але це значить піти по лінії найменшого опору.

— Ні, так інженера з мене не буде! — сказала вона вголос.

— А чого не буде інженера? — спитала Таня. — Якого інженера?

Ліда засміялась.

— Ти ще маленька, нічого не розумієш.

— Еге, я вже виросла. Он черевики мої аж двадцять четвертий номер. Бабуня каже, що росту швидко!

— Ростеш, ростеш, — заспокоїла її Ліда.

— О, он наш садок! — Таня вирвала руку і побігла до зелених свіжопофарбованих воріт, штовхнула хвіртку і зайшла на подвір'я.

Танеєва увійшла вслід за нею. Вихователька, вже стара, повна жінка, сиділа на маленькому стільчику, а навколо неї, неначе курчата біля квочки, юрмилися діти. Вона щось оповідала їм. Ліда привіталася і сказала, що привела Танюшу. Вихователька кивнула головою, — мовляв, бачу сама, гаразд, — і гукнула:

— Злива! Ти чого туди лізеш?

Ліда обернулася — знову Злива? — і побачила хлопчика років чотирьох, що, забравшись на колесо брички, заносив ногу на сидіння. Він був зайнятий своєю справою і не почув окрику виховательки. На його обличчі застиг напружений вираз, кінчик язика визирав, прикушений в куточку рота.

— Валерій, ану злізь зараз же! — розсердилась вихователька.

Звалившись лантухом у ящик воза і пірнувши в сіно, Валерій підвівся, нарешті, і глянув у цей бік. На його личку — посмішка, широка, відверта, захоплена. Він засміявся і почав злазити на землю. Вихователька підбігла, щоб допомогти йому, але він заволав:

— Я сам! Не треба! Сам!

Став на землю, діловито обтрусив куці штаненята і звів на Танєєву сірі великі очі. Зовсім безбровий і трохи кирпатий, хлопчина дуже нагадував Віктора Зливу.

Ліда дістала з сумки цукерку і подала йому. Малий схопив її, вправно розгорнув і кинув у рот. Розмахуючи руками, він попрямував геть.

— Валерій, — покликала вихователька. — Що треба сказати тьоті?

— Спасибі! — розмахуючи руками і не обертаючись, сказав хлопець і побіг.

Ліда усміхнулася, помахала Танюшці рукою і пішла. Біля воріт зупинилась, оглянулася. На великому колесі брички, між шпичами, висів розчепірівшись малий Злива. Біла голова його світилася на сонці.

— Злива! Ти знову! — гукала вихователька. Але Валерій, не звертаючи уваги, підтягнувся, виліз на колесо.

«Порідка!» — з задоволенням подумала Танєєва, зачипляючи хвіртку.

2

Ранком на березі холодно. Вода в лимані прозора, дихається легко. Ліда йшла берегом, помахуючи блакитною шовковою хусткою. Вирішила спочатку обійти всі пункти. Біля танкера «Казбек», що прийшов на ревізію, стояв Віктор Злива, курив і усміхався їй.

— Добрий ранок, моя хрещена мати! — гукнув він і подав їй руку. — Ви чудово стартуете, Танєєва! Вліпили мені першу догану — це вам не баран начхав!

— Майте претензії до свого свавілля, — сухо відповіла Ліда.

— Я не маю ні до кого ніяких претензій, що ви?! Сьогодні, тільки прийшов на завод, батько дзвонить. «Вітаю тебе, сину, з доганою! — каже мені. — Наказ директора є. Будеш тепер обачнішим, а то розпустили вас», — каже. І правда, розпустили.

Ліда всміхнулась. Видно було, що Віктор і справді не сердиться.

— Що ж, я дуже рада, що ви зрозуміли свою помилку. І мене, — додала вона ніяковіючи.

Віктор дивився на неї з цікавістю, серйозно, наче щось пригадуючи або роздумуючи над чимсь.

— Скажіть, будь ласка, ви сопромат добре знаєте? — спитав він раптом.

— Та трохи знаю, а що?

— Мені здавати треба скоро.

— Ви вчитесь?

— Ага, на вечірньому відділі нашого інституту.

— На третьому курсі?

— Ні, на четвертому. Це в мене «хвіст» за третій. Так от, деякі формули не виводяться. Може б, ви допомогли?

— А чого ж, — знизала Ліда плечима. — Тільки як це і коли зробити?

— Сьогодні я зайнятий: граємо відбірковий матч з МКІ, — волейбольну команду комплектуватимуть для участі в іграх на першість України.

— От як! І жіночу теж комплектуватимуть?

— Ага. А що? Може, прийдете в яхт-клуб?

— А чого ж, з задоволенням.

— Ну й добре. Там і про сопромат домовимось.

3

Найкраще місце влітку — яхт-клуб! Коли дивишся на нього з протилежного берега, він здається оазисом; їдеш-їдеш рудим і спаленим степом, курними дорогами, яким тут немає ні початку ні кінця, і раптом зупиняєшся на вапняковій кручі, над лиманом. Сердито мис камінь вапняк бистра на повороті вода, булькотить і піниться, і тому здається, що круча оця з негашеного вапна.

Зупиниться подорожній, вийде з машини і не може очей відірвати — за спиною безмежний, розпечений степ дихає пилюгою, гірким полином і спаленими травами, а тут — прохолода, широка водна гладінь. За нею суцільними зеленими купами юрмляться дерева, наче розвантаживши

якийсь дивний поїзд з он того залізничного полотна, що виблискує рейками зверху, на косогорі, ті купи поскидали під укіс. А біля самої води рівною шеренгою застигли тополі, горді, стрункі, з світло-зеленими стовбурами. Вони тягнуться в небо гострими верхівками, хочуть бачити тільки його блакить і нехтують усім навколо: водою лиману, що дає їм силу, навколишніми кленами, й осоками, і людьми, які милуються ними. Тільки при сильному вітрі тополі гнуть свої гостроверхі голови, хиляться до лиману або до гарячих блискучих рейок, листя їхнє з темно-зеленого стає білувато-сріблястим і тріпоче, наче боїться зірватися і впасти у воду або під колесо паровоза.

А восени безлюдно на пляжі, на спортивних майданчиках. У тиші й самоті ронять явори листя, встеляючи стежки, алеї, витягнуті на берег човни і яхти. Голі дерева рідшають, і тоді видно далеко-далеко: і спустілу ріку, і піски, і залишені, здається навіки, грибки, під якими юрмилося влітку стільки людей. Їх тут було так багато — веселих, загорілих, безтурботних. І від однієї думки, що вони більше не придуть, стає сумно.

Незмінною лишається тільки будівля яхт-клубу — біла у всяку погоду, навіть у дощ, з великими вікнами, мов пасажирський корабель. Цю подібність підсилюють щогла, вкопана перед яхт-клубом, і дві старовинні гармати на кам'яних лафетах. Ніхто не знає, коли поставлено цю щоглу і гармати, відомо тільки, що лишилися вони від турків.

Ліда приїхала в яхт-клуб із Зіною Рубінчик перед початком волейбольної зустрічі. Сьогоднішня зустріч з волейбола відбувалася просто неба востаннє, і тому волейболісти самі наводили вапном лінії, натягували сітку. Віктор Злива і Славко Стрижак підтягали сітку, міряли її висоту, обличчя в них були такі ж зосереджені й суворі, як на кораблі. І знову Ліда відчула якусь підсвідому заздрість, що завжди з'являлася в неї при зустрічі з Віктором, Андрієм та іншими корабелями.

— Дивись, Зіно, які вони заклопотані, можна подумати, що в Славка і Віктора волейбол головне.

— О, вас хтось гукає, Лідо Яківно.

— Мене? — Ліда обернулась.

Від турецької гармати йшов їй назустріч Андрій Юрченко.

— Ну, як справи? — запитала вона ще здалеку.

— Слухай, є приємна новина: пас із тобою і Віктора Зливу призначили в спускову команду.

— Правда? — сплеснула руками Ліда.

— Ти за малярські роботи відповідатимеш. Віктор — за вибивку кільблоків, а я підручним буду у Віктора Михайловича.

— А фотопроєкційна установка?

— Вже працює. Ідеально проста штука. Подаємо аркуш заліза вісім метрів завдовжки, апаратом наносимо лінії робочого креслення в натуральну величину, залишається тільки керном намітити, і все. Ні тобі шаблонів, ні вимірів. І жодного клаптика не лишається вільного.

— Андрію Івановичу, візьміть мене в розмітники, — попросила Зіна.

— Ні, Зіночко, — зітхнув Юрченко, — мабуть, ця машина дозволить скоротити одну бригаду розмітників. А ви що, не лишаєтесь у БВК?

— Ну, а як же там тепер всидиш?

— Тоді я вам порадив би піти в малярі.

— А й справді, Зіно, чого б тобі не стати малярем? Там зараз набір іде, мені дзвонили. Все ж таки безпосередня участь у будівництві корабля.

— Добре, подумаю, — мовила Зіна. — Але ходітьте, гра вже починається.

Біля майданчика до них підійшов Стрижак, високий, русявий, у спортивній формі з номером «4» на майці, забрав Зіну і повів на приготовлене для неї місце.

— Вам я також підшукаю, — пообіцяв.

— Що, дружать? — спитала Ліда Андрія.

— Очевидно.

— Ніколи б не подумала, що Стрижак взагалі може дружити з дівчиною.

— Так то ж взагалі, а то із Зіною Рубінчик! Сам Аполлон Бельведерський дружив би з нею.

Коли вони підійшли до волейбольного майданчика, Зіна підвелася і помахала їм рукою.

— Тут є місце, ідіть сюди! — гукнула вона всміхаючись.

4

Інститутська команда грала в захисті дружно, чітко. Куди б не летів м'яч, скрізь його зустрічали розслаблені, пружні руки, беззвучно й легко підхоплювали і повертали у гру.

Та ось до сітки вийшов Славко. Віктор Злива, прийнявши м'яч, одразу ж нависив йому на удар. Блискавичний стрибок

Стрижака — і м'яч шугнув так швидко й сильно, що на якусь мить здалося, мовби навкіс між занесеною рукою і майданчиком вбито кіл. Студенти одразу ж кинулися блокувати. Просто проти Стрижака стояв Зінин брат — Анатолій Рубінчик. Кожного разу, коли Стрижак виходив на удар, студенти гукали Рубінчикові:

— Толька! Блок йому, блок!

Анатолій на якусь долю секунди запізнивався із стрибком, і Славко посилав один удар за другим через блок. Перший сет студенти програли.

В перерві вони всі напали на Анатолія, звинувачували його в поразці.

— Ага! — гукав той. — Значить, тільки я винен? А де ж ви всі були? Чому не помагали ставити блока?

— Слухайте, хлопці, — підійшов до них Славко. — Це ж нечесно: звалювати вину на Анатолія.

— А ти йди звідси, — сказав Стрижакові котрийсь із студентів. — Теж мепі мораліст знайшовся. Самі розберемось.

— Ну, тоді спробуй сам, — посміхнувся Стрижак. — Я побачу, як ти мене заблокуєш. А ти, Толю, — звернувся він до Рубінчика, — пошли їх подалі та раніше вистрибуй, бо запізнюєшся, брат.

Після перерви студенти спробували ставити Стрижакові здвоєний блок, але він легко звивався над сіткою і сильним, різким ударом посилав м'яч раніше, ніж блокуючі встигали стрибнути йому назустріч. Ліда, яка сама непогано грала у волейбол, не могла зрозуміти, як Славко опинявся над сіткою завжди раніше, ніж противник, і влучно встигав ударити по м'ячу. Злітаючи над сіткою по саме погруддя, він красиво тримався в стрибку; важко навіть було повірити, що це той самий трохи вайлуватий Славко Стрижак, якого недавно судили товариським судом. Ліда після кожного удару Стрижака гаряче аплодувала йому і навіть підбадьорювала вигуками.

Зіна Рубінчик і Андрій Юрченко з подивом поглядали на неї, стримували, але Ліда не могла вгомонитися.

— Не заважайте, — відмахнулася вона, збуджена, розчервоніла. — Ви тільки погляньте, як він грає!

Другий сетбол заводська команда виграла «на суху». Славкові піднесли великий букет хризантем. Коли він після гри вийшов у костюмі, з чемоданом і з квітами в руках, причесаний і свіжий після душу, Ліда в першу мить навіть розчарувалася: він знову здавався вайлуватим, важким, як тоді на суді.

— Послухайте, — стриманіше, ніж збиралася, звернулася вона до хлопця, — в чому секрет вашого стрибка?

Славко здивовано подивився на неї, і його брови піднялися ще вище.

— Ви граєте у волейбол?

— А чому б мені не грати? — посміхнулася Ліда.

— От не подумав би, — сказав Славко Юрченкові.

— А що? — насторожилася Ліда.

— Це просто чудово! — Славко уважно подивився на Ліду. — Так ви питаєте про мій стрибок? Нічого особливого. Просто стрибаю, відштовхуючись з розбігу однією ногою, а не двома, як звичайно, і виграю півсекунди. Це дуже просто, подивіться. — Він поставив свій чемоданчик і, шаснувши під сітку, пружним і точним стрибком злетів над нею.

Ця безпосередність і певність у кожному русі зворушили Ліду.

— Знаєте що, Стрижак. Я вам дарую квіти. За сьогоднішню гру. Вважайте, що у вас не один, а два букети хризантем, — урочисто сказала вона.

— Ви краще зараз візьміть оці квіти, а ви, Андрію Івановичу, мій чемодан, бо ми з Зіною хочемо залишитися ще тут. Добре?

— Гарзд. — Ліда взяла букет у Стрижака і побігла до трамвая. — Приходьте завтра, одержите два. Салют! — махнула вона рукою і скочила на приступку трамвая. І Ліда справді купила великий букет білих хризантем. Але він не прийшов...

5

Білокорі тополі навіть у темряві вирізнялися над самісіньким пляжем, гладенькі й холодні, мов здоровенні погашені свічки. А за ними, трохи відступивши од річки, юрмилися чорні ясени, клени й дуби, розкидисті, закам'янілі. Покрученим гіллям, мабуть, хотіли вони заграбастати небо, зловити усі вітри, і через те, що не могли, сердито гуділи вдень і вночі не один десяток років у цій крутій улоговині, названій Спаським урочищем. Назвали його так перші корабели, що заснували це місто під носом у турків, ще тоді, коли біля джерела на камінні хтось вивів: «1788 рік».

З цього чистого, як сльоза, джерела пили воду яхтсмени і волейболісти, пляжники і стомлені садівники яхт-клубу — всі, хто сюди приїздив, бо притулилося воно біля самісіньких сходів, що ведуть з урочища до трамвая. З духоти

розігрітих бруківниць і будинків, з гамірних площ і вулиць, де вихорами кружляють гарячі піски, нанесені з річкових косогорів, люди спускаються сходами в прохолоду віковичних дерев, буйних трав і прозорого, холодного навіть на вигляд джерела. Мало хто втримається, щоб не припасти спраглими вустами до зеленуватого від давності і моху гладенького кам'яного виступу.

І Славко Стрижак теж напився. Хоч уже була пізня осінь, хлопцеві здавалося, що надворі ще літо, а може, весна. Незнайома, незвідана радість охопила його з тієї миті, як вони лишилися з Зіною на самоті. А може, й раніше? Адже він з самого ранку з приємністю думав і про яхт-клуб, і про волейбольну зустріч, і про те, що на ній буде Зіна. Все те відбулося: зустріч, перемога, в якій він відіграв не останню роль, радість відчув тільки тепер, ідучи в сутінках між деревами і тримаючи притихлу Зіну під руку.

«Що з нею?» — дивувався щасливий Стрижак. Завжди непокірна, щебетлива, часом сердита, сьогодні Зіна була тиха, мовчазна, зосереджена, немов ждала чогось, боялась і не могла діждатись. Вони блукали поміж чорними дубами і ясенями мовчки, побравшись за руки, виходили до світлокорих яворів і, постоявши над водою, вертали назад. Під деревами було темно, затишно. Мабуть, від отого безперервного гудіння тугого гілля на вітрі було самотньо, і Зіна мовчала. Славко тримав у своїй гарячій долоні її руку, податливу й ніжну, поглядав на Зіну і всміхався, а вона йшла туди, куди він вів, і від цієї мовчанки й покірності хлопцеві робилося жарко.

Дружили вони здавна, ще в школі, але ніколи не ходили отак, як цього разу. Завжди було про що говорити, завжди все було ясно, як тільки може бути ясно в дитинстві. А тепер щось обох їх робило перішучими, мовчазними, щось хвилювало й бентежило.

Славко привів Зіну до джерела. Тихе дзюрчання, темрява, шум дерев над головою, і вони — одні на світі у цьому урочищі, перетвореному на яхт-клуб.

— Ти хочеш напиться? — запитав Славко і хотів додати: «Мила моя, люба», — а вимовити не було сили: він ще нікому ніколи не говорив таких слів. Зіна мовчала. Тільки якось уважно і насторожено глянула на Стрижака і заперечливо хитнула головою. Обережно випустивши Зінову руку, Славко зіперся рукою на камінь і, нахилившись, припав до води. Пив він довго й жадібно. Від холодної води ломило зуби. Випростався. Змахнув воду з підборіддя

долонею, мов на стапелі під час роботи, і повернувся до Зіни. Вона стояла, схиливши голову, і простягала йому руку. Славко підійшов до Зіни впритул, обняв за плечі.

— Я тебе поцілую, Зіно,— сказав він упевнено. Зіна мовчала й дивилась на нього пильно, насторожено й покірно.

Славко несміливо поцілував її. Губи Зіни були повні, гарячі й трохи прищерхлі. Не встигли навіть одкритися, вони тільки пружко здригнулись.

— Ах,— сказала Зіна всміхаючись,— такі холодні в тебе уста і так пахнуть джерелом, наче я напилася. Поцілуй мене ще.— Вона обхопила його за шию руками.

— Зіночко,— прошепотів Славко у її напіввідкриті гарячі губи.

— Мовчи, Славко,— видихнула Зіна і раптом різко обернулася.

— Ні с места! — пролунав чийсь немов удавлений голос.

— Що таке? — спитав Стрижак, відсторонивши Зіну.

Проти нього стояв невідомий у світлій кепці, насунутій на самісінькі брови. Славко відчув, що хтось дихає йому в потилицю. Хотів обернутись, але в лівий бік вперлося щось гостре. Опустив очі і побачив широке і довге лезо ножа, що блиснуло в темряві, а майже поряд з своїм плечем — ще одну світлу кепку, насунуту на обличчя. З тіні від дерев наближались ще дві постаті. Славкові подумалось, що це не справжні люди, а якісь привиди вийшли з мороку ночі.

— Ну? — спитав він, все ще сподіваючись, що це якесь непорозуміння, і оглянувся на Зіну. Розгублена, вона стояла поруч, тримаючись за його праву руку. Славко зробив рух, намагаючись звільнити свою руку, але Зіна міцно вхопилася за неї.

— Славко, що це? — спитала вона.— Хто ці люди?

— Не воці,— сказав їй той, що стояв перед Славком, мабуть, ватажок, і якоесь інтимно, немов давнього знайомого, спитав Стрижака: — Деньги есть?

Славко мовчав, одразу пригадавши натруджені робітничі руки, що невміло й грубо, мов залізо, мнуть одержану зарплату. А ці ось прийшли по гроші з ножами? Ну, що ж...

— Ей, друг, гони деньги.— Біла кепка нагнулася до Славкового підборіддя, а руки потяглися до його кишень.

— Хвилиночку,— зупинив його Славко, міцно взявши лівою рукою за плече. Відчув під рукою матроський бушлат і спробував заглянути в обличчя незнайомому.

— Не фінті,— сказав йому той, випроставшись і не підводячи обличчя.

— Відпустіть дівчину, хай вона йде,— мовив Славко.

— Барисьня, сумочку,— невідомий простягнув до Зіни руку, взяв сумку. Сполохана Зіна вихопила з сумки комсомольський квиток і випустила її з рук. Невідомий кинув сумку через плече, не обертаючись, наказав: — Даму не трогать! — і підступив до Стрижака. — Ну, деньги на бочку — і по домам.

Відштовхнувши того, що стояв зліва, Славко раптово пригнувся і з усієї сили ударив знизу ватажка в обличчя. Той, змахнувши руками, упав навзнак, а Славко теж упав на те місце, де стояла Зіна, зробивши «перекат на спину», — він знав, що на нього кинеться той, хто стояв позаду і сморідно дихав йому в потилицю. І той кинувся з несподіванки, а Славко вдарив його обома ногами в живіт.

— Допоможіть! — волила десь на сходах перелякана Зіна, а вітер бився над рікою, гнув дерева і рвав її голос.

«Ніхто не почує», — з тугою подумав Славко, пробиваючись до сходів. За ним гнались. Але він того не боявся. Знав, що не доженуть, але знав також, що біля сходів, напевно, поставлено «заслон». І не помилився. З-за дерев йому назустріч вийшли двоє, повільно, тримаючи руки в кишенях. «Не зупинятися», — подумав Славко. — Ні в якому разі не зупинятися!» — і з ходу вдарив того, що був ближче, в підборіддя. Бандит встояв на ногах і вихопив ніж, але Славко вже проскочив повз нього.

І коли він стрибнув на сходи, відчув, як щось жорстке й холодне ввіткнулось йому в спину.

— Допоможіть! — кричала десь високо вгорі, немов на самому небі, Зіна, а тут з темряви урочища йшли на Славка якісь темні, бездушні істоти з ножами, і він не міг уже не те що боротися, навіть утекти від них. Сходи були високі, наче йшли до далеких планет, а сили залишали його з кожною хвилиною, і руки були порожні, незвично неслухняні руки.

— Допоможіть! — кричала Зіна, і десь відгукнувся на її крик міліцейський свисток. Славко нічому не здивувався. Він тільки ждав тих, з темряви. Але вони чомусь барилися, радилися, чи що.

— Гайда, — сказав один з них.

І за хвилину, крім Славка, нікого не стало в Спаськім урочищі.

Тільки Зіна нічого про це не знала. Вона почула рятівний міліцейський свисток і бігла, бігла йому назустріч по безконечних сходах і ніяк не могла добігти. А коли вискочила

нарешті і огляділась, побачила: по панелі вздовж огорожі яхт-клубу йшов хлопчик років десяти і час від часу дмухав у міліцейський свисток.

«Де він його взяв?» — подумала Зіна і сама здивувалась безглуздості своєї думки.

— Швидше! — крикнула вона хлопцеві.— Внизу бандити вбивають Славка!

— Бандити? — спитав хлопчак.— Якого Славка? Тут близько телефон-автомат, нате п'ятнадцять копійок. Або я сам...— Він метнувся назад.— А ви йдіть туди... Чи вони ще там? — спитав він злякано.— І ви боїтеся?

— Господи, який дурень! — простогнала Зіна і кинулась униз.

Славка вона знайшла на сходах. Він лежав, притиснувшись спиною до балюстради і заплющивши очі, обличчя його незвично біліло. Деревя шуміли, і в тому шумі чулась погроза, темрява густішала і лякала; Славко розплющив очі і кволо усміхнувся.

— Не бійся, Зіно, вони не прийдуть, шакали полохливі... Клич людей... Самій тобі не винести...

— Що з тобою, Славонько? — Зіна схопила Славкову голову долонями і цілувала його в гарячий лоб, щоки, в очі.

— Мені боляче...— простогнав Славко.— Рана на спині... закрій долонею, поки лікарі...

— Але ж руки в мене... Хіба можна брудними руками?

— Твої не брудні... Від твоєї руки... рана моя заживе... швидко...

Вся Славкова сорочка була мокра і слизька від крові, і Зіна, знайшовши рану, затиснула її долонею. Славко вронив голову на сходи і перестав дихати.

— Славко, Славонько! — злякано гукнула Зіна і заплакала.

Від трамвая бігли люди. Багато людей. І гуділа, гуділа десь карета негайної допомоги.

ДРУЗИ НЕ ЗРАДЯТЬ, НЕДРУГИ НЕ ПІДТРИМАЮТЬ

1

Директорський особняк із садом і заасфальтованим подвір'ям Іволгін віддав житловідділу заводу під готель для приїжджих інженерів. Собі залишив одну кімнату, в якій Марфа Іванівна, хазяйка готелю, поставила залізне одно-

спальне ліжко, фанерну дешевеньку тумбочку і однотоумбовий письмовий стіл.

Від попередників у цій кімнаті, в глухому кутку, лишився сейф, але ніхто не знав, куди поділися від нього ключі, і Віктор Михайлович мусив терпіти цю важковагову, ні на що не придатну і зовсім йому не потрібну річ.

— Хай стоїть,— казала Марфа Іванівна.— Хоч сейфом відрізнятиметься квартира директора заводу від гуртожитку для приїжджих. А то ж і ліжка, і тумбочки, і столи — все однакове: що в директора, те і в командирівочного.

Говорила вона це якось задумано, немов сумувала за чимсь. Віктор Михайлович зауважив, що вона, коли подає чай, щоразу стримано зітхає і намагається не дивитись на нього. Ця опасиста стара жінка в накрохмалених темних кофтах і довгих шелестливих спідницях була якась затишна, добра, і директор заводу відчував приємність, коли вона нечутно ходила по його кімнаті, поливаючи квіти або витираючи пил.

Він мимоволі спостерігав за тим, як вона брала з столу фотокартку його родини і, витираючи рамку й скло, затримувала погляд на двох білоголових худеньких хлопчиках, на пишній дамі з коралами, і все ждав, що вона, нарешті, спитає його про сім'ю.

Та Марфа Іванівна не питала. Іволгін знав ту мудру і нескитну делікатність простих людей свого народу, яка годиться хіба що філософам. Але йому вже набридло мовчати, хотілося розповісти кому-небудь і про свою дружину, і про синів — які вони в нього милі.

Колись, ще в юнацтві, захопившись Чеховим, який і понині лишається найулюбленішим його письменником, Віктор Михайлович запам'ятав, як Антон Павлович у листі до свого брата Миколи, талановитого художника, визначав риси культурних людей: «Воши не базіки і не лізуть з одвертими розмовами, коли їх не питають». І так ця фраза запам'яталась Іволгіну, що стала на все життя його правилом. Навіть у родинних стосунках. Вона навчила його цінити стриманість та делікатність і в інших людях.

Саме такою була Марфа Іванівна. Він звик до її ходи, до її голосу і любив з нею поговорити. Траплялося це найчастіше в неділю, коли він мав вільну хвилину. І як тільки така хвилинка випадала, Іволгін не знав куди подітись. Він не міг сидіти без роботи навіть у неділю і, прокинувшись, починав ще в ліжку думати, що йому робити сьогодні. Найчастіше їхав усе-таки на завод, працював у кабінеті, а потім

ішов по цехах. Вони були порожні й лункі. Верстати, гід-ропреси і навіть кораблі здавалися йому стомленими велет-нями, що, одвернувшись від усього земного, полягали собі спочивати.

Сьогодні, прокинувшись, Віктор Михайлович побачив на своєму столі листаті гілки м'якої ніжної верби в склянній банці. Марфа Іванівна виростила їх якимось хитромудрим способом і називала ці пухнасті гілочки котиками. Наливаючи чай, вона кивнула на фотокартку і спитала з ясною усмішкою:

— А як вони прийдуть, що ж тоді буде? Куди ви дінете всіх оцих командировочних?

— В яхт-клуб переселимо, Марфо Іванівно,— пожартував Іволгін.— Хай на березі юшку варять, купаються, смажать на сонці. Воно у вас тут і взимку щедре.

Марфа Іванівна жарту не прийняла, навіть усмішка погасла на її обличчі.

— А збираються приїхати? — спитала стара жінка, впевнена, що він зрозумів, про кого йде мова.

Віктор Михайлович ковтнув крутого, ароматного напою, помовчав. Дивився на пухке обличчя Марфи Іванівни, на лагідні зморшки, на велику родимку над верхньою губою і вагався.

— Мабуть, ні,— сказав по паузі, без потреби мішаючи ложечкою в склянці.— Дружина моя в науково-дослідному інституті працює. Не кине вона роботи. Та й не пускають її: робота особлива.

— Важна робота? У нас такої не знайдеться?

— Не знайдеться, Марфо Іванівно.

— Ну, а все-таки, як же?

— Що? — не зрозумів Іволгін.

— Жити як будете? Оце хіба життя? Вам же, я чула, тридцять дев'ять років. Одним заводом не проживеш.

Іволгін відчув, що червоніє. Якось занило серце, занило солодко, тепло, і Марфа Іванівна нагадала йому матір. Щось материнське було і в її постійних турботах, і особливо в оцій розмові.

— Сказати по правді, Марфо Іванівно, то і завод тут такий серйозний, що його одного на рік вистачить. Так що про інше щось і думати ніколи. А сім'я що ж. На літо ось прийдуть мої хлопці, а там і дружина у відпустку прибуде.

— Відпусткою не набудешся,— строго сказала Марфа Іванівна.

— А ми двома відбудуватимемось: вона свою в мене проведе, а я — в неї. Цілих два місяці на рік! Якщо більше нічим не турбуватися, якось вистачить.

— А діти? — майже крикнула жінка.— Дітей хто виховувати буде! І як їм, сердешним, без батька рости? Легко, думаєте?

— Нелегко, Марфо Іванівно, нелегко.— Іволгін відсунув склянку і почав ходити по кімнаті.

— Отож-бо й воно! Перевезти треба сім'ю, та й квит. У нас он теж два інститути є, знайшлася б робота для вашої дружини,— якось ображено говорила йому Марфа Іванівна, і Віктор Михайлович не знав, що їй відповідати.

— Ви просто лаяти мене взяли заради вихідного,— засміявся він.— Краще скажіть, що мені сьогодні робити? Куди піти?

— От бачите, ви ще й досі не маєте куди піти, а була б дружина...

Марфа Іванівна взяла посуд і вийшла.

— Дивно,— сказав він сам до себе і почав перегортати сторінки телефонного довідника.

Переглядав для чогось номери телефонів і поступово почав відзначати олівцем установи, в яких він ще не був і в яких новому директорові треба обов'язково побувати. Ті, хто користувався до нього довідником, позалишали в ньому свої записи. Часом поруч з номером солідної установи стояло виведене чорнилом автоматичної ручки: «Льоля», або «Олександр Венедиктович», або ще запис олівцем: «Подзвонити Люсі в суботу о восьмій».

Іволгін дивувався: як люди вміють своє життя будувати? По суті, розтринькують себе, але щось задрісне відчув він од записів про Льолю, і особливо про Люсю, якій збиралися дзвонити в суботу. В цих кімнатах довгий час жив поважний чоловік, видатний спеціаліст. Віктор Михайлович ще застав його. Мабуть, побачення дівчині призначав столичний лев із сивою шевелюрою. «А хай йому чорт, які бувають легковажні люди!» — говорив собі Іволгін, а десь глибоко-глибоко озивалась вкрадлива думка: «А ти так не вмєш. За все життя ти ні разу ніде не написав пестливого жіночого імені. Навіть дружині писав у листах «Ганно». Може, через те вона й ласкавішою була з своїми знайомими і співробітниками, ніж з тобою».

— Казна-що за думки! — обірвав він себе і почав гортати далі. «Обком КП України,— прочитав він.— Приймна першого секретаря».

«Пора зайти, пора!» — з докором сказав він собі і записав номер телефону прийомної в блокнот. Кілька разів бував в обкомі, але першого секретаря не заставав: той все мотався по районах.

— «Грест «Південбуд». Теж треба заїхати, поговорити про житлове будівництво, дізнатися, як воно тут з підрядчиками.

Отак бурмочучи і записуючи в блокнот невідкладні свої директорські справи, він дійшов до квартирних телефонів. У списку на букву «З» першим стояло прізвище Зливи.

— Він чи не він? — вголос промовив Іволгін. — Мабуть, він, ініціали сходяться. От з ним треба поговорити, розпитати, порадитись, а то в парткомі буваю рідко; посидимо хвилин двадцять, та й уже.

Він набрав номер, почекав довгенько-таки. Жіночий голос спитав, хто дзвонить. Іволгін назвав себе. В трубці помовчали, бо прізвища його, очевидно, не знали. Тоді він додав:

— Директор заводу.

— Ах! — зойкнули там ніжно й стурбовано. — Віктор Михайлович? Вам Стьопу?

— Якого Стьопу? — хотів спитати Іволгін, але вчасно пригадав, що парторга звать Степаном Прокоповичем.

— Ага. Хотів з ним погомоніти. Є така потреба.

— Ви знаєте, він у яхт-клубі.

— Так рано?

— Він завжди до роботи грає в теніс. У неділю — теж. Режиму дотримується. Ви заходьте через дві-три години, будемо чекати на вас.

— Та ні, піду і я в яхт-клуб, — сказав він, помовчавши. — Піду і поб'ю вашого чоловіка.

— Бажаю вам удачі. Пора його й побити, бо він у всіх виграє.

— Ну, тоді обов'язково поб'ю. На все добре вам.

— Так зайдете? Потім, з Степаном, зайдете?

— Та, мабуть, ні. Яюсь іншим разом. Бувайте, — Іволгін повісив трубку.

2

В яхт-клубі нікого не було. В цей зимовий час тут завжди тихо. Безлюдний пляж, на спортивних майданчиках теж нікого, тільки на тенісному корті чуються схожі на цмокання замашні удари ракеток по м'ячу.

Іволгін помітив на асфальтованому майданчику навпроти яхт-клубу дві машини, а біля огорожі — двох чоловіків. Це були, напевно, шофери, один з них здався навіть знайомим. Вони стояли, зіпершись грудьми на огорожу, і дивилися вниз. Іволгін глянув і собі.

Внизу, на жовтому гладенькому майданчику, він побачив Зливу. Секретар парткому, незважаючи на надто вже пізню пору року, був у одних білельких куцях трусах. Широкі груди і міцні руки поросли буйним, цупким волоссям. «Ніколи б не подумав, що він такий здоровий!» — здивувався Іволгін, мимоволі милуючись м'якими спритними рухами Зливи, його точними ударами і різкими виходами на м'яч. Знайомий спортивний азарт раптом охопив Іволгіна, і він збіг сходами вниз, штовхнув хвіртку і зайшов у високий вольєр корту. Сів на низенькій лаві, якийсь час мовчки спостерігав. Злива, приймаючи м'яч, плавним і впевненим рухом посилав його через сітку, намагаючись подати точно під удар супротивникові.

Іволгін не витримав:

— Степане Прокоповичу, що ж ви в піддавки граєте? — крикнув він сердито. — Соромно, брат! На підлабузництво змахує.

— А-а, — гукнув Злива поміж двома ударами. — Привіт, Вікторе Михайловичу! — І усміхнувся, приймаючи зауваження Іволгіна за жарт.

Його противник строго поглянув на Віктора Михайловича і нічого не сказав. Був він високий, повніючий, але бистрий. На засмаглому одутлому обличчі навіть на відстані вирізнялись голубі-голубі очі. Шерстяний спортивний костюм гарно облягав дуже тіло, светр ніде не висмикався з штанів більше ніж треба, і рідке сиве волосся, зачесане на косий проділ, лежало так, наче він і не грав.

— Заради такої гри не варто було шоферів піднімати так рано, у вихідний день машини ганяти. Хіба це гра? — говорив далі Іволгін. — У кожній грі повинна відчуватись боротьба, тоді й людину видно, тоді й здібності, вміння проявляються. А це — якась благоспа розвага.

Високий знову подивився на Іволгіна і нічого не сказав, а Віктор Михайлович уже не міг зупинитись.

— Це б тільки риби так грали, коли б уміли, — сказав він, встаючи.

Але на його слова гравці не звертали уваги, повільно перекидалися м'ячем, і він відчував себе третім лишнім, сердився все дужче.

Нарешті високий поглянув на годинник і сказав «аут», уже не приймаючи м'яча, який послав йому Злива.

— А ти ще будеш? — спитав Іволгін секретаря парткому.

— Давай,— знизав той плечима.

— Тільки я так, як оце ви, не вмю. Я у грі злий.

— Побачимо,— усміхнувся Злива і подав перший м'яч.

Наступної хвилини він змушений був кидатися сторч головою в куток за сильним різаним м'ячем, якого аж ніяк не сподівався від щупленького, малого і, здавалося, повільного Іволгіна. І Злива дістав-таки той м'яч, пролетівши за ним метрів зо три в повітрі. Відбив і красиво впав на руки. Але не встиг він звестися на ноги, як біленький м'яч, наче вистрілений з ракетниці, летів уже в протилежний куток майданчика, і Злива насилу дістав його, знову зробивши стойку.

— Ви бачите, що він робить? — гукав тим часом до високого тенісиста Іволгін, суворо й зосереджено приймаючи м'яч і подаючи його легким рухом на середину майданчика, біля самої сітки. Злива кинувся вперед, упав на спину і, перевернувшись, чудом дотягнувся до м'яча.

— От що значить справжнє навантаження,— говорив Іволгін, різко переміщаючись на праву ногу і відбиваючи м'яч з-за плеча навідліг.

Високий чоловік, стягнувши светр, застиг, не випроставши з нього рук, і все дивився-дивився на Зливу не міг надивитись. І його суворе обличчя починало розпливатися в усмішці, а очі голубіли ще більше.

— Оце спортсмен! — сказав він і обернувся до Іволгіна: — Але ви?!

— Що я? — Віктор Михайлович закусив губу і, не переміняючи ноги, немов сковзаючись, стрімко вийшов назустріч м'ячеві, звівся навшпиньки і блискавично змахнув ракеткою. М'яч з тугим дзвоном вдарився об майданчик і шугнув у дальній куток вольєра.

— Що я? — перепитав Іволгін.

— Ви граєте, як бог!

— А-а, я й забув! — гукнув Злива з дальнього кутка корту. — Познайомтеся, Павле Андрійовичу. Це наш новий директор.

— Вагранов, — назвався високий тенісист, подавши Іволгіну широку й міцну руку. Рука була темна, костиста. — Радий познайомитися, — говорив він Вікторові Михайловичу, сяючи на нього холоднуватими голубими очима.

— Він якби знав, що ви перший секретар обкому, так би не поводився! — збираючи м'ячі, гукнув Злива.

Вагранов удав, що не почув його слів.

— Ні, граєте ви чудово, — намагався перевести він розмову на інше.

Але Іволгін не дався, обернувся до Зливи.

— Тим більше справедливості в моїх словах. Мене ще дід учив: «Хліб їж, а правду рїж», бо вона найдорожча.

— А в партії вас цього хїба не вчили? — спитав Вагранов, приязно всміхаючись.

— І в партії. Це вже інша школа, і дідівська мудра наука тут не заважає.

— Ну що ж, ви засвоїли цю золоту науку добре. Мені дещо відомо.

— Засвоїв.

— Прошу, заходьте якомсь, поговоримо, — сказав Вагранов на прощання. — Там на вас скаржаться, але, я думаю, дієте ви справедливо. Однак буде важко — заходьте.

— Збираюся завтра до вас.

— Завтра не зможу. Іду зранку в район. Якщо є якісь невідкладні справи, то заходьте до секретаря по промисловості. Чи ви в нього були вже? Ні? Ну, тоді Степан Прокопович вас познайомить. Беріться там дружно та витягайте завод, а то просто соромно: такий колектив, а плану немає. Ви вже з усім там розібралися?

— Не зовсім. Дещо треба обдумати. Тоді, може, й до вас зайду поради просити. А може, і допомоги.

— Прошу, заходьте. — Вагранов попрощався і пішов до машини.

— Ну як? Пограємо ще? — спитав Іволгін.

— Та щось не хочеться. — Злива якомсь зів'яв, неначе одразу стомився, і сів на лавці.

— Ну, не хочеш грати, тоді давай поговоримо. Воно хоч і не варто було заради вихідного, але завтра я знову сидітиму в сімнадцятому, так що давай краще сьогодні.

— Кажуть, сімнадцятий в цьому місяці виконав план? — спитав Злива, переодягаючись. — І тепер буде щомісяця виконувати?

— Не знаю, — сухо і різко відповів Іволгін. — Передчасні прогнози.

— Та ні, план, одначе, є. Вже є. — Злива, закусивши губу, натягав черевик і насторожено дивився на Іволгіна.

— Я не про план. План, може, й буде, але якою ціною?

Коли там весь місяць сидітиме директор заводу? Оригінальний метод виробництва! Нічого не скажеш.

Віктор Михайлович замовк, мовчав довго. Він не хотів розповідати секретареві парткому про ті клопоти, які він мав у сімнадцятому цеху з майстрами, бригадирами, з робітниками, доки налагодив дисципліну та навів лад у цеху. Він взагалі не любив говорити про свої турботи.

— Пора категорично ставити питання про перенесення цеху. Адже це дикунство — возити метал по заводу в тричотири кінці і не мати лінії потоку. Це просто жахливо. Крім того, що це тхне кам'яним віком, це ж страшенно дорого, нерентабельно, весь час вибиває з плану.

— Що ти мене агітуєш? Міськком треба агітувати.

— І ти мене підтримаєш?

Злива зашнуровував ботинки, довго не розгинався і мовчав. Потім, випроставшись, тупнув ногою, пильно оглянув свої блискучі ботинки і сказав:

— Мене вже за це били-били! Хай ще тебе поб'ють. Отоді й почнемо...— Злива гойднувся на носках і, обернувшись, гукнув шоферові: — Зараз поїдемо, Толю!

— Відправ машину, Степане Прокоповичу, — тихо сказав Іволгін, не підводячись із низенької лави. — Давай поговоримо.

— Може б, усе-таки на заводі...

— А чого? В яхт-клубі порожньо, ніхто не почує. І потім — ні в тебе, ні в мене, просто неба на землі. Не буде ні викликаних, ні запрошених.

— На паритетних началах, словом, — усміхнувся Злива.

— Хай буде паритет, а чого ж. — І коли вони всілися поряд, Віктор Михайлович сказав ласкаво, по-дружньому: — Сідай, парторг, сідай, друже, поговоримо. Бо мені щось тяжко. Без сім'ї... і завод до біса таки трудний, хай йому чорт. А партком щось мало допомагає. — Він стримано посміхнувся, цей невеличкий сухорлявий чоловік з піжним обличчям і сумними очима, зняковілий від своєї раптової, несподіваної відвертості. І тут би Зливі відповісти тією ж відвертістю. Але життя є життя, секретар парткому був незадоволений розмовою і не помітив щирого поруху Іволгіна, його ласкавого тону, бо був ще недосвідчений партійний працівник. Він думав тільки над словами, які сказав йому директор заводу, і на ці слова й відповідав.

— Даремно ти так думаєш, Вікторе Михайловичу, партком усе робить для того, щоб був план...

— Ну а чого ж партком не підтримав проекту Тансєвої

про скорочення штатів БВК? Адже це пряма економія близько двохсот тисяч карбованців на рік. І людей можна використати за спеціальністю, бо вони там непотрібні.

Злива закурив. Він сидів, нагнувши голову, і навіть у його позі було багато непохитної впертості.

— Ну, гаразд,— сказав він, зважившись,— будемо відверті. Хоча мені не хотілося б про це говорити з тобою. В колективі точаться розмови, що новий директор ходить по заводу, мов міліціонер, і як тільки помітить когось без діла, рве пропуск і відправляє до відділу кадрів. А тепер скорочення штатів. Чи не забагато звільнень і скорочень як для початку?

— Скорочення і звільнення з заводу — речі різні.

— Зрозуміло, звичайно. А от підожди, найдуть комісії, почнуть перевіряти. «Що ви зробили для поліпшення вагового контролю?»—спитають. А ми: «Скоротили штат БВК». Ні, нас тільки по голівці гладитимуть та хвалитимуть!

— Степане Прокоповичу,— з докором підвівся Іволгін.— Хіба ми з тобою про комісії повинні думати? Хіба ми поставлені для того, щоб задовольшити якихось ревізорів, а не робітничий колектив? І, зрештою, хто тебе так налякав з оцим контролем? Ти просто розгубився. А секретареві парткому така розкіш не дозволяється. Навіть якщо він і молодий секретар.

Злива теж підвівся. Він поривався розповісти про те, як до нього заходив Долгушин з Рубінчиком, як він «абсолютно конфіденційно» розповідав йому про ставлення робітників до нового директора, до його надто крутих заходів, до того скорочення. Вони просили зберегти це в таємниці, мотивуючи тим, що можуть зіпсуватись відносини з директором, і Злива обіцяв.

Але ця згадка полегшення не принесла. Лишилося гостре незадоволення собою. «І на який чорт я давав їм цю дурну обіцянку!» — сердився Злива. Не додержати слова він не міг. Так і не сказав Іволгіну про свою розмову з Рубінчиком і Долгушиним.

— Не знаю, Степане Прокоповичу, що воно таке: чи мало радимося з тобою, чи простий збіг обставин, але жодного мого заходу ти не підтримав. Якщо так і далі йтиме, то навряд чи вдасться нам щось зробити.

— Ні, далі повинно піти краще,—впевнено сказав Злива.— Бо хто ж тоді й підтримає тебе, як не я. Може, Долгушин чи Рубінчик? І потім: сімнадцятий цех дав план.

— Ну, то й що з того?

— А він же ще не давав ніколи. Значить, і завод дасть.
— Якщо не в цьому, то в наступному місяці завод план виконає. Але хіба це виконання, Степане Прокоповичу? Це — мука. Скільки нервів, скільки галасу, лайки на заводі! Майстри з планувальниками за душу хапають одні одних, бо на заводі не налагоджено лінію потоку.

— Еге, та це я знаю,— засміявся Злива. Його стомила ця розмова, і він дивувався, як енергійно продовжував її Іволгін.— Все це правильно, але зараз переносити цех не можна. Ніхто нас не підтримає.

— Хай йому чорт, як у мене все тут не ладиться!

— А ти на зборах партійно-господарського активу виступи, розкажи про всі свої плани, про всі наші недоліки.

— От ти вже й записав мене на виступ. Ви, парторги, народ кмітливий!

— «Кмітливий», «кмітливий»... Скажеш таке! Ти й без запису виступати зобов'язаний. А от поїхати до нас на обід — це не обов'язок, це вже справа добровільна.

— Цей обов'язок я беру на себе з великим задоволенням.

— Тоді поїхали.— Злива встав, відчинив дверцята вольєра перед Іволгіним.— Прошу,— сказав він.

Ступивши на сходи, Віктор Михайлович побачив кров.

— Що б це могло бути? — спитав він Зливу.

— Сам дивуюся. Ми вже з Павлом Андрійовичем дзвонили в обласне управління міліції — ніяких відомостей. Толю! — гукнув він шофера.— Райвідділи обдзвонили?

— Обдзвонили. Усі три. Кажуть, ні поранення, ні вбивств. Ця ніч не було.

3

— Місто хороше,— сказав Іволгін,— коли вони підходили до будиночка старого Зливи,— а вулиці названі просто бездарно: дванадцять Поперечних, стільки ж Продольних, десяток Слобідських, знову ж таки дюжина Військових. Що це за назви? Можна подумати, що серед тих, хто будував це місто і правив ним, не було жодної людини з фантазією, з романтичним складом душі. А саме місто — це ж ворота в моря й океани!

— Назви й справді мало романтичні,— погодився Степан Прокопович.— Спочатку, коли тільки було закладено корабельню, робітники селилися цехами, і вулиці називали відповідно до професій: Ковальська, Конопатна, Столярна. Слюсарна, Теслярна. Пізніше — пішли Слобідські. Треба

думати, на цих вулицях жили люди, які приходили до міста із слобід, коли завод розширювався і корінних корабелів, переселених з Росії, не вистачало. Начальство морського відомства селилося теж на одній вулиці. Власне, на двох: Велика Морська і Мала Морська. На Великій Морській будувалося старше начальство, на Малій — менше. Бачиш, який поділ? Причому, Велика Морська вулиця заставлена тривіконними будинками, а на Малій Морській усі будинки мають по двоє вікон. Субординація! Молодшим чинам не дозволялося споруджувати будинок з трьома просьвітами. Який-небудь мічман інтендантської служби, десятиліттями обкрадаючи флот і корабельню, напташить, бувало, добрячий капіталець, за нього він би поставив який завгодно будинок, але не можна було порушувати «закон», і він будував величезні потворні кам'яниці з двома вікнами, більшими за двері. Де вже тут було думати про красиві назви.— Степан Прокопович штовхнув хвіртку.— Іди вперед,— обернувся він до Іволгіна, взяв за лікоть, підштовхнув.— Тут, мабуть, уже всі в зборі. Щопеділі батьків провідуємо, всім родом обідаємо — гарно, весело, затишно.

Іволгін оглянувся на Зливу: чути від нього таке зізнання було дивно. Грубувате обличчя Зливи світилося добрістю, ласкава усмішка ховалася в куточках губів, у потеплілих очах. І від того секретар парткому якимось посмирнішав, став молодшим і беззахисним у цій своїй хвалькуватій відвертості. Він, звичайно, не хвастив, він просто хотів поділитися з ним затишком батьківського дому, але Іволгін відчув підсвідому заздрість до того, що в Степана Прокоповича живі батьки і що всі вони, Зливи, живуть тут, в одному місті. І власне життя тільки зараз постало перед ним у всій своїй кричущій невлаштованості.

Особливо це почуття підсилилось, коли Іволгін зайшов до світлої теплої кімнати з великою кількістю квітів, з грубуватими простими меблями і килимами. В кімнаті були високі, повні кароокі жінки, діти з іграшками, білоголові й опецькуваті, а серед усього цього на міцній табуретці сидів старий Прокіп Злива, з густим сивим чубом, широким обличчям і могутніми похилими плечима, у синій сатиновій косоворотці. Все в нього було велике: і голова, і вуха, і ніс, і тому окуляри в тонкій металевій оправі здавалися малими, мов копійки, а «Правда», яку він переглядав, здалася Іволгіну не більшою від заводської багатотиражки.

Він глянув на Віктора Михайловича спочатку поверх окулярів, потім гордо й повільно підвів голову, величавим

рухом зняв їх і кинув на стіл. Одразу ж над столом з'явилося рожеве щокасте обличчя з голубими круглими очима, і біла пухка рука гребонулась до окулярів.

— Валерію, орда б тебе взяла, не чіпай! — рокітливо й ніжно рикнув Злива на хлопчика, і Валерій одкотився від столу. Всміхаючись тією ж теплою усмішкою, що звернена була до внука, старий Злива глянув на Іволгіна уважними, розумними очима. Він не зводив очей з обличчя Віктора Михайловича аж доти, поки той не підійшов. Потім підвівся, взяв директорову руку і, не відводячи допитливого погляду, наче мав прочитати всі думки Іволгіна, пробасив:

— Драстуйте.

Через те, що довгі вуса закривали йому рота, всі звуки привітання були м'які, якісь смачні.

— Сідайте,— вказав він на сусідній стілець, і Віктор Михайлович сів, немов поринувши у ту привітність, як у щось тепле і м'яке.

— Здоров, батьку,— привітався Степан Прокопович.

— Здоров, здоров,— відповів старий. Руки не подав, тільки й на сина подивився таким самим довгим і пильним поглядом.

«Він мов визначає, чи все у нас правильне»,— подумав Іволгін, очікуючи якогось важливого і надзвичайно складного запитання. Але старий Злива тільки й спитав:

— Що, обідати будемо? Га? — одвернувся од сина і схилився до внуків.

Ті покидали іграшки, посхоплювались і кинулись до діда.

— Будемо!

— Будемо!

— Обідати!

А старий згріб їх до купи своїми ручищами, повалив на килим, наче висипав яблука.

— А-а, шибеники, а-а, бузувіри,— говорив він під вереск і регіт дітвори, стоячи на колінах і розглядаючи своє білоголове потомство. Дітлахи підводились, обнімали його за шию, вилазили на плечі, чіплялись за руки, і він сидів серед них, мов Гуллівер серед ліліпутів, великий, суворий і щасливий.

Жінки беззвучно ходили від столу до кухні і не звертали уваги на дітей і на діда. Жодна з них не крикнула на свою дитину, не зробила дідові зауваження. Та це просто й уявити собі не можна. Зробити зауваження старому Зливі! Він був, здається, найстаршим, найповажнішим, найвеличнішим на землі.

Але зауваження йому таки зробила маленька, худа, малокровна жіночка, схожа на школярку. Зайшовши, вона одразу крикнула:

— Валерій, не чіпляйся! Перестань! І ви, діду, змались...

Всі оглянулись на неї і зніяковіли. Якось одразу стала тісною кімната, пропав світлий і радісний настрій — усе зітерла, мов ганчіркою, оця жіночка пісним своїм маленьким обличчям із синіми губами і злими, колючими очима. Тільки старого Зливу це аж ніяк не вразило.

— Сядь, Люсю,— сказав він спокійно,— і нарешті облиш свою звичку робити зауваження старшим.

— А що ж я тут сказала?

— Ти у все втручаєшся тільки для того, щоб зіпсувати комусь пастрій або принести людям прикрість. Негоже так, та ще молодій людині.

Говорив він так переконливо і спокійно, що, мабуть, Люсі й ніяково не було. Сказав і одразу ж неначе забув про це.

— А Віктор де? — спитав, наче й не було тієї попередньої розмови.

— Ще не повернувся з інституту. Ось-ось повинен прийти.

— Ну, значить, прийде.— Старий підвівся.— Василю! — гукнув він у сусідню кімнату.— Іди сюди.

Вийшов Василь Прокопович Злива у розхристаній білій як сніг сорочці, з книгою в руках — одразу видно: читав лежачи.

— А-а, Віктор Михайлович! — вигукнув він, застібаючи нижній гудзик на сорочці.— Добрий день...

На порозі стала старенька, невеличка бабуся.

— Ну, що тут? Усі є? — спитала, примружившись на Іволгіна.— Хтось чужий є? — швиденько ступаючи, перейшла кімнату і подала Віктору Михайловичу маленьку зморщену руку.— От і добре, почастую вас добрим обідом. Сідайте ж до столу. Проню, хлопці, дівчата, припрошуйте гостя та й сідайте самі. Чого ж його гаяти час. Буде тобі, Проню, з дітьми балуватися, а тобі, Степане, газету гортати.

Вона вибігла, і невістки пішли за нею. Незабаром борщ парував на столі, а старий Злива дістав із серванта графинчик з горілкою.

— Батью, а конячку нема? — спитав Василь.

— Пора переходити на горілку,— відповів старий, і всі раптом засміялися.

— Так я ж не собі, гостеві...

— Все одно немає. А ви знаєте, чого ми сміємося? — звернувся старий коваль до Віктора Михайловича.

— Та не треба, батьку, — попросив Степан Прокопович.

— Посидь, Степане. Колись, невдовзі після війни, Степан наш тоді працював уже головним. Адже так, Стъопо? Ну, от. А монтажники зібралися теплі, випити люблять. От вони подали йому вимогу на спирт і навіть специфікацію прикололи. Щось багацько спирту вимагали для промивки механізмів, систем. Скільки, Степане, не пам'ятаєш?

— Забув. Та це й не має значення. Головне — разів у два більше норми.

— Ага. Так він на тій заяві наклав резолюцію: «Пора переходити на горілку».

— Про це вже стільки розповідалося, що моя резолюція давно стала анекдотом. І забулася.

— О, Вітя йде, — схопилася бабуся.

— З ним іще хтось, — промовила Люся, не підводячи голови.

Зайшли Ліда Танєєва, Андрій Юрченко, за ними Віктор. Ті двоє привітались, зніяковіли. Але за хвилину вони вже сиділи за столом.

— Прийшли мені інтегралі й диференціалі пояснювати, — сказав Віктор.

А Ліда, як тільки сіла і оговталась, зразу ж простягла руки і покликкала:

— Валерію, іди сюди.

Валерій миттю сповз з материних колін і прибіг до Ліди.

— У вас ще є цукерки? — спитав він.

— Є, Валерику, є, — Ліда підхопилася, дістала з своєї сумки цукерки і дала йому.

— Ви псуєте дитині апетит, — сказала Люся. — Пообідав би, потім давайте.

— А ми зараз не будемо їсти цукерку, правда, Валерію? — схилилася Ліда над хлопцем. — Ми зараз борщу поїмо. — І повернулася до Віктора. — Ваш? — спитала незвично ласкаво. — Ми з ним у дитсадку познайомились.

Віктор мовчки дивився на Ліду й сина, тримаючи повну ложку борщу над столом і забувши про їжу.

— Скатертину заллеш, — кинула Люся і багатозначно додала: — Ой, горе...

Ніхто за столом не звернув на неї уваги, тільки Віктор нижче схилився над тарілкою і почав швидко їсти.

Після обіду Віктор, Андрій і Ліда вийшли в сусідню кімнату, дітей кудись забрали, а Прокіп Злива довго розмовляв з синами та Іволгіним.

— Я вам прямо скажу,— звернувся він до Віктора Михайловича.— Не всім до шмиги ваше директорство. Ви хоч і правильну лінію тримаєте, хоч і порядок уже навели, а от багато є таких, що обиджаються. А треба, щоб таких зовсім не було,— я так розумію справжнє керівництво. Тут вам треба поміркувати, Вікторе Михайловичу. І вам, і Степанові, усім. Адже ви самі відчуваєте, що є люди, які вами незадоволені?

Коротко й різко дзеленькнув телефон.

— Починається,— невдоволено буркнув Василь, підходячи до телефону.

— Еге, це він ще й забарився! — сказав батько.— Щоб у хаті були директор заводу і секретар парткому, а телефон мовчав? Так не буває.

— Кого-кого? Ліду? — допитувався в телефон Василь Прокопович.— Танєєву? Зараз... зараз...— Він поклав трубку і вийшов.

Убігла Ліда, схопила трубку.

— Хто це? Зіна? Що з тобою, Зіночко? Ти плачеш? Славка? Та не може бути! Коли ж це трапилось? Учора? Добре, ми зараз.— Вона поклала трубку, обернулась.— Товариші, Стрижака зарізали в яхт-клубі.

— Як зарізали? — влетів до кімнати Віктор.

Ліда заплакала.

— Він умер, Лідо? — схопив її Віктор за плечі.

— Він і досі не прийшов до свідомості... З учорашнього вечора. Зіна Рубінчик дзвонила.

— Ідемо в лікарню. Негайно! — Віктор, Ліда і Юрченко вибігли.

— Он воно що,— мовив Степан Прокопович.— У міліцію, мабуть, не повідомили, тому ми нічого й не знали ранком.

— А міліція повинна б знати, що трапилось.— Іволгін підвівся.

— При чому тут міліція.— Прокіп Злива пильно оглянув синів, Віктора Михайловича.— Самі винні, що якась сволота простягає з ножем брудну руку.

Розмова не клеїлась. По дорозі додому, а потім цілий вечір Віктор Михайлович ловив себе на тому, що весь час думає про Стрижака. Подзвонив у лікарню. Там ще не могли сказати нічого заспокійливого. Тільки опівночі опритомнів веселий і безтурботний Стрижак.

Ранком він думав про те, як довго доведеться пролежати Стрижакові, і прикидав, що б йому передати в лікарню.

За п'ятдесятирічною звичкою прийшов він у цех рано, ще коли нікого не було, коли виразно чути політ горобця по прольоту. У воротях постояв, з тривогою прислухаючись до серця, і поволі пішов до свого верстата. Ще дома відчув щось непевне: тіло здалося незвичайно легким, а руки й ноги такими важкими, що навіть дивно було, чого вони так мало вгрузають у перину.

Дружина, увімкнувши світло, пішла готувати сніданок, а він лежав на спині, склавши руки на грудях, дивився на своє довге сухе тіло у свіжій білизні й спокійно думав про те, що точнісінько так лежать покійники. Було млясо, трохи нудило. Він заплющив очі і, здавалось, одразу поплив кудись, гойдаючись.

— Ти чого не встаєш? — стурбовано спитала, заходячи, дружина.— Чи захворів, Парфене?

Вона за довгі роки ні разу не бачила свого чоловіка о цій порі в ліжку: завжди прокидався рівно о шостій і одразу ж вставав.

— Іди сюди, Фросю,— покликав.— Посидь, чогось руки дуже важкі в мене сьогодні.

Дружина обома руками взяла його вузлувату від вен і чорну від машинного бруду руку і довго дивилась на неї, наче вперше бачила оці тріщини й мозолі на долоні, що лишилися ще відтоді, як він у молодості був молотобійцем, на скалічений мізинець, одбитий на війні у чотирнадцятому році, на шрами від оброблюваного на верстаті металу. Ця рука тримала і молот, і гвинтівку, і шершаве древно прапора, і гашетку від кулемета в революцію.

Фросина Марківна схилилась і поцілувала цю руку, що пахла трохи заводом, трохи сунічним милом, яке він любив і яке вона завжди йому купувала.

— Все, Парфушо,— мовила вона, роняючи теплі сльози на його руки.— Прийшов час кидати роботу, нічого не зробиш...

Він мовчав, відчуваючи гірку правду в цих жорстоких словах. Так, пора... Вже давно мав піти на пенсію. Але в їхньому цеху змонтували один з найбільших в країні поздовжньо-фрезерний верстат і, як найдосвідченішого фрезерувальника, поставили до нього Парфена Микитовича. І знову його худа, сутулувата постать почала часто з'яв-

лятися в кабінеті начальника цеху, знову він лаявся з майстрами, технологами, вимагаючи роботи. Щоправда, під час таких запальних розмов Парфен Микитович частенько змовкав і хапався за серце, але, віддихавшись, знову брався за своє.

— Це злочин! — кричав він. — Верстат мій не завантажується й наполовину! — І тикав усім свого блокнота з цифрами, виписаними у планово-економічному відділі.

В перший же місяць він довів виробіток до п'ятисот процентів, але парадну табличку з яскраво виписаними показниками і перехідний вимпел зняв із свого верстата і одніс майстрові на стіл.

— На, синашу, хай ці регалії твій стіл прикрашають, якщо не знаєш, кому давати.

— Та що ви робите, Парфене Микитовичу! — жахнувся майстер. — Це ж на засіданні цехкому вирішувалось.

— А мене чому не кликали? Що я, вже не голова цехкому?

— Та ви ж на засіданні завкому були. Цього разу вирішували без вас.

— Не маєте ніякого права мене підносити, — стукав Парфен Микитович кулаком по столу. — Нас із тобою до відповідальності треба: верстат мій хіба можна прирівняти до інших? Це ж агрегат! Техніка! А ви з старою міркою... — Він одразу затих і повільно пішов з контори, а за хвилину повернувся.

— Чуєш, майстре, — похмуро сказав він з порога. — Справжню роботу давай, бо в партком піду. Пойняв? Хоч і не маю такої кваліфікації, але піду на вас жалітися. Так і скажи начальникові.

— Та скільки ж вам роботи тої треба! — сердився Юрченко. — Де я вам її наберу?

— А це ти начальника спитай.

Андрій біг до начальника, а Парфен Микитович спокійно йшов до свого верстата.

Начальник цеху приходив перегодя. Знявши нові чистенькі рукавиці з зеленого брезенту, він крутив їх в дудку і сердито питав:

— Що ви тут знову, Парфене Микитовичу?..

Старий стояв на приступці шпинделя і зосереджено крутив штурвал, регулюючи рух фрези. Через те що шпиндель рухався, Парфен Микитович відпливав від начальника цеху, і той мусив іти слідом за ним.

— Скажи, Олексо, для чого ти поставив у своєму цеху оцей верстат? — запитав Парфен Микитович, не відриваючи погляду від фрези.

— Шарадами та ребусами розмовляти зі мною не раджу! — нахмурився Залізняк. — Давайте напрямки.

— Цей верстат, — ніби не помічаючи роздратування начальника цеху, вів далі Парфен Микитович, — державі в копійчку влетів. А для чого тратились? Щоб стояв отуг або робив дріб'язок? Ні, Михайловичу, це не по-хазяйському.

— Не розумію, що вам треба, Парфене Микитовичу, — злився Залізняк. — Як поставили цей верстат, так проходу од вас немає.

— Та ні, Олексо, то ти забув. Ми й раніше з тобою не дуже тишились. А тепер справа серйозна. — Парфен Микитович обережно, наче на тоненький перший льодок, ступав із приступки на підлогу, підходив до начальника впритул, питав: — Коли капітал стає мертвим, страждає від цього держава?

— Та слухайте, Парфене Микитовичу, чи оце зараз нам до політекономії? Йй-право, сміх, та й годі!

— Та мені не до сміху зараз. Смішного тут взагалі дуже мало. — Парфен Микитович виймав з кишені свого потріпаного блокнота. — Ти диви, державі цей верстат обійшовся п'ять мільйонів карбованців. Їх же треба повернути? Треба. Ще й прибуток потрібно дати. Розраховано, що прибуток матимемо тоді, коли щодня на цьому верстаті буде виготовлено продукції на шістдесят тисяч. А я даю лише на двадцять. Ми ж грабуємо державу, Олексію Михайловичу! — Парфен Микитович поверх окулярів дивився на начальника цеху, наче збирався кинутись на нього. — І держава страждає, і мій заробіток теж страждає, а мені ще й вимпел передають! Я не потерплю цього! Щоб сорок тисяч карбованців щодня заморожувати? Нас за це не поглядять по голівці.

Залізняк брав у нього блокнот, перегортав сторінки, а Парфен Микитович запускав верстат і наїжджав на нього шпинделем.

— Візьми, обмізкуй усе! — перекриваючи гуркіт, кричав він Залізнякові. — А я після роботи зайду.

Збиралися в начальника технологи, конструктори, і Парфен Микитович сварився з ними, вимагав змінити технологію. Йому дали оброблювати бокові кілі довжиною в кілька десятків метрів. Досі вони проходили три операції і затримували будівництво танкерів. Парфен Микитович сам

гнав їх на своєму верстаті, і на щоденних перевірках у директора заводу про кілі вже не було мови.

— Так, може б, ви пішли на пенсію,— говорили йому у завкомі,— роботу верстата налагодили, тепер можна.

— Ні, ще треба хлопців підучити.— І Парфен Микитович вимагав учнів, щоб підготувати собі добру зміну.

Молоді грамотні хлопці з десятирічки швидко опановували професію і мусили йти на інші верстати, бо Парфен Микитович все ще не хотів кидати цех: то з'являлися якісь неполадки в нормуванні, то траплялась нова складна робота.

Нарешті, коли настали сильні морози, Парфен Микитович застудився. В цей час розпочав свою роботу ХХ з'їзд партії. Начепивши окуляри, Парфен Микитович читав вечорами дружині задушевні слова про скорочення робочого дня, про підвищення заробітної плати і пенсії, про будинки-санаторії для стариків, а сам час від часу протирав при цьому окуляри і очі, наче їх чимсь запорошувало, і жартував:

— Куди ж тут, Фросю, роботу кидати, коли такі діла творяться! Підождем уже, доки нам санаторій збудують десь під лісом. Тоді, може...

А ночами з сумом думає він про те, що старість останнім часом здолала його, що мало залишилося жити йому тепер серед рідних своїх людей, переборюючи разом з ними труднощі, поділяючи їх радощі й перемоги.

І зараз він знову подумав про це. Уявився цех без нього, осиротілий верстат без руху. І Парфен Микитович повільно підвівся, дивуючись, як погано слухається його власне тіло.

— Ні, Фросю, піду... Кіль для китобазы треба закінчити...— Віп одягнувся, взяв із собою сніданок і пішов до трамвая. Ледве вліз у вагон і довго потім сидів, відсапуєчись, відчуваючи бажання лягти.

Це бажання не покидало його й тепер, коли він нарешті доплентався до свого великого повздовжньо-фрезерного верстата, що займав чи не половину прольоту.

Сніданок треба було покласти в тумбочку, але він не дійшов до неї, спішно опустився на станину і закрив очі. Заслаб отак уперше в житті і здивувався: скільки невідкладних справ залишилось на його совісті!

І обсіли його думки про ненаписані листи, про забуті в клопотах дріб'язкові справи, що тепер здавалися надто важливими, і хоч він усе життя був на ногах, серед людей, серед безлічі турбот, йому гірко було від того, як багато не встиг зробити! Правду казав йому батько...

Але коли і з ким це було? Наче з кимсь іншим, наче читав він колись про це в книжці.

Давно-давно помер батько, а як виразно пам'ятас Парфен дерев'яні обаполи, теплий літній вечір і зігнуту постать батька в кожусі. Він зіперся грудьми на обаполи і жадібними, великими очима дивиться на захід, туди, де ночами світиться сяйво над містом, у якому він працював на заводі. Ще палає вечірня зоря, її відблиск ліг на батькове бліде неголене обличчя, і воно здається рожевим, а колюче волосся на бороді жевріє, наче розжарений дріт,— от-от задиється. Батько стоїть так довго-довго.

Парфен кілька разів підходив, але він не помічав сина. Обличчя у батька таке, як бувало воно в нього, коли, зітхнувши, розповідав він Парфенові: «І схопили стражники Кармалюку...» або: «Покотилася буйна голова Стеньки Разіпа...» І, сподіваючись на таку розповідь, малий зупинявся поряд з батьком, задирав голову і дивився йому в обличчя. Не повертаючи голови, не відриваючи погляду від рожевої смужки, що ледве-ледве світилася вже над самою землею, батько поклав свою тремтячу холодну руку йому на плече і сказав:

— Підростеш, Парфене, іди в город. Там мої друзі, вони влаштують тебе на завод і на путь наставлять. Наша путь, сину,— в город.— Батько гірко посміхався, поправляв кожуха: — Малий тільки ти, ну, та все одно скажу: проживи сину, так, щоб не шкодувати перед смертю, що мало зробив для людей за життя, як ось я шкодую. Буржуї, дуки залишаються, і все залишається, а мені — шабаш! Запам'ятай це! — суворо посварився він пальцем і пішов у хату.

І Парфенові стало тоді страшно від отих слів, від батькового човгання по подвір'ю,— він ішов так, наче ніс на плечах лантух з пшеницею,— від того, що рожева смужка згасла і під синюватим зоряним небом лежав чорний несходимий степ, як життя, що його треба було пройти Парфенові.

Більше батько не встав. Він помер в сорок років від київ, якими сільські багатії побили його мало не до смерті біля вітряків ще тоді, як приїздив він із дядею Толею з міста і говорив щось сердите й страшне приишклим людям, ще тоді, як горіли в степу економії і вночі навіть малого Парфена будили далекі сполохані дзвони.

А після смерті батька почалося для Парфена тяжке життя. На нього нацьковували собак куркульські діти, били

серед вулиці, а то навіть у двір приходили з батогами і стьобали його, саодиного і саолого. А в селі було порожньо, нікому заступитися за Парфена, бо мати працювала в економії.

Парфен не міг знести такої наруги і одного разу одв'язав Рябка і спустив на куркульських синків.

Заверещали вони і покотилися з двору, а Парфен тремтів тоді від злості й від радості першої в житті помсти. Увечері того ж дня до них прийшли куркулі.

— Ану, де той вилупок! — кричали вони, наче на своєму подвір'ї.— Ану, давай його сюди!

Парфен стояв біля порога і тремтів. Він навіть не втікав, але в той момент, коли куркулі мали схопити його, з сіней вискочила мати і заступила Парфена. В руках у неї блиснула сокира.

— Порубаю! — зойкнула вона.— Мучителі мої, кровопивці!

І ті, налякані, метнулися з двору.

А пізно вночі хлопця розбудив хтось чужий. Прикручена лампа ледве блимала. Вікна були завішені, а над Парфеном схилився якийсь чоловік. Він підняв хлопця за плечі, посадовив на коліна і дав йому гостинця.

— Що, не пізнаєш? — усміхнувся до Парфена незнайомий.

Щось було рідне в його голосі, посмішці й очах.

— Дядя Толя! — скрикнув Парфен.— Звідки ти взявся?

— Тс-с! — застережливо промовив той.

— А тато помер,— сумно сказав Парфен, помовчавши.

— Я знаю,— зітхнув дядя Толя.— Товариші не забули твого батька, вони прислали мене до вас, передали вам грошей. Але про це нікому ні слова.

Парфен кивнув головою.

— Мене тут обиджають,— поскаржився він через якийсь час і показав збасаманену батогами спину.

— Хто ж це тебе? — глухо спитав дядя Толя.

— Севка Степківський і Валентин Мусієнко.

— Дуки! Крові нашої ніяк не нап'ються! — Дядя Толя важким кулаком погрозив у завішені вікна.— Ще прийде час!

Село спало; у хаті було так тихо, що чути потріскування гноту в прикрученій лампі.

— Дядю Толю, забори мене в город, забори звідси, мені тут погано. І маму забори.

— Добре, заберу. Підрости тільки трохи.

— Ні, я там підросту, в городі. Ну, прошу ж тебе, забери!..

Мати плакала.

Потім Парфен з дядьком Толею спали на тому ліжку, на якому помер батько і яке досі не розбиралося. А прокинувшись, хлопець відчув, що дядька Толі нема біля нього. Може, він вийшов на подвір'я? Ні, напевне, він пішов на станцію, а його покинув. Знову залишатися одному? Знову його битимуть? Ні, нізащо!

Парфен вибіг на подвір'я.

Було душно, немов перед дощем. Співали по селу півні, десь скрипіла гарба. Хлопець біг повз сонні хати в степ, думаючи, що дядько Толя тепер уже далеко і не догнати його. Він біг, не оглядаючись на село, туди, де мала бути станція.

Обабіч дороги шелестіли сухим листям соняшники, настожено шептала про щось кукурудза, і в степу десь сумовито й тоскно кигикала сполохана чайка. Ось з дороги звернула вузесенька стежка навпростець до станції. Парфена одразу щільніше обступили соняшники, зашелестіли над головою, закрили степ і небо і, здалося, хотіли схопити його й не пустити далі. Хлопець не витримав. Він заплакав, в розпачі гукаючи:

— Дядю Толю, не кидай мене! Дядю Толю, не кидай!

Вітер наче одразу примовк, соняшники занімели, випро-стались і ждали чогось. У степу було тихо. Тільки чувся тупіт босих дитячих ніг, що все віддалявся, та іноді, наче зойк, лунав дзвінкий, стривожений поклик:

— Дядю Толю, не кидай мене!

Котилася степом луна, і мовкла здивована чайка.

Чоловік, що швидко простував на станцію, зупинився, ступив зі стежки в соняшники і застогнав від туги й жалю.

— Чого ти кричиш,— ласкаво озвався він назустріч хлопцеві і, коли той підбіг, схилився й пригорнув довірливе худеньке тільки до грудей, відчуваючи, як часто й сильно б'ється дитяче серце.

— Парфушо...— сказав він, відчуваючи в куточку рота солоний присмак своєї чи Парфенової сльози. І, покірного, притихлого, взяв Парфена за руку і повів на станцію.

Зійшло сонце, сльози у Парфена висохли, на обличчі за-грала усмішка, і він ішов весело, бадьоро, не уявляючи собі, яке воно, те життя, що воно готує йому. Було, як у всіх у дитинстві, передчуття чогось нового, радісного й хоро-шого.

Дядя Толя влаштував його на стапелі «хлопчиком». У великому чайнику носив Парфен височенними трапами на корабель воду клепальникам, а виріши, став молотобійцем, дядя Толя згодом став для нього Анатолієм Івановичем, порадиником і другом.

Але як давно Парфен Микитович не був у нього?! За клопотами, за роботою ніколи було провідати старого друга, що жив на Слобідці, в тому самому будиночку, в який привів він колись Парфена з села. Ех, життя! Яким треба бути щільним, щоб скрізь встигнути, щоб ніщо не лишилось докором твоєму сумлінню.

Цех уже стугонів. Скреготали велетенські вальці, здіймаючи до цехової покрівлі зігнутий дугою лист металу, лунко стрекотали молотки розмітників на столах, а в кузні чулося гупання парових молотів. Парфен Микитович вслухався в цей знайомий з дитинства гомін праці, в цей великий, підкоряючий ритм, і йому здавалося, що з кожною хвилиною все це віддаляється від нього все далі й далі — назавжди.

Він уже не пробував одірвати своє тіло від станини і увімкнути верстат. Тільки сумно дивився на товстий шмат сталевого кіля, який треба було за графіком здати о десятій годині, і думав про те, що віднині все це не для нього, що слово «пенсіонер», яке він доброзичливо роздавав своїм ровесникам, не вдумуючись у його зміст, тепер прилипло до нього навіки. Невблаганна, як смерть, старість міцно взяла його в лабети і вже не випустить, — він це знав. І через те верстат, розумний і слухняний, гомін цеху, хвилюючий і рідний, клаптик лиману, що малювався у розчинених дверях, наче картина в рамі, оця рожева в ранкових проміннях чайка над синьою водою і далекі круті береги — все це, як ніколи, здалося йому таким прекрасним, що жити без нього він, мабуть, не зможе.

Він дивився на все це очима мудрої старості, гладив рукою відполіровану поверхню фрези, ніби хотів сказати: я люблю тебе, верстате, за твою могутність і розум, за твою слухняність. Ти годував мене хлібом, ти приносив моїй рідній країні стільки користі, а я за тобою дивився, як за дитиною. Чистий, змашений, ти ждав мого приходу цілісіньку ніч і у відповідь на легенький дотик до червоної кнопки радісно починав гудіти, приходив у рух, підкоряючись моїй волі, виконуючи те, що не могла б зробити навіть сотня людей. Ми звикли один до одного, ти слухав мене, як дитина, а тепер мене не слухають навіть мої руки.

Прийде до тебе хтось інший, молодий і освічений, будете ви робити з ним ще кращі речі, і я радію, що нового твого хазяїна я колись навчив керувати тобою.

— Що з вами? — почувся стурбований голос Андрія Юрченка. — Що сталося, Парфене Микитовичу?

Старий мовчав і не рухався. З куточка ока викотилася сльоза, повільно поповзла до середини щоки блискучою смужкою і зникла в щетині бороди. Підборіддя злегка тремтіло, а бліде обличчя здавалося строгим і спокійним, наче Парфен Микитович збирався докоряти за щось своєму майстрові. Тільки очі у нього були заплющені. І докір, мабуть, адресувався на цей раз самому собі.

Сюди бігли люди, обступили Парфена Микитовича, а він розплющив очі і дивився на них з-під насуплених брів.

— Чого зібрались? Працюйте! — сердито кричав він, але ніхто не почув того голосу. Обличчя його товаришів були суворі, зосереджені. Прибіг і начальник цеху в куртці і брезентових рукавицях. Він стурбований присів і обняв старого за плечі.

— Що таке, Парфене Микитовичу? Що з вами?

І старому стало тепліше від цих поглядів, від людей, що близько його оточили, і він кволо всміхнувся.

— Ну, от і не буде кому лаяти тебе, Олексію Михайловичу, — сказав Парфен Микитович.

Приїхала машина швидкої допомоги, викликана кимсь, від неї підтюпцем прибігли дівчата в білих халатах, з носилками.

Старий заперечливо хитнув головою, одіслав дівчат і підвів очі на людей; до нього одразу кинулось кілька робітників. Розштовхуючи всіх, прибіг з головної кузні Прокіп Злива, взяв руку Парфена Микитовича на плечі.

І повели його до воріт цеху, в які виднілись сині води лиману.

Чайки висіли над хвилями, час від часу знижуючись і знову здіймаючись вище, наче лиман махав старому майстрові хустиною на прощання.

Робітники цілим натовпом посунули за Парфеном Микитовичем. Цим людям не давав він спокою, лаявся і докоряв, на всіх сердився і нікого майже не хвалив.

Старий зупинився в воротах, востаннє подивився на цех, на людей, на свій самотній верстат. Начальникові, що підтримував його зліва, сказав:

— На мій верстат зараз же найкращого фрезерувальника постав, Олексю. Щоб на десять годин кіль закінчити.

Той кивнув головою.

— Юрченкові квартиру треба. Сам піди до директора. Йому ж женитися скоро.

Начальник знову кивнув.

Люди дивились на старого пильно і якимось так, як ніколи ще не дивились. Тільки тепер, коли він ішов від них на-завжди, кожен, з ким лаявся Парфен Микитович, зрозумів, що старий хотів одного: щоб усі вони були кращими, щоб кожен зробив усе, що може зробити.

— Люди...— сказав Парфен Микитович. І всі ждали, що він скаже: «Я люблю вас!» — так засвітилися у нього очі. Але він пригасив їх сивими віями.— Прощайте, відробив я, видно, своє,— глухо закінчив.— І не гнівайтесь, простіть, якщо кого обиджав...— Він повернувся й важко пішов до машини.

А люди дивились на його згорблену спину, обтягнуту брезентовою курткою, на стару його шапку, з-під якої пнулося сиве волосся, на руді стоптани черевики й відчували, який він їм дорогий, цей Парфен Микитович.

2

На високих горах повітря ніколи не буває нерухоме. У долині тиша, не сколихнуться листя й трави, а на засніжених вершинах вітер закручує хмари, з скель зриває і підхоплює на свої пружкі струмені орлів і несе їх угору, в далечінь, до неба. І гордо ширяють вони над древньою землею, над засніженими горами — дужі, сміливі, могутні.

Ніколи не буває тиші й спокою і на стапелях. Лише у війну стояли вони мертві, нерухомі — південно-українські стапелі, коли в місті хазяйнували окупанти. Але як тільки відкотився фронт і перші суднобудівники повернулися з евакуації та госпіталів — ожили знову ці місця, де народжуються кораблі.

Прийде, буває, на стапель хлопчина з ремісничого училища, боязкий, соромливий, а через рік-два стане кремезніший, в руках з'являється сила і впевненість, у виразі обличчя і погляді — спокійна гордість умільця, майстра, потрібної для країни людини.

Так трапилося і з Павлом Щербаком, хоча він прийшов на завод не з ремісничого, а з армії. В бригаді Петра Коваленка, щедрою на круте слівце, на учня-судноскладальника в солдатській гімнастборці погримували, але з перших же

днів помітили його кмітливість, працьовитість і допитливість.

Ніколи не забути Павлові першої зустрічі з щойно народженим кораблем, що стояв не на воді, як належить кораблям усіх видів і рангів, а на похилій площині масивного залізобетонного стапеля, над покрівлями цехів. Треба було добре задерти голову, щоб побачити ніс судна: він був десь аж у піднебесі. І через те, що над містом, над лиманом, над самим кораблем — від носа до корми — бігли в той десь перисті клапті хмар, Щербакові здалося, що корабель теж летить кудись уперед і вгору, — яскраво-червоний від сурику, стрункий і гордий витвір людських рук.

Але ні летіти, ні навіть пливати він поки що не міг: не було гребних гвинтів. Тільки лежали по обох бортах, наче велетенські розчепірені ноги мертвого динозавра, масивні кронштейни, що мали втримувати, тридцятиметровий вал з гвинтом. Знаючи руйнівну силу вібрації при надзвичайно швидкому обертанні вала, Щербак тоді подумав, що кронштейн встановлюватимуть учені, інженери з центрального конструкторського бюро або, в крайньому разі, найкращі спеціалісти заводу на чолі з головним інженером. А поки що, мабуть, десь у строгих кабінетах десятки людей готують креслення і розрахунки...

Як же він здивувався, коли незабаром прийшли молоденькі хлопці-перевірники з гумовими шлангами й скляними трубками, обміряли кронштейн і кормові обводи, позначили місця, де мали приварюватися «лапи», і разом з такелажниками заходилися встановлювати їх. І ні головного інженера, ні конструкторів не побачив Павло при цьому.

Два потужних підйомних крани обережно несли кронштейн, а перевірники гукали старшому майстрові такелажних робіт, що стояв унизу, піднявши руки, і диригував обома кранами:

— Батя, лівіше!

І руки майстра робили ледь помітний рух вліво, а за ним слухняно посувався кронштейн.

Дзвінкий, мов велетенська гітара, корабель звучав стрекотом пневматичних зубил і клепальних молотів, усі були зайняті своїми справами, і ніхто не звертав уваги на те, що робили в кормі молоді хлопці, які ще не встигли скинути ремісничих спецівок. Діловито й заклопотано виконували вони роботу, в якій не можна було помилитися і на міліметр, і ніхто навіть не контролював їх.

Як же захотілося тоді Щербакові бути на місці отих хлопців! Але треба сказати, що попервах йому не дуже довіряли старі бригадири: в складанні корабля помилки неприпустимі. Перший, хто доручив Павлові справжню роботу, був Семен Богданов, нинішній майстер, що наказав самостійно розкласти зовнішню обшивку і прикреслити до неї набір корабельної секції. За наступні три місяці він навчився читати будь-які креслення, опанував професії судноскладальника, електрозварника, рубщика.

Робота захоплювала. В хвилини роздумів хлопцеві з глухого степового села Сергіївки, який ніколи в житті не бачив моря, ввижалися голубі океанські далі, білі красиві кораблі, які він будував. Він, Павло Щербак, із своїми друзями! І кораблі ці несуть знамена його Вітчизни в усі гавані світу.

3

Вся бригада Сашка Крутоголового пішла в комсомольський штаб бригаадмільців, а сам Сашко — у спортзал.

— Знову виступатиму на першість міста, — сказав Сашко своїм товаришам. Він був хорошим боксером. Але товаришів дивувало те, що коли всі вони допомагали розшукати тих, хто поранив Стрижака, бригадир займається боксом.

У всіх було відчуття якоїсь провини перед Стрижаком, що не вберегли товариша. І, одвідуючи його, хлопці були надто балакучими, запобігливими. Безпосередній і скромний з природи Славко страшенно ніяковів і страждав від того запобігання.

Не запобігав перед Стрижаком тільки Крутоголовий. Він приходив після роботи на кілька хвилин — ще вищий у довгому білому халаті, суворий і непроникливий.

— Привіт, Зіно, — вітався він з дівчиною, яка всі дні проводила тепер біля Славка, сідав на білу лікарняну табуретку і питав:

— Ну як, Славко, згадав що-небудь?

— Матроський бушлат пам'ятаю, білу кепку...

— Про це ти мені сорок разів розповідав, — обривав його Сашко. — Може, пригадав обличчя або ще щось? Невже ти нічого не запам'ятав?

— Спробував би сам запам'ятати, — сердився Славко. — Не бачив я обличчя, нічого не бачив. Бачив тільки білу кепку, бушлат, ще й рукою його відчув — звичайнісінький матроський бушлат.

— У нашому місті знаєш скільки бушлатів? Кому тільки не хочеться, той не носить. І білі кепки.

— Ну й не мороч мені голови. Мало ще слідчих до мене приходять. І з карного розшуку, і з відділу боротьби з бан- дитизмом. А тепер ще й ти. Всі хочуть зовнішність і красу цього типа знати. А я що? Цілувався з ним? Набридло.

— Та ти не сердься, дурню.

— Він тільки й жде, щоб прийшли, узяли його під руки і привели у в'язницю.

— Не дотепно, Славунчику, і не дуже розумно,— говорив Сашко. Крутоголовий залишав Стрижакові лимони або яб- лука і йшов.

Він теж купив собі бушлат і білу драпову кепку, ходив по глухих вулицях пізньої ночі, заглядав у буфети і на- вить у ресторани. Так що одного разу Сашка Крутоголо- вого запросили в заводський комітет комсомолу. Верхняк, накручуючи на пальця свої кучері, довго дивився на нього спідлоба і сказав:

— Значить, пиячити почали. З горя, чи що?

— Хто? — зацікавився Крутоголовий. Він стурбувався: може й справді хтось із його бригади напився в день по- лучки.

— Не прикидайся, Крутоголовий. Я про тебе кажу. Чого це ти по буфетах тиняєшся? Тебе бачили в ресторані хлопці з комсомольського штабу, ти водиш знайомство з підозрі- лими особами. Ми все знаємо!

— От і не все,— всміхався Крутоголовий.

— Ти зуби не скаль,— погрозово зиркнув на нього Верхняк.— Сміється знаєш хто?

— Той, хто сміється останнім,— підказав Сашко.

— Ну от. А тобі коли б плакати не довелося. Ніколи та- кого не було, а це в ресторани занадився, десь по буфетах сидиш з підсудними елементами. А як же інститут? Коли ти готуєш лекції? Як твоя комсомольська честь дозволяє тобі такі вчинки?

— Ну які, наприклад? Когось я образив, порушив гро- мадський порядок, чи що?

— Поки що не порушив, але до цього йдеться.

— Ні, Верхняк, за мене можеш не турбуватись.

— Коли вже по цій стежці пішов, то як же не турбува- тися? Ти сам подумай.

— Та я думав не день і не два.

— І що ж? Будеш продовжувати?

— Буду.

- Тоді з квитком доведеться розпрощатися.
- І не подумаю.
- Як то «не подумаю»? Ми тебе попросимо!
- І не попросите.
- Ти диви! Що ж ти за цяця така?
- Та я не цяця, Верхняк. Я не пиячити ходжу в ресторани.
- А чого ж?
- Є одна думка.
- Яка це ще думка? Ти тут зуби не заговорюй.
- Прощу тебе, Верхняк, не прискіпуйся. Знай: я ніколи в житті не нап'юся. Ще зроду п'яним не був.
- Але заради чого оці всі ресторани, буфети і дивні знайомства? Вдягаєшся, кажуть, як стиляга.
- Вдягаюсь. А для чого? Не будемо говорити. Добре?
- Ну, коли є певна мета,— вагаючись, говорив Верхняк,— що ж.
- А Міднякові скажи, хай його хлопці з комсомольського штабу якийсь затримають мене.
- Скажу. Тільки я повинен знати, для чого це все робиться.
- Потім, потім про все дізнаєшся.

4

У величезному світлому прольоті лежало п'ять палубних секцій китобазы, біля яких великою групою товпилися технологи, майстри, начальники дільниць, про щось сперечаючись. Як виявилось на сьогоднішній ранковій перевірці, через оці палубні секції не виконано графік.

І, головне, секції були складені, зварені, вивірені, тільки комінгси-огороження вантажних люків складальники ніяк не могли встановити.

За техпроцесом ці двадцятиметрові металеві прямокутники повинні встановлюватись за допомогою патяжних болтів, але зігнуті на гідропресі комінгси деформувались: їх «вело» при зварці, і болти не допомагали.

Степан Прокопович Злива, який саме тут був, оглянувши неприємні деталі, звернувся до інженерів:

— Які будуть пропозиції, товариші?

І коли пішли розмови про зміну комінгсів, про виготовлення їх за новим техпроцесом, Чеканюк невдоволено відмахнувся:

— Мудруєте, товариші! — І до начальника цеху: — Щербаківі показували?

— Щербак ось, — вказав Василь Прокопович на невисокого білявого хлопця у пропаленій у багатьох місцях брезентовій спецівці, в сукняній кепці, в грубих робочих ботинках. Він тільки-но підійшов. Брезентовою рукавицею утер спітніле, закіптюжене обличчя, діловито і строго привітався.

Погляд у нього важкуватий, очі широко розкриті, а вираз обличчя такий, наче Щербак хоче сказати: «Давайте, що там у вас, а то мені ніколи».

— Може, спробуєш своїми скобами прихватити? — киває на комінгси Злива і в суворих очах приховує теплу посмішку. Йому, очевидно, подобається діловитість Щербака.

Щербак присідає, обмацує нижній зріз комінгса, потім щось намічає крейдою і, одійшовши на видне місце, махає над головою рукавицями.

З дальнього прольоту, де працює його бригада, з'являється група хлопців у таких, як у бригадира, брезентових спецівках, у синіх беретах. У одного на плечах молот, у другого — бензиновий бачок від бензоріза, у третього гумовий шланг пневматичного зубила. Без зайвих балачок розташовуються на секції, звично підключають до магістралей шланги пневматики і кабелі електрозварки. Хлопці молоді, зблизька видно, що їхні берети були зовсім недавно ремісничими форменими картузами — просто для зручності, а може й для шику, від них відірвано козирки.

Щербак тим часом, тримаючи на колінах креслення, пояснює інженерам, як він думає прихватувати комінгс. Злива й собі, начепивши окуляри, спочатку уважно розглядає креслення, робить кілька поправок, потім погоджується: добре, мовляв, пробуй.

— Давайте скобу! — гукає Щербак.

Меткий хлопчина схиляється над комінгсом.

— Тут? — питає він і, одержавши згоду бригадира, кричить: — Григорію, прихвачуй!

Зручно вмовстившись на секції, його товариш закривається щитком, і сліпуче миготить спалах електрозварки. І тут всі помічають, як протилежна від електрозварників сторона комінгса починає сповзати з лінії, на якій вона має стояти за кресленням.

— Те ж саме, що й з болтами, хай йому чорт! — цідить кризь зуби Василь Прокопович.

— Ти, Василю, не поспішай.— Секретар парткому одягає рукавиці і довго розглядає комінгс.— Треба спробувати двома, двома скобами.

Щербак стоїть осторонь.

— Рубай! — подає команду Чеканюк.

Скобу миттю зрубують.

Щербак бере другу скобу. Він ставить її навпроти першої, підкликає до себе другого електрозварника.

— Варити одночасно,— наказує головний інженер.— Ти вже приладнав? — питає він меткого судноскладальника.

— Вже.

— А ти, Щербак, уже? Ну, раз, два, три! — Він змахує рукавицею, і два спалахи б'ються об покрівлю цеху, наче велетенські крила якогось небаченого птаха.

— Порядок,— кидає Щербак підводячись.— Давайте тепер поперечні сторони прихватимо.

Через кілька хвилин перший комінгс встановлено. Його теж «повело», але небагато. Легенько вирихтували, і все стало на місце.

— Слідом поставте електрозварників,— наказує головний інженер.— А ти, Щербак, сьогодні залишай бригаду надурочно, щоб усі секції закінчити.

Секретар парткому, головний інженер, технолог, а з ними й цехове начальство відійшли від секції. Тільки працівник обласної газети Семен Тюрін лишився стояти один як стовп. Хотілося взяти молота й собі включитись у роботу, як це було ще тоді, коли він працював на заводі. Але зараз він відчув себе зайвим тут і непотрібним. І заздрісно йому стало дивитися, як швидко й злагоджено працює бригада Щербака.

Хто в своєму житті хоч недовго працював на суднобудівному заводі, а потім залишив його, хто був хоч кілька місяців повноправним членом робітничого колективу, той зрозуміє, що зараз відчував газетяр Тюрін. Той, хто за яких завгодно обставин перестав бути членом робітничого колективу і змушений спостерігати за його роботою як стороння людина, відчуває, що головна магістраль життя на землі — оцей могутній труд багатотисячного робітничого колективу. І все, що б ти не зробив, здається мізерним у порівнянні з тим, що створюють на заводі прості люди в робочих спеціалізаціях.

П'ятеро в матроських бушлатах і білих драпових кепках пройшли повз Сашка дружною ватагою, легко й невимушено таранячи натовп.

Крутоголовий, відмовившись від свого попереднього плану, приходив увечері на центральну вулицю, ставав біля вітрини універмагу і спостерігав за перехожими. Тут, у центрі, як водиться в усіх південних містах, збиралося вечорами чи не все населення міста. Суцільним розмаїтим натовпом текли повз Сашка люди, серед них він угледів п'ятьох, які привернули його увагу, і пішов за ними назирці, тримаючись на певній відстані. Невідомі довго гуляли вулицями. Нічим вони не відрізнялися від інших людей, але Сашкові кожен їхній рух і погляд, кожне слово здавалися повними якогось особливого, таємно-ворожого змісту, і він починав ненавидіти їх. Підсвідомо він відчув, що це саме ті, які поранили Стрижака. Проходячи повз телефонну будку, він набрав номер лікарні, попросив хірургічне відділення, а потім Стрижака. Весь час не втрачав з поля зору невідомих у білих кепках, чекав відповіді.

Нарешті в трубці дзенькнуло, почувся голос Стрижака, трохи змінений відстанню і приглушений.

— Говоріть, я слухаю.

— Славко, здоров!

— Привіт. Думаю, хто це дзвонить? Догадувався, що ти. Але за яким ділом?

— Славко, дуже важливе питання: скільки їх було?

Стрижак мовчав.

— Ти повинен згадати точно. Це дуже важливо.

— Шестеро,— спокійно сказав Стрижак.— Двоє тримали мене між ножами, один, вищий від усіх, домагався грошей. Позад нього стояв ще один, а біля сходів двоє. Значить, шестеро.

— І всі вдягнені однаково?

— Всі.

— У білих кепках і бушлатах?

— Так.

— Ну, гаразд. Бувай, Славко.— Крутоголовий повісив трубку і кинувся навздогін за тими п'ятьма.

Хлопця бентежило те, що невідомих було п'ятеро. А коли біля ресторану до них приєднався шостий, Сашко заспоко-

ївся. Тепер у нього не було жодного сумніву — це вони! Слідом за ними він зайшов у ресторан, сів за сусідній столик і поки що не думав, що він робитиме. Просто радів, що знайшов їх, серце його билосся сильно і рівно, наче перед першим раундом.

Спочатку Сашкові все уявлялося просто. Але чим більше він вдумувався тепер, тим ясніше йому ставало, що він один проти шістьох нічого вдіяти не може.

А ті пили горілку, безтурботно розмовляли і взагалі трималися, як вдома. Сашко придивлявся до них. Були це молоді хлопці років вісімнадцяти-дев'ятнадцяти. Тільки один з них, отой вищий, про якого йому сказав Стрижак, видався трохи старшим. Можливо, тому, що в нього були чорні очі, невеличкі чорні вусики і смоляно-чорне волосся. Пильним, чіпким поглядом щупав він все довкола і наче думав щось своє, затаєне. Якийсь спокій відчувався в його позі і рухах, у тому, як він розмовляв, і Крутоголовий прикинув, як би він поведився на рингу. Мабуть, це був би небезпечний противник.

А відтак, подумавши, вирішив: «Спробую викликати його у двір ресторану і нокаутую». Те, що в невідомого обов'язково мав бути ніж, Сашка мало турбувало: за ним була несподіваність і вміння блискавично провадити удар. Уміння, здобуте роками тренувань і боїв на рингу.

Сашко підвівся і повільно рушив до їхнього столу. Всі шестеро насторожено дивились на нього, доки він підходив, і навіть перестали жувати.

— Слухайте,— сказав Сашко чорнявому,— ми можемо вийти з вами на хвилинку?

— Ти хто? — запитав той, відкинувшись на спинку стільця, а двос, що були ближче до Крутоголового, підвелися.

— Я з Південного — Сашко Крутоголовий.

— Крутоголовий? — спитав той, що був ближче, і оглянувся на чорнявого.

— Що хоче колишній чемпіон міста по боксу? — спитав чорнявий з іронічною усмішкою.— Чому його зацікавила моя особа?

— Нам краще поговорити про це хоч би там, у дворі.

— Пардон, чемпіоне, доведеться відкласти до іншого разу: зі мною друзі. Залишати їх не в моїх правилах.

— А нападати вшістьох з ножами на одного безоружного?

— Ви могли б говорити не так голосно,— посміхнувся

чорнявий, підводячись.— Це розмова тільки для мужчин, і я піду з вами.— Він повернувся до своїх друзів: — Зачекайте одну хвилину, я зараз. Пішли, чемпіоне? — Він галантно вклонився і пішов уперед.

Біля дверей, що вели у двір, зупинився.

— Прошу,— показав Сашкові вперед.

Ступивши за поріг, Сашко у довгому вузькому коридорі тієї ж миті помітив кількох хлопців з червоними пов'язками на рукавах, серед них — невисокого начальника комсомольського штабу, що метнувся одразу ж їм назустріч і зачинив за спиною у них двері.

— А-а! — гукнув він чорнявому весело.— Довго ти петляв цього разу.— І до хлопців: — Одведіть його в машину.

— Пока, чемпіоне! — гукнув чорнявий.— До кращих часів! Ми ще з тобою рахунки зведемо.

— І де ви в чорта взялися,— сердито сплюнув Крутоголовий.— Я б йому звів рахунки, всі разом.

— Цього самим тільки боксом не візьмеш,— промовив начальник штабу.— І взагалі часи героїв-одиночок минули. Піди скажи швейцарові, хай замкне двері і ключ забере з собою. Зараз тих п'ятьох будемо брати.

— Просто в ресторані? — здивувався Сашко.

— А що? Це народ смирний у таких людних місцях. Вони хоробрі ночами в ярах і яхт-клубах. Та ще коли там один Стрижак з дівчиною.

Начальник комсомольського штабу підійшов до столу, де сиділи ті п'ятеро, нахилився і щось сказав їм. Джаз тягнув якусь одноманітну, нудну й тягучу мелодію, в залі стояв гамір, і ніхто не звернув уваги на те, як від того столу в кутку по одному виходили відвідувачі.

2

Пропозиція Ліди Танєвої організувати самодіяльний симфонічний оркестр при заводському Будинку культури кого здивувала, кого обурила, а хто взагалі махнув рукою: ці ленінградці жити не можуть без вигадок. Усе в них якісь проекти, до утопії доходять. Організувати оркестр, та ще й симфонічний! Ні, це справжнісінька утопія.

Зацікавилися цією пропозицією тільки в парткомі та ще директор заводу. Живучи в сусідньому будинку, Ліда частенько чула з його кімнати мелодії безсмертної Дев'ятої симфонії Бетховена. Більше нічого. Мабуть, це була улюблена музика Іволгіна.

Почувши про її намір, Віктор Михайлович сам прийшов до неї.

— Я хочу вас спитати, чи добре ви зважили все?

— Дуже добре. Я певна в успіху. Мій батько був диригентом, я вчилась в музичній школі, часто переписувала йому партитури. Потім відвідувала студію при диригентському факультеті. У нас в інституті був самодіяльний оркестр. Був і керівник-диригент з оперного театру. Він і мене вчив диригувати.

— Гаразд. У всякому разі, й тут, можливо, знайдеться досвідчений диригент, щоб вам допомогти.

— Якщо тільки в цьому буде потреба,— зухвало глянула Ліда на директора.

— Що ж, певність — непогана якість як для початку. Ну, а інструменти де ви добудете?

— Це питання можете вирішити тільки ви. Щоб придбати інструменти, потрібні гроші, і не малі.

— Припустімо. Але де це для вас приготовлено симфонічний оркестр в повному складі?

— Він був тут, у місті. Оркестранти разом з інструментами розпорозились по кінотеатрах, грають по ресторанах, вряди-годи — по наших театрах і клубах. Треба їх зібрати.

— Ну, то беріться. Зробимо все, щоб у нас був оркестр. І гроші знайдемо, і приміщення. А як треба буде щось, приходьте до мене.

Ліда з ентузіазмом взялася за цю нелегку справу і захопила до неї навіть Андрія Юрченка, Віктора Зливу, Зіну Рубінчик. Вони поки що були єдиними помічниками, а допомога їхня полягала в тому, щоб збирати по місту оркестрантів і приводити в заводський Будинок культури на переговори.

Зіну та й інших відірвало від цієї роботи поранення Стрижака. Та цими днями Славко вже виписався з лікарні, на роботу ще не ходив, а допомагав дівчатам проводити переговори з майбутніми оркестрантами, хоч більше, як звичайно, мовчав і всміхався.

Зіна останнім часом часто плакала, скаржилася на своїх домашніх, які картали її за дружбу з Стрижаком, казали, що він, мовляв, водиться з підозрілими людьми, тому його і було поранено, і що він і Зіну доведе до того ж. Зіні важко було жити в своїй родині.

Якось у суботу товариші зайшли за Лідою, щоб разом іти до театру. Дорогою Зіна розповіла, що Алевтина Письменна після скорочення штатів у БВК знову працює в театрі.

Хлопці просто не впізнавали один одного. Появу нової людини зустрічали добродушними репліками, жартували, а в душі кожен з них милувався своїми товаришами в цій не зовсім звичній обстановці.

Якось воно само собою було вирішено піти сьогодні до театру з дружинами, з своїми нареченими. І тепер вони відчували справжнє задоволення від того, що і в театрі були серед друзів.

Хлопці в більшості молоді, стрункі, широкоплечі, із суворими, обвітреними обличчями, вигідно підкресленими білизною сорочок. На цю веселу, життєрадісну й мужню групу в дальньому кутку фойє приємно було дивитися не лише корабелові, який, зайшовши, помічав своїх друзів і поспішав до них, посміхалися, дивлячись на цю групу, і незнайомі люди; у них тепліли погляди, добришали обличчя.

І всі погляди були звернені сюди.

А корабели й самі дивувалися. Вони, наприклад, не бачили Сашка Крутоголового в такому красивому коричневому костюмі. У фуфайці або в брезентовій робі Сашко немов і уваги до себе нічим не привертав. А тепер усі помітили, який він стрункий, яке натхненне в нього обличчя, які красиві рухи. Тримався Сашко невимушено. Віяло якоюсь простотою і душевністю від отої опущеної вниз руки, і від спокійного виразу обличчя, і від гарно припасованого костюма, і від світлого недбайливо зав'язаного галстука.

А от Щербак тримає весь час руки за спиною, стоїть рівно, немов боїться якимсь рухом зім'яти свій костюм чи порушити симетрію, і навіть Валя у вільному платтячку, що приховувало вагітність, здавалася поряд із його важкуватою, приземистою постаттю стрункою.

Андрій Юрченко і Віктор Злива були в чорних костюмах. Але найбільше здивував усіх Стрижак. Він прийшов у зеленому костюмі з такими вузькими штаньми і таким яскравим галстуком, що йому хлопці здалеку загукали:

— Ей, стиляго, ти звідки?

— Слухай,— звернувся до нього Павло Щербак,— як ти вирядився!

— А ти не поспішай,— зупинив Віктор Щербака.— Придивись спочатку, звикни. Якщо хочеш знати, такі костюми зараз носять у Москві і в Ленінграді. Та ось наш голова раднаргоспу ходить у такому костюмі.

— Паша думає, що кльош і досі — найкраща мода,— посміхнувся Стрижак, глянувши на Щербакові штани. І всі

глянули і засміялися: з-під широких холопш зовсім не видно було черевиків.

— Я вже скільки йому говорила, давай перешию,— сказала дружина Щербака.

— Ну, а він же що? Не погоджується?

— Ні за яку ціну! «Що я,— каже,— за корабел буду у вузьких штанях».

Сьогодні був незвичайний спектакль: його ставив драмгурток заводського Університету народної культури при допомозі режисерів та провідних акторів обласного театру. І тепер оце чи не всі корабели зібралися в театрі і заповнили фойє, партер, ложі.

Незабаром пролунав дзвінок.

І не встигли корабели розміститися, як погасло світло і завіса відкрилась.

Йшла «Оптимістична трагедія». Мужня жінка-комісар серед анархістів, цих морських вовків, боротьба за людські душі і долі.

Славкові лише хотілося, щоб жінка-комісар була старшою і не такою красивою, не такою театральною, дзвінкоголосою. Він відчував, що та, справжня жінка-комісар, яка не на сцені, а в житті приборкала анархістів, повернула їх обличчям до революції і послала на смерть за неї, та жінка була іншою: сильнішою, мужнішою, ніж оця на сцені.

Олексій, з його роздвоєною, багатою душею, з його сумною піснею, сміливий, красивий матрос, був прекрасний. Своє кохання до комісара він приховував за недбалим співом під баян сумної пісні «Очи черные». Він співав так натхненно, дивився на комісара так закохано! А схаменувшись, починав глузувати над собою. Тим же співом глузував: «Как люблю я вас-с-с»,— тягнув він з підвищенням: «Как боюсс-с-с я вас-с-с»,— і з усмішкою зітхав: «Знать, увидел вас я в недобрый час». Скінчивши, він схилив голову, знімав з плеча ремінь баяна, а зал гримів оплесками за оту любов, якої не можна було приховати, за оту щирість, за прекрасну гру, яка переставала бути грою, перетворюючись на життя.

— Хто грає Олексія? — спитала Ліда, схилившись до Зіни.

— Борис Просовський.

— Добре грає,— сказала Ліда і повернулась до Юрченка.— Правда, Андрійку?

Юрченко знизав плечима.

— Взагалі непогано грає, особливо цю сцену...

— Тихіше, ви! — шепнув їм Щербак.

Андрій прикрив долонею рота і закінчив:

— Але я не вірю, щоб він усю роль так зіграв.

В антракті Славко ходив у парі з Юрченком.

— Андрійку, ми підемо за куліси! — гукнула Ліда.

— До Алевтини Матвіївни,— додала Зіна, сьйнувши очима на Славка.

— Ідїть,— відповів Юрченко.— Мені хіба що?

І з його тону Славко зрозумів, що Андрієві не хотїлось розлучатися з Лідою.

3

Алевтина Письменна сидїла перед дзеркалом і курила. Шапка комісара з червоним бантом лежала на канапі, рипуча шкірянка висїла на спинці стільця. Перукарка щось робила з буйним темним волоссям Письменної, а вона, схилившись до дзеркала, уважно розглядала себе і, пускаючи пасма диму, презирливо мружилась, мовби кепкувала над собою.

Коли зайшли Зіна й Ліда, вона тільки звела очі, хитнула, не обертаючись, головою і продовжувала сидїти перед дзеркалом.

— Ой Алевтино Матвіївно, ви такі чудові на сцені, що мені аж плакати хочеться! — Зіна сплеснула руками і, захоплена, не відривала від Письменної зволоженіх очей.

— А що думаєте ви? — лишивши Зініні слова без уваги, обернулась Алевтина до Танєєвої.

— Я прийшла сказати, що ваше перебування на посаді обліковця бюро вагового контролю — це злочин перед усім мистецтвом. Хіба вам можна було там сидїти хоч один день?

— Можна,— перекопливо сказала Письменна і загасила цигарку.— Я сподїваюся, що колись, може навіть місцеві автори, напишуть сучасну п'єсу про те, як будують кораблі отакі молоді дівчата, як ви. І я знатиму, як їх грати, бо я не лише сидїла над супровідно-ваговими документами, я вивчала життя заводу і вас усіх.— Вона зітхнула.— Але п'єси нема. Як ото в анекдоті, коли людина купує ремінець з надїєю кунити колись годинника. Не правда?

— Правда,— мовила Ліда.— П'єси такої ще немає і, можливо, ще довго не буде. А коли б я не прийшла, ви б сидїли в БВК, поки б п'єса з'явилася?

— Сидїла б.

— А ваш талант? А ваша кваліфікація артистична? Що б з ними було? Ви ж розучилися б грати на сцені, день у день вишиваючи в отій нашій кімнаті.

— Не розучилася б.

— І потім люди б вас не бачили. Подумати: якої насолоди були б позбавлені? Скажіть мені спасибі, що я вас повернула до рідного вашого середовища.

— Ага, спасибі.— Письменна якось ніби крізь зуби усміхнулася і опустила очі.— Ну, гаразд,— сказала вона після мовчанки і, одвернувшись до дзеркала, знову почала себе пильно розглядати.— Ну, а все ж таки скажіть, яке враження складається від комісара? У вас, напевно, є якісь зауваження: адже ви бували в ленінградських театрах.

— Зауваження є. Ви надто тендітні й красиві для комісара. Якесь переодягнена панночка, а не палка й мужня революціонерка.

Письменна різко обернулася на гвинтовому стільці.

— Я так і думала! Я тисячу разів говорила режисерові про це. А він каже, що я не вірю в магічну силу і неперевршені можливості гриму. Мучать мене страшенно, а бачте — не виходить.

Вона мовби раділа, що в неї не все ще виходить, що Ліда точно схопила характерні риси і недоліки її зовнішності.

— Я б, знаєте, ще сиділа на заводі. Мені так набрид театр, я так стомилась, що завод мені був цілющим відпочинком. І я могла б ще там залишитися, але чоловік мій відмовився йти до директора і просити за мене. Він, як і ви, вважає, що мені весь час треба бути на сцені — без вихідних і свят, працювати і працювати. Він сподівається, що я стану справжньою актрисою, що в мене талант і таке інше. А по-моєму, він просто закоханий у мене, як оце Зіна. Правда, Зіночко?

Зіна пересмикнула плечима і знову обняла її.

— Не знаю, Алевтино Матвіївно,— сказала вона, зашарівшись.— Може, я й справді вас люблю. Але ж треба, щоб людину було за що любити.

Зайшов артист, що грав Олексія,— в тільняшці, безкозирці, з маузером у фанерній кобурі.

— Ти вже готова, Алю? — спитав він і безцеремонно взяв Письменну за плечі, підвів із стільця.— Одягайся, зараз піднімуть завісу. А це — поклонниці твого таланту? — холодним і зухвалим поглядом ковзнув він по дівчатах.

— Ні, це мої колишні співробітниці по заводу. Знайомтесь, це Борис Просовський.

Артист вклонився, клацнув закаблуками, посміхнувся. Він подав Письменній кашкет, допоміг одягнути шкірянку, навіть гудзики застібнув. Алевтина помахала дівчатам рукою, стомлено усміхнулась і зупинилася, бо в цей час із бокових дверей вийшов високий, стрункий чоловік з блідим обличчям і буйним чорним волоссям над високим, чистим чолом. Темні очі сиділи під куцуватими бровами глибоко і дивились суворо.

— Як ти вирядилась? — мовив він Алевтині, і губи його здригнулися з ледь помітною відразою.

— Художник Олесь Письменний, чоловік Алевтини Матвійовни, — шепнула Зіна Ліді.

— Це ж її так одягали костюмерші, гримери й перукарі, — квапливо опутивши руку з Алевтининою плеча, запобігливо говорив Борис Просовський.

Мовби не чуючи його, Письменний повернув дружину до світла, вийняв з кишені олівець і швидко зробив на її обличчі кілька мазків.

— Іди, — підштовхнув він дружину і сам швидко пройшов повз дівчат, навіть не глянувши на них.

— Боже, який красивий! — промовила Ліда, приклавши руки до грудей. — І ти кажеш?..

— Нічого я не кажу, — різко махнула рукою Зіна і одвернулася.

— Тобі нічого не можна сказати, Зінко. Ти зараз у сльози.

— Якби ви знали, як мені їх шкода, що оце люди плещуть язиками...

Пролунав дзвінок, Ліда так і не спитала, кого жаліє Зіна. Їй уявлявся художник Письменний, сумний і задумливий, і вона не повірила б жодному поганому слову, якби воно говорилося про нього і про його дружину. Навіть про його дружину! Бо все, з чим така людина стикається, повинно бути чистим і прекрасним.

4

Ліда прокинулася з відчуттям якоїсь великої радості, вона довго не вставала, немов прислухалася до того світлого почуття, що сповнювало її.

— Чого ж це мені так? — уголос сказала роздумливо Ліда і, розплющивши очі, глянула у вікно. Побачила синє-синє небо; білі прудкі хмари, кругленькі й кучеряві, мов

діти, весело бігли собі кудись, і Ліда уявила, як це надворі вітряно, тепло й волого.

Скочивши з ліжка, перебігла кімнату й увімкнула душ. Тугі прохолодні струмені з свистом ударили по теплому зі сну тілу, аж дух перехопило. Ліда зробила над собою зусилля, щоб не вискочити з-під них та не шугнути знову під ковдру. Витершись махровим простирадлом, відчула себе так, ніби щойно народилася.

Одягаючись, Ліда намагалась розгадати причину свого такого піднесеного настрою: хотілося танцювати, співати, не знала, що з собою робити. «Чому б це? — думала Ліда.— Може, мені радісно від того, що мене любить Андрій, а я люблю його? Чи, може, успішна робота на заводі і затверджений проект перебудови вагового контролю викликали це світле почуття? Або, може, вчорашній спектакль чи друзі, такі щирі, такі прості й душевні? Хто його знає...»

Одягнувшись, Ліда підійшла до столу, глянула на настільний календар і враз пригадала: вона сьогодні імениниця!

«Ой! — сплеснула руками.— Мені сьогодні двадцять п'ять! І ніхто, навіть Андрій, не знає. Шкодуватиме й гнівватиметься, що не попередила. Може, ще на заводі його застану?» — міркувала вона, поквалливо вдягаючи пальто.

Але на заводі Юрченка не було. Розчарована Ліда вже зібралася йти на берег, коли її попросили до телефону. Дзвонив Віктор Злива із заводського клубу. Він привів ще кількох оркестрантів і наполягав, щоб Ліда одразу ж поговорила з ними і записала в оркестр.

Клуб був поруч із заводом, і за якоїсь півгодини Ліда була вже там. Коли в клубі нікого немає, всі його зали, фойє і коридори здаються надзвичайно просторими, лункими, ну просто неосяжними. Особливо довгим здався неосвітлений коридор. «Мов тунель»,— подумала Ліда. Вона йшла і йшла і ніяк не могла дійти до сходів, що вели на другий поверх. Там був кабінет директора клубу, в якому на неї чекав Віктор Злива з оркестрантами.

При зустрічах з нею Віктор не був уже таким зухвалим, як уперше. Тепер він якось ніяковів, притихав і намагався не стрічатись з нею поглядом.

— Вирішив викликати вас та передати вам золотий фонд нашого майбутнього оркестру. Перша скрипка, віолончель, фанот і трубач,— відрекомендував він оркестрантів.

— Прекрасно,— сказала Танєєва.— Головне: щоб трубач був рудий! А якщо трубач рудий — оркестр буде

прекрасний. То не оркестри, в яких трубачі смагляві чи білі. Це надзвичайно давня прикмета.

Записуючи оркестрантів, Ліда, не підводячи голови, промовила Вікторові:

— Ви знаєте, мені сьогодні двадцять п'ять років.

— Сьогодні? — перепитав Злива і підвіся.

Досі він сидів у кріслі, зручно відкинувшись на спинку, і уважно й зосереджено дивився на Ліду. Тепер стояв розгублений, незвичайно збентежений.

— Привітайте мене, чого ж ви мовчите? — усміхнулась Ліда.

— Пишіть, пишіть, потім,— відповів Віктор і швидко вийшов, на ходу виймаючи цигарку.— Ви подождіть мене тут, якщо я не встигну,— додав він з порога й перепитав:— Подождете? Добре?

Ліда кивнула головою і спитала трубача, де він працював, чи має музичну освіту. Ліда відпустила оркестрантів і вийшла з кабінету. Віктора не було. Ліда, поглянувши на годинник, почала замикати кабінет і враз почувала, як грюкнули вхідні двері. По коридору хтось майже біг, ось квапливі кроки вже на сходах, і перед Лідою з великим букетом квітів зупинився Віктор Злива.

— Натє,— простягнув він їй, підійшов близько-близько, так що Ліда навіть розгубилась.— Вітаю вас, Лідо, і бажаю вам всього самого найкращого...— Він затнувся, махнув рукою.— Ет, такі банальні слова, Лідочко,— і раптом схопив у долоні її обличчя, міцно поцілував у губи.

— Що ви? — зойкнула Ліда і кинулась вниз по сходах.

— І це ще не те, Лідо,— якимсь глухим голосом мовив їй услід Віктор і все дивився й дивився услід Ліді, що бігла від нього коридором, довгим, як життя.

5

Анатолій Рубінчик повернувся із зборів пригнічений. Любов Йосипівна зустріла його на порозі і стурбувалася.

— Дав їм бій, синку? Чи щось трапилось?

— Та йди ти,— роздратовано глянув він на метушливу матір.— Трапилось, трапилось!

— Та кажи ж уже, не муч!

Анатолій довгенько походжав по кімнаті, метляючи полами плаща під нетерплячими поглядами матері.

Любов Йосипівна милувалася сином. Який красень! А інтелігентний! Великою людиною буде її єдиний синок. На...

певне, головним інженером заводу: і показний, і строгий, і розумний.

— Перепало мені на зборах,— почав Анатолій,— Віктор Злива, там один заводський, на вечірньому вчиться, запропонував з комсомолу виключити. І Славко Стрижак — туди ж.

— Ото ще невіглас! — обурилась Любов Йосипівна.— А ти що ж?

— Ну, я сказав, що хай вони за всіх не розписуються...

— Правильно,— потерла від задоволення руки Любов Йосипівна.— Ну, і що ж?

— Виключили, ще й клопотатимуться, щоб з інституту мене...

— Боже мій! За віщо ж це? — вжахнулася мати.

— За те, що на кукурудзі не схотів працювати. За двійки.

— Не турбуйся, синку. Щось придумаємо. Давай я роззую тебе.

Анатолій великодушно дозволив матері роззути себе і, щоб запобігти її нескінченним розмовам, заплющив очі, вдав, що дрімає. На душі в нього було недобре. Він не звик засуджувати своїх вчинків. З самого дитинства, будиши одинаком у забезпеченій сім'ї, оточений піклуванням, звик, щоб йому всі догоджали. На матір взагалі не зважав, батька не долюблював, бо вбачав у ньому прихильника всяких хитрувань, неосмислених вигадок і витребеньок. Коли ж батько іноді і робив спробу приструнити Анатолія, мати не допускала ніяких зазіхань на свободу свого синочка і вміла відстоювати свої думки до кінця.

Захваленим, пиховитим ріс Анатолій Рубінчик. Мати з дитинства втлумачила йому, що він надзвичайно обдарований. У школі його не любили товариші, і він це відносив за рахунок заздрощів. Нерівня своїм товаришам у навчанні і за здібностями, от і все. Ці думки і переконання підігривала мати.

Виріс Анатолій Рубінчик вродливим, випещеним юнаком. Та життя, до якого він з кожним днем наближався, все частіш зустрічало його прикрощами. Однією з таких прикростей були й сьогоднішні збори. Анатолій зітхнув. Може, повернутися завтра в село і разом з усіма збирати кукурудзу, щоб сміливо всім в очі дивитися? Таж за-сміють!

«Ні, мабуть-таки поїду!» — сказав він собі. І, хоч сам не повірив у своє вирішення, з ним і заснув.

Прокинувся, почувши гучні голоси. Щоправда, був один голос, а батько, відповідаючи, намагався говорити півголосом — мабуть, щоб не розбудити сина. Зате співбесідник не церемонився.

— Більше того, — гаркав він басом, — після зборів партійно-господарського активу звільняє-таки мене в числі тридцяти чоловік. Ви розумієте, тридцять чоловік!

— Та не кричіть ви! — гукнув батько й собі. Анатолій побачив крізь прочинені двері його скривлене обличчя.— Не репетуйте, хай вам чорт, збудите сина! Тихше розмовляйте.

— Еге ж, звільняє тридцять чоловік, — мене в тому числі, як такого, що не забезпечив вагового контролю на «Казбеку», — майже пошепки продовжував чоловік у гімнастборці. Він сидів спиною до дверей, і Анатолій тільки по сивій голові пізнав Іллю Григоровича Просовського.

— І це тепер, коли виявлено такі дефекти на «Казбеку»! — Просовський ляснув себе по стегнах і драматичним жестом розвів руками.— Я не розумію, я нічого не розумію! Павле Мусійовичу, якесь дівчисько — і отакі речі!

— Що ж вона пропонує замість скорочення штатів?

— Та нічого. Здається, нічого путнього.

— А чого, пропозиція серйозна. І головне — надзвичайно проста: з усього одержаного металу можна буде одразу вилучити еліпсоподібний прокат, не припускаючи браку. Важко вам довести хибність цієї пропозиції, Просовський. А особливо важко буде втриматись у БВК після випадку з «Казбеком». І потім слухайте: на який чорт вам потрібно це робити? Ви одержуєте пенсію, живіть собі спокійно, почитуйте, погуляйте.

— У мене син.

— Син при ділі. Артист.

— Його заробітку вистачає йому тільки на цигарки, модні галстуки та сорочки. Ну, а хто з нас не хоче, щоб діти добре пожили? Особливо замолоду. Щоб вони і в ресторанах бували, і хороші знайомства водили. Зрештою, людина живе один раз, і молодість треба цінувати. Ні, мені не можна на пенсію, хоча б заради сина. Я прийшов оце по допомогу до вас, Павле Мусійовичу. У нас давня дружба, ви людина авторитетна. Зараз перебуваєте, так би мовити, в ролі обвинувача, — Просовський зайшовся шипучим сміхом.— Цю дівчину треба поставити на місце. Збори парт-активу...

— До чого тут партактив? — перебив його Рубінчик.— Він же не приймав рішення залишити Просовського в БВК? Погані ваші справи, Ілля Григоровичу, погані,— всміхався й собі Рубінчик, а очима питав: як саме тобі допомогти, що ти пропонуєш?

— Тут треба гнути по партійній лінії, бо директор Танєєву підтримує. До секретаря парткому треба зайти.

— Ну, добре, зайду, зайду. Поговорю ще раз,— пообіцяв Рубінчик, хоча добре пам'ятав ту розмову, яка нещодавно відбулася в парткомі. Він підвівся.— Будьте здорові, Ілля Григоровичу. Бувайте.

Він потягнувся вслід Просовському і погукав:

— Ти не спиш, Анатолію?

— Ні, а що?

— А те, що справи твої кепські. Мені дзвонили з інституту, попередили, що ставитимуть питання про виключення...

— З комсомолу? — байдуже спитав Анатолій.

— І з інституту також.

— Як? За віщо?

— За те, що ти хапаєш двійки і кожного семестру заново складаєш. І за твою провокаційну поведінку на селі. Що ти там накоїв? На зборах виступив, кажуть, як дезорганізатор.

— Що ж мені робити, по-твоєму? Їхати назад?

— Воно й це не завадило б, але краще лишитися тут, з'ясувати в інституті свою позицію, а потім написати в обком партії. Там тебе зрозуміють, якщо ти з державних позицій обгрунтуєш ті самі думки.

«Навряд це вдасться»,— думав Анатолій, і останні надії на щасливий кінець покидали його.

6

Тигр позіхав. Він стояв на передньому плані бархатного килима і позіхав до хрусту в щелепах, до оскомени, позіхав довгі місяці вдень і вночі. Якийсь художник хотів намалювати його кровожерливим, страшним, а вийшло, що тигр позіхав. Інші три тигри теж позіхали. Вони повигиналися, немов коти під столом, очікуючи шматка від хазяйки. На тигрів їхали слонами і арабськими чистокровними аргамками воїни в барвистому дорогому вбранні, бігли із списками чорношкірі мисливці, і тигри мали страхітливо рикати на них, а вони вигинали спину, потягалися і позіхали.

Письменний говорив гостям, що, мабуть, малювала цей килим у далекій Сирії жінка, яка ніколи не бачила не те що тигрів, а й звичайнісіньких мисливців, бо всі вершники притискали рушницю до лівого плеча і тримали списи в лівій руці. Художник ненавидів цей строкатий килим за його фальш, за брехню, яка криком кричала зі сцени полювання на тигрів і була свідченням того, що автор її абсолютно не знає життя.

Зате цей килим подобався дружині Письменного. Його подарував їй на іменини Борис Просовський, купивши в моряків теплохода, який щойно прибув із Сирії. Алеварина пишалася тиграми, баскими скакунами, яскраво-синім тропічним небом і темною зеленню лісу.

— Це ж мистецтво! — вигукувала вона. — А скільки умовностей у нас на сцені? Тут не треба чіплятись до дрібниць. Головне — екзотика і краса!

Повісила килим у спальні над своїм ліжком і, повертаючись із спектаклів, гладила його рукою і не могла намілюватися — такий він був пухкий, гладенький і яскравий.

Щоб показати дружині справжню красу, справжню силу і страхітливість тигра, Олесь Письменний поміж театральними декораціями почав писати свого тигра. Він довго ходив у зоопарк робити ескізи. За місяць проти дверей над тахтою в його кабінеті з'явилась картина «Людоджер». Той, хто переступав поріг, одразу ж помічав у заростях очерету величезного тигра. Звір припав до землі, готовий кинутись на свою жертву, але видно було лише величезну лобату голову з палаючими очима, і погляд тих хижих зелених очей приковував на порозі і не пускав далі.

Довге сильне тіло звіра вгадувалося по крутих в'язах, по твердих і могутніх плечах, що пнулися над схиленою шиєю, і в лапах. То були сильні м'які лапи, в яких приховувались блискавичність стрибка і сила удару, в отих скрадливих і обережних дотиках до землі, в отому напруженому чатуванні. Не було ні високого тропічного неба, ні оперних вершників з рушницями.

Однак дружина вередливо пхикнула, поглянувши на картину. Пхикнули і її гості — актор Просовський і його друг Анатолій Рубінчик. Вона підійшла і стала поруч з тигрячою головою.

— Отак би мене намалював поруч, може, й було б щось привабливе, — сказала, усміхаючись професійною посмішкою актриси і уявно обіймаючи тигра за шию.

— Браво! Браво, Алевтино Матвіївно! — загукали з порога Просовський і Рубінчик і заплескали в долоні.

Дружина зникла в спальні, а Просовський і Рубінчик, обое у вузьеньких кучих штанах, модних піджаках і гадючих галстуках, посадили на тахті, закурили. Пихкаючи димом в морду тигрові, вони кивали на нього головами.

— Здорово! — сказав Рубінчик. — Як живий! Але плоско, сіро, немає повітря, немає екзотики. Не те! Не те що на сирійському килимі. Просто, скучно. — Він кривився, прицокував і дмухав димом.

— Хоч ті тигри й позіхають, як ви кажете, — звертався до художника Просовський, — але там — небо, високе тропічне небо; гарно, живописно вдягнені люди, стільки простору. А які чудові пози у коней, у вершників і в тигрів! Краса. — Він підвівся і наблизився до дверей спальні, запитав: — Можна до вас, Алевтино Матвіївно?

— Заходьте, — проспівала та, хоч ще й не надягнула халат на голі плечі.

Письменному не хотілося, щоб її отакою бачили сторонні люди. Але йому багато чого не хотілося. Не хотілося, щоб до них приходив оцей випещений Просовський з масним поглядом, відгодованим загривком і мокрими губами. Але він ходив як актор, як їхній колега. Ще й приводив оцього підстреленого Рубінчика. Не хотілося і тих пліток, що снувались навколо дружини й Просовського, але вони повзли і поширювалися за кулісами, навіть у місті. І Олесь Письменний здогадувався, що снуються вони недаремно.

Після кількох розмов з дружиною, що завжди закінчувалися її сміхом і реплікою: «І ти це приймаєш на віру?» — він махнув рукою. Він терпів ці відвідини і вночі, коли після закінчення спектаклю, як ось сьогодні, Просовський приводив додому його стомлену дружину, і вдень, коли вони, теж удвох, поверталися з релетиції і заважали йому працювати. Другий рік писав картину за етюдами, зробленими під час відпочинку в Моршині. Він так захопився нею, що зовсім не бував у театрі — ходив тільки оформляти прем'єри. Але сьогодні і на прем'єру не пішов: завершував роботу. Був задоволений своєю роботою, полотно здавалося величним, прекрасним, таких наче ще й не було. І хоч він знав, що це захоплення мине, як тільки він відійде від роботи над картиною, радісний настрій не покидав його. Письменний стояв у просторій блузі, засунувши руки в кишені, і, зіпершись на одвірок, слухав просторікування Просовського і Рубінчика.

— Як це прекрасно, — розхитувався Рубінчик і прицмокував язиком. — Ви подивіться. Що за небо! Справжнє тропічне небо.

— А ви бачили його? — всміхався Письменний.

Мовби не чуючи, Рубінчик продовжував:

— А тигри, тигри які! Як вони ревуть! — Він говорив про картину, а поглядав на дружину художника, теж хотів їй подобатись, цей жевжик.

— Олесь каже, вони позіхають, — кивнула на чоловіка Алевтина.

— Позіхають? Тигри взагалі не позіхають, — безапеляційно заявив Просовський. — Це такі тварини, що...

— Да! Оцей тигр зараз як позіхне, то й душу виїме з вершника, — говорив до Алевтини Рубінчик. — От де сила, пристрасть! Позіхають собаки, коти. А тигри? Ні, тигри не можуть позіхати. Правда, Алевтино Матвіївно?

— Мені казали, що на заводі підйомний кран позіхав, простоявши півдня без роботи, — похмуро промовив Олесь.

— Кран може позіхати, — ствердив Просовський.

— І такелажники позіхають, — засміявся Рубінчик. — Цілий день ходять по заводу і позіхають.

— Ви такелажників не чіпайте, — грубо обірвав його Письменний.

— Чому? — насторожився Рубінчик.

— А справді, чому б і не посміятися над такелажниками? — підвів брови Просовський.

— Тому, що ви не знаєте їхньої роботи. А чого не знаєте, над тим зуби скалити не рекомендується. — Письменний так само спокійно стояв під дверима, так само розслаблено спирався на одвірок, але нерви його були до краю напружені, як колись у розвідці, коли він підкрадався до язика. — Кажуть, це небезпечно: скалити зуби, говорячи про невідоме, — закінчив він.

— І все? — спитав Просовський.

— Все. А що ж вам? Цього мало? Можу додати, що я сам працював такелажником до інституту.

— Ну то й що? — нахабно спитав Рубінчик.

— А те, що такелажник помиляється на своїй роботі один раз, як мінер. Йому ніколи позіхати, хоча нікуди й поспішати. Останнє особливо не рекомендується. А тигри ваші позіхають, як на оцьому килимі, тоді, коли вони нажеруться. Нажершись, обважніють і починають позіхати. Дивно, які сліпі бувають люди! — Він глузував над ними, а вони робили вигляд, що сприймають усе за жарт.

Однак дружину стурбував його тон. Вона підійшла до Олесья, обняла його.

— Ти знаєш, сьогодні так аплодували твоїм декораціям!

— На прем'єрах завжди аплодують усім, — кинув Просовський.

— Моїм декораціям завжди аплодують, — зирнув на нього Письменний, відсторонивши дружину. — Може, скажете — ні? — запитав, темніючи на лиці.

— Що це за тон, Олесью? — благально звернулася до нього дружина.

— А що, не можна пожартувати? — розвів художник руками.

Як йому хотілося набити пики оцим жевжикам, повикидати їх із своєї квартири, відгородивши від них свою дружину, своє життя, свою роботу. Але якісь дурні неписані закони пристойності й чоловічої гідності змушували його поспіхатись цим людям, терпіти їх і навіть від власної дружини приховувати свої ревності й невдоволення.

— Хочете, я покажу вам зараз справжній живопис? — спитав він, стрепенувшись, схвильовано й тихо, і подивився на дружину. Вона вже заспокоїлась і прибрала звичайного стомленого й нудьгуючого вигляду.

— Покажи, — сказала вона. — Ти щось довго-довго вже пишеш і нічого не показуєш.

Він хотів їй сказати, що вона ж ніколи не цікавилась тим, що він писав, але при сторонніх людях не хотілося про це говорити. Олесь підійшов до мольберта і відкинув покривало.

— Ого! — сказала дружина. — Це щось шикарне. — Правда? — звернулася до Просовського.

— Годиться, годиться, — глибокодумно погоджувався той.

— Гори — да! Небо, ліси, оця долина, — позував перед полотном Рубінчик. — Але оця нафтова вишка, оцей геркулес, що котить бочку, оці шахтарі в касках і гладкі рукаві дівчата з граблями і косами, що стоять на узліссі... Або оця шахта праворуч. Це вже соцреалізм.

— Ну да! — підтримав його Просовський. — Люди — творці матеріальних благ, господарі землі, і Батьківщини, і своєї долі! Знаєте, Олесью, цього в нас так багато і в книгах, і в п'єсах, і в кіно.

— Від цього соцреалізму в мене аж зуби болять, — вихопився Рубінчик.

Письменний сердито смикнув завіску над мольбертом. Він повільно рушив на Рубінчика й Просовського.

— А мене,— промовив він, в упор дивлячись на Рубінчика,— така оскома бере пики плісняві побити. Так побити, щоб вони більше не виригували сморідних словечок на наше мистецтво і наше життя. Дійшло?

— Олесь, Олесь! — гукала злякана дружина. — Хлопчисько багато там розуміється на мистецтві.

Але Письменний уже ніс з передпокою пальта своїх випадкових гостей.

— Попрощаємося, синьйори, назавжди. Візьміть свої мантиї, летіть собі, щоб сліду вашого не лишилось. — Він широко розчинив двері. Коли спантеличені гості котилися вниз, він таки вийшов. Виніс сірійський килим і кинув на сходи.

— Реквізит свій забули,— сказав, витираючи руки.

НІЧНІ ЗМІНИ, ЯК НІЧНІ ПОЇЗДИ...

1

Парфен Микитович видужував повільно. Коли випав перший сніг, він нарешті взув валянки, вдягнув тепле пальто і вийшов на подвір'я. З насолодою вдихав свіжий запах снігу, змішаний із запахами заводу, що доносилися вітром. Знову потягло старого в гуркотливий цех, до людей, без яких він не міг дихати.

Побачивши Андрія Юрченка, він погукав його. Той повернув до нього радісне, усміхнене обличчя, кинувся старому назустріч, схопив його за плечі.

— Парфене Микитовичу! Видужали! Ура! — Андрій підхопив худенького старого і закружляв з ним по снігу. З хати вискочила Фросина Павлівна з засуканими рукавами, з качалкою — певне, виробляла піріжки — і накинулася на Андрія.

— Ух ти ж, каторжний! — і посварилась качалкою. — Розтрясеш мені старого. Тільки-тільки встав, а ти його вже в свої ведмежі лапи хапаєш.

— Облиш, Фросю,— лагідно заспокоював дружину Парфен Микитович. — Я від них, пибеників, сили набираюсь. Вже як болячка мене не скрутила, то з цими хлопцями ще якийсь десяток літ поживу. От тільки голова щось у мене йде обертом.

— Ну да, ще б пак не крутилася! Більше місяця лежав.

— Еге, більше місяця. Винеси нам, Фросю, стільці.

— Андрію, ану марш за стільцями! — удавано насупилася Фросина Павлівна. — Бо мене пироги ждуть, ніколи з вами морочитись.

— Я миттю, тітко Фросю, тільки ви не гримайте, а то я боюся.

Андрій виніс стільці. Парфен Микитович щільно вкотився в тепле пальто, підняв високий хутряний комір.

— Ну, як ваше здоров'я? — спитав Андрій.

— Та сяк-так до вечора буду жить, — як в пісні співається, — а ввечері мій миленький прибіжить... А це не діло, Андрійку. Треба буде з Чеканюком поговорити. Ось у нас хлопці йдуть вгору. Паша Щербак, Іван Усаченко, Сашко Крутоголовий та й ковалі теж борються за звання комуністичних бригад. Путне це діло, ленінське. Не за те лише клопочуться, щоб добре працювати. А щоб жити, щоб усе робити, як при комунізмі. Людину, мовляв, скривдили — поможи, не залиш напризволяще. В сусідньому цеху щось не так — не мовчи, втручайся, пособляй. Красиве у нас життя, Андрюшо, починається! Справжнє, а мені, брат... — Парфен Микитович схилив голову, — дома сидіти випало. І саме в такий час, будь ти неладне!

Розчулений Андрій обійняв старого за плечі.

— Та ви ж не всидите, Парфене Микитовичу.

— А не всиджу, матері його ковінька! — вигукнув старий крізь сльози. — Правду кажеш, не всиджу.

— Будете приходити, ледарів трухати. Старої робітничої гвардії набереться з кількох десятків, штаб організуєте.

— Це на зразок комсомольського? Ні, за тими не вгонимось. А так, десь у житейських, а то й партійних справах щось, може, й порадино. Он нового директора на зборах партійного активу хіба так пощипав Рубінчик з друзками.

— Андрюшо! — гукнула через паркан мати. — Іди вже митися, Андрюшо, ванна готова!

— Іди, синашу. Завтра ще зустрінемось.

2

Нічні зміни, як нічні поїзди, проходять у тиші. Немає на заводі високого начальства, немає технологів, планувальників — всі конторські працівники десь відвідують кіно, ходять у гості, в театри, гуляють вулицями міста. А цехи безперебійно працюють, майстри в другій зміні розпоряджаються, метушаться бригадири й робітники.

У хорошого майстра в другій зміні люди виробляють більше, ніж у першій, бо ніхто його не відволікає від змінного завдання, а устаткування менше завантажене, ніж вдень. Особливо це відчувається в стапельному цеху, де всі роботи лімітуються зайнятістю кранового господарства.

Бригаді Павла Щербака було доручено поставити останню секцію льодового пояса в другій зміні, з тим щоб завтра мати змогу приступити до складання бокового кіля по лівому борту. В цеху секційного складання з цією секцією трапилась якась затримка, але сьогодні перед кінцем першої зміни її, нарешті, здали у ВТК, і транспортний цех мав подати секцію на стапель десь на сьому годину вечора.

Павло, очікуючи секцію, розставив своїх людей на складанні бокового кіля, а сам заходився готувати інструмент, пристосування і кріплення для встановлення секції. Але секція не надходила.

— Подзвони до чергового майстра в одинадцятий цех,— турбувалися хлопці.— А тоді йди, Павле, до нашого майстра, бо тут щось не те.

— Чого там не те,— заспокоював Щербак товаришів, хоч і сам уже починав хвилюватися.— Поки до нас дійде секція, знаєте скільки стрілок їй треба пройти?

— А ти взнай, чи вийшла вона з одинадцятого?

Щербак пішов дзвонити. В конторі майстрів під стапелем він застав Віктора.

— Хвилюєшся? — спитав той насторожено.

— Прийшов у одинадцятий дзвонити... Як вони там?

— Я вже дзвонив.— Віктор тарабанив пальцями по столу і не піднімав на Щербака очей.— «Кукушки» не подали. Стоїть платформа з секцією в одинадцятому.

— А коли ж її подадуть? — бідкався Щербак.

— Подадуть... У транспортному цеху кажуть, що «кукушки» немає. Одна на складі заліза розвантажує ешелон з Маріуполя, а друга десь танкери і траулери обслуговує.

— Хай мотовоз пришлють, секція ж невелика.

— Мотовоз поламався.

— Що ж тоді?

— Я зараз сходжу в транспортний. Треба вибивати «кукушку», а то нічого не вийде.— Він підвівся.— Так я пішов, а ти тут наглядай за всім. Я тоді подзвоню, як «кукушку» дістану.

Але скільки не чекав Щербак, Віктора не було. Він дзвонив в одинадцятий, дзвонив черговому транспортному цеху, але той нічого не міг сказати, мимрив щось у трубку за-

спаним голосом і навіть не знав, де зараз Віктор, куди він від нього пішов.

— Якщо ви зараз же не пришлете «кукушку», я буду...— Щербак зам'явся,— я подзвоню вашому начальникові додому.

— Дзвоніть кому хочете,— нудним сонним голосом проказав черговий,— а в мене тяги немає. Все.— Він повісив трубку.

Завдання зривалося. І зривалося воно в його, Щербаковій, бригаді. Саме в тій бригаді, яка першою на заводі почала боротися за ущільнення робочого дня, перша подала думку про достроковий спуск «Братська», в бригаді, якій днями було присвоєно звання комуністичної. Ні, такого бути не може. Треба зараз же щось придумати. Але що? «Подзвоню черговому по заводу»,— вирішив Павло.

Але черговий сказав, що в нього зараз сидить Віктор Злива, що вони вже годину, цілу годину ламають голови над тим, як вийти з цього скрутного становища, і ніяк не можуть придумати.

— Може б, ви зняли «кукушку»? Без Біляка не маєте права? Тоді подзвоніть йому додому,— наполягав Щербак.— Незручно? Що значить незручно? Ви уявляєте, що це таке: не поставити секцію льодового пояса? Це значить провалити графік. Га? Ну, добре, я тоді подзвоню сам.— Він повісив трубку і глянув на годинника. Було пів на одинадцять, однак відшукав потрібний номер і подзвонив. Його довго розпитували, хто дзвонить, звідки, в якій справі, і нарешті Біляк узяв трубку.

— Алло! — гучним голосом гукнув він Щербакові у вухо.— Алло, ви знаєте, як це зветься? Турбувати людину серед ночі в службових справах може міністр, ну, директор заводу, а ви... ви молокосос. Хай вам чорт, повісьте трубку і не смійте більше дзвонити! Розсобачилися!

— Ви на мене не кричіть. Я не напрошуюся до вас у гості.

— Га? — рикнув Біляк.— Ще б цього не вистачало!

— Зривається графік ДЗ. Я прошу допомогти транспортом.

— Хто просить? Хто? Бригадир? Якщо кожен бригадир проситиме опівночі допомогти транспортом, то на що ж перетвориться моє життя? Ви не знаєте? Ну, то повісьте трубку і не доводьте мене до гріха.

— Але ж ви вислухайте. Секцію треба поставити негайно. Інакше графік...

— Хай йому чорт, вашому графікові. Ваш ДЗ ще мало чого придумає! — кричав захлинаючись у трубіці голос.

— Добре, — мовив Щербак, — я буду скаржитися в партком. Знайте ж, що я в житті нікому ні на кого...

— Мені цього не треба знати. Ще він погрожує. Я ось до тебе доберуся, подожди! — телефон дзенькнув і замовк.

Щербак повісив трубку. Він зацікавився від здивування. Як можуть такі люди у нас займати пости, як вони можуть перебувати в партії? Він цього не розумів. Страждав від цього і ненавидів Щербак отаких холодних, бездушних людей. Він довго сидів задумавшись, пригадуючи своє життя, людей, які йому зустрічались і допомагали зіп'ястись на ноги, і запитував, запитував невідомо кого: як серед них, добрих, чуйних, чесних, можуть жити отакі зажирілі потвори, отакі недотепи, яких не можна назвати людьми? І живуть у нашій багатостраждальній країні, серед нашого героїчного славного народу. І, мабуть, приповзуть, приплентаються за нами, як бруд на стоптаних чоботях, аж до комунізму. «Але туди, — думав Щербак, — туди вже ми їх не пустимо».

Він пішов до бригади, розповів хлопцям про розмову з Біляком, неначе поскаржився комусь старшому, хто може і приголубити, і захистити. Розповідав, а губи тіпалися, і сльози просилися на очі, і голос хрипнув.

— Це йому так залишити не можна, — сказав один з корабелів. — Це ми йому так не подаруємо! Зараз же давайте в газету...

— Не треба зараз, — зупинив його бригадир, якось одразу заспокоївшись від того, що поділився з друзями кривдою. — Потім, після зміни, напишемо і в газету, і в партком. А зараз ходімо в одинадцятий цех, попросимо, щоб нам допомогли викотити площадку з секцією, а потім вона сама піде: на берег же під укїс скат повинен бути.

— А гальмувати як? — спитав Віктор. — Це не тонна і навіть не дві.

— Такелажники щось порадять. Пішли, хлопці! — гукнув Павло, підводячись. — Не може бути, щоб ми її не привезли.

...І от через усю територію сучасного величезного заводу десять чоловік котять залізничну платформу з двадцяти-тонною секцією на ній. Вони забігали наперед, загодя переводили стрілки, де треба, підпихали ту платформу, а де — гальмували. Довго сиділи й відсапувалися, поки такелажники стропували секцію і подавали на корабель.

Звичайно, бригада Щербака встановила секцію, хоч довелося працювати до ранку. Встановила і здала під зварювання. А перед початком першої зміни написали хлопці листа в редакцію і скаргу в партком, пішли додому заспокоєні, вдоволені тим, що іще одна перешкода подолана і вписана в історію бригади.

3

Футбольні тренувальні матчі в цьому південному місті розпочалися взимку, і на перший же з них приїхали Іволгін із Зливою, секретарі обкому і міськкому. Стадіон не міг вмістити всіх болільників.

Зайшла мова про бригади комуністичної праці.

— Так, для галасу все це почалося,— недбало махнув рукою Біляк.— Ну що це за будівники комунізму, які не мають освіти, не мають ніякої уяви про музику, культуру? Хе, теж мені будівники! Ляйтесь та горілку пити — ото їхнє діло! — Він не бачив у себе за спиною Зливи та Іволгіна, говорив гучно, переконуючи свого сусіда. Той з натугою обернувся до нього, глянув у сите, червоне обличчя Біляка і спитав:

— У вас в цеху є парторганізація?

— А при чому тут...

— А при тому, що ось прийду до вас на партзбори і розповім комуністам про оці думки начальника цеху.

— Тю, ви що, Парфене Микитовичу? Я вам свої сумніви...

— Іди ти під три чорти з своїми сумнівами. Це не сумніви, а ворожа пропаганда. І не псуй мені нервів перед футбольною грою, хай йому чорт! — Парфен Микитович перемикнув плечима і сів зручніше, відгородившись од Біляка худорлявим плечем.

Команди в тренувальних костюмах вибігали на поле. Піднявши вгору плечі, мерзлякувато щулились, а вже через хвилину забули і про зимовий вітерець, і про те, що термометр показував нижче нуля,— розпалились, захопилися розминкою. Біляк і Парфен Микитович мовчки спостерігали за командами. Свою команду Парфен Микитович знав досконало, тому більше придивлявся до гостей. За кілька хвилин він прикинув, що напад у гостей добрий, отже місцевим захисникам і воротареві буде робота, і сказав про це Білякові.

— Ге! — відмахнувся той.— Наш захист їх задавить. Такого захисту і в класі «А» немає.

Парфен Микитович з підозрою глянув на Біляка. Перехопивши його погляд, начальник транспортного цеху підморгнув Парфеніві Микитовичу і запобігливо посміхнувся:

— Нам же всім хочеться, щоб наша команда виграла. Правда ж?

— Хочеться. Але ви подивіться, який напад у гостей.

— Чхати на той напад! Біля порожніх воріт вони мастаки.

Парфен Микитович знизав плечима.

— Так начеб ви бачили й знаєте, як вони грають. Мабуть, ви і про футболістів, і про бригади комуністичної праці кажете не те, що треба і можна про них сказати, а те, що вам хочеться.

— Про футболістів, правда, кажу, що хочеться. Про комуністичні бригади ж... Ви мене, Парфене Микитовичу, зрозумійте правильно. Я сказав, що у наших людей немає знань, справжньої культури їм не вистачає.

— Це можна нажити. Якби душа в людей лежала тільки — і науку, і культуру вони освоють.

— От-от! Я саме про це й кажу! — вигукнув Біляк і обняв Парфена Микитовича за плечі. — Ха-ха! Наші люди всього доб'ються, треба тільки налагодити, допомогти їм.

Парфен Микитович знову з подивом глянув на Біляка і крутнув головою.

— Ох і крутій же ти, товаришу Біляк, — з серцем сказав він.

— На транспорті інакше не можна. Треба крутити.

— Але крути, крути, брате, та не перекручуй.

Трибуни виповнювались. Ось до Біляка підійшов Павло Мусійович Рубінчик, пізніше з'явилася галаслива газетна братія, що невтомно сипала заяжженими дотепами, — це була трибуна постійних абонентів. Парфен Микитович з тугою поглядав у сусідній сектор, де щільно тулилися у великій єдності армії болільників його друзі й соратники: Зливи, батько і син Юрченки, Павло Щербак з дружиною та інші. Вони стиха перемовлялися, спостерігаючи за розминкою, посміхалися, розуміли один одного з півслова, і було там затишно, вільно й цікаво. А тут Парфена Микитовича тиснув з одного боку важкий, як слон, Біляк, а з другого — неспокійний, вертлявий газетяр Сеня Тюрін. Він схоплювався з місця, махав руками.

— Зараз м'яч знаходиться у правого півсереднього, — наслідуючи розв'язного коментатора, сипав Сеня словами немов з мішка. — Він обходить одного захисника, другого, за-

липається один на один з воротарем. Удар! — Сеня стріпував обома руками, підстрибував і знесило падав на лаву. — Гол! — кричав він і плескав у долоні. Його приятелі сміялися. Їм, мабуть, вистачило б для сміху і Сениного пальця, якби той тільки показав. Інші люди з подивом оберталися на них, а Парфен Микитович не витримав, сказав Сені:

— Якби це повернулися ті часи, Сеню, як ото ти прийшов до мене в бригаду з ФЗУ, я б тобі, їй-право, вуха надрав. Ну чого ти галасуєш та безперервно товчеш мене в боки! Ну добре, хай би вже гра почалася, а то ж розминка.

— Футбол, Парфене Микитовичу, не балет, — глибокодумно насупив брови Сеня і підняв пальця догори.

— Вірно, — пророкотав Біляк і, вмошуючись зручніше, затиснув Парфена Микитовича кудись назад. — Ви ж самі болільник, знаєте.

— Давній до того ж. І не люблю, коли на матчах галасують, сперечаються, ставлять прогнози і навколо цього здійсмають бучу. Футбол треба поважати.

Сеня Тюрін не дослухав Парфена Микитовича. Його не цікавило, що думав старий майстер. Він уже з кимось перегукувався через голови глядачів, слав привіти і поклони на трибуну, де сиділо начальство, мотав головою, кричав:

— Три — один на нашу користь! — і догідливо всміхався.

Команди вибігли знову, на цей раз за викликом судді, і вишикувалися в центрі поля. Парфен Микитович зимно ворухнув плечима, відчуваючи звичний дроз, і завмер. Він любив оці хвилини перед матчем, коли судді викликають команди на поле, коли вже розіграні ворота і футболісти замирають на своїх місцях.

В центрі Журавель — майстер спорту і капітан команди. Він опецькуватий і меткий. На нього всі надії болільників — справжній центр. А зовсім близько від нього — півсередній Майоров і якийсь новий, кажуть, приїжджий з Москви, гравець. Всі троє молоді й підтягнуті. У відповідь на різкий, довгожданий свисток судді капітан непомітним рухом відкидає м'яч правому півсередньому, а сам виривається вперед, приймає пас уже за лінією нападу запоріжців, обходить півзахисника і подає на вихід москвичеві. Той бурею вривається на штрафну площадку, перекидає м'яч через захисників, а Журавель, вирвавшись з-за їхніх спин, доганяє його біля самих воріт і б'є головою. Воротар ледве-ледве дотягується до м'яча і, падаючи, виносить його за ворота.

Весь стадіон зірвався на ноги і не кричить, а реве. Тепер Сеня Тюрін вже не товче Парфена Микитовича, а плеще в долоні, підстрибує і свистить.

— Он як, бачили? — гукає Сеня, доки там, за запорізькими воротами, подають м'яч.— Та зітруть їх наші, от побачите, зітруть!

Але Парфен Микитович відсапуючись сидить уже спокійно, з тривогою дивиться на поле і відповідає коротко:

— Побачимо.— Він не хоче зараз витрачати часу й уваги ні на що, навіть розмова зараз заважає і здається кощунством, бо гості відбивають кутовий і починають атаку широким фронтом. Стадіон притих. Він з тривогою спостерігає за довгими поперечними передачами з краю на край. А гості тиснуть місцеву команду, немов гідропрес, не дуже швидко, але вперто наближаються до воріт. У тій видимій повільності багато певності і невидимої сили. Відкочуються до воріт, випереджаючи півзахисників гостей, нападаючи, стають стіною в своїй штрафній, а гості перекидаються м'ячем, обходять одного, другого і — раптом несподівана прострільна передача в центр на високого, сильного, бистрого Коршунова. Але його стерегли. Добре стерегли! Маленький Павло Худояш зняв м'яч у нього з грудей саме в ту мить, коли Коршунов зібрався його штовхнути грудьми на ногу і метрів з дванадцяти нестримним шутком послати в сітку. Ці шутки Коршунова Худояш знав ще з ігор у Москві і тому, блискавично вийшовши на нього збоку, стрибнув, головою зняв м'яч і відкинув його воротареві.

Знову стадіон потрясли оплески, а в Парфена Микитовича покотилася по щоці радісна сльоза. Розчавивши її кулаком і потерши руки, він сказав, оглянувшись на сусідів:

— Ну й смалкий же вітер!

— Ніякого вітру немає! — гримнув на нього Біляк, розстібаючи пальто.— Он дивіться, що він, сучий син, робить! Ну й Паша! От так Паша!

— Але ж і наступають вони, хай йому чорт,— буркнув Парфен Микитович. Він ловив у пачці цигарку і ніяк не міг її піймати: руки тремтіли. Але ніхто того не помічав, бо всі однаково хвилювались.

І все ж гостям вдалося забити гол. Сталося це десь перед самим кінцем першої половини гри. Коршунову подали м'яч у центр, перед самою воротарською площадкою, і він кинувся з ним у ворота. Там уже стояв гравець, але нападаючий гостей відтер його і з м'ячем влетів у сітку. Навперейми йому кинувся воротар і центр захисту, але зупинити наваль-

ного виходу нападаючого не могли: м'яч влетів у ворота. Суддя дав протяжний свисток, одночасно фіксує гол і закінчення першого тайму.

— Да-а, забили гол,— зітхнув Біляк, і губи в нього обвисли. Він оглянувся на трибуну і побачив спокійного Іволгіна, збудженого Зливу і якогось зовсім байдужого Чеканюка.— Видно по всьому, Іволгін теж хвилюється. Блідий,— сказав він до Сені.

— Віктор Михайлович завжди блідий,— зауважив Парфен Микитович,— чи хворий, чи перевтомлюється.

— Ага, мабуть, перевтомлюється догани людям писати,— уїдливо засміявся Біляк.

— Інші зате не стомлюються лаятись і заробляти ті догани,— повернувся до нього Парфен Микитович.

— Це що? Натяк? — блимнув на нього Біляк.

— Який там у чорта натяк.— Старий схилився наперед, сперся ліктями на власні коліна і десь собі під ноги промовив: — Розповідали мені хлопці з стапельного, як твій цех Щербакові секцію подавав у нічну зміну. Шкода, що Віктор Михайлович не знає, він би тобі показав.

Біляк посміхнувся, похитав головою.

— Ех ви, Парфене Микитовичу, старий чоловік, а всяким пліткам вірите. Пацани вам сказали, а ви й...

— Не пацани, а члени бригади комуністичної праці! Ясно вам? — сердито запитав старий, підвівся і пішов.— Гайда пронемось,— ні до кого особисто не звертаючись, сказав він наче сам до себе.

Сеня Тюрін пригасив посмішку.

— А ти знаєш,— кинув він Біляку.— В редакцію прийшов лист про ту секцію.

— Я сподіваюсь...— промимрив Біляк і запитливо глянув на Сеню.

— Звичайно, автор одержить об'єктивну відповідь,— за спокійливо посміхнувся Тюрін,— але якщо вони написали директорові, то він тобі заб'є гол кращий, ніж оце забили нам. Так що май на увазі, Біляк, як друга попереджаю.

— А чого попереджати? — тихо сказав Рубінчик.— Іволгіну самому коли б не забили гол. У міськком викликали. Хіба ти, Сеню, не чув? Давали там йому і за скорочення штатів, і за те, що начальник цехів підміняє, і з парткомом не рахується. Ти поцікався, Сеню. Може, пахне програмною статтею в розрізі тез ЦК?

— Поцікавимося, обов'язково поцікавимося,— проспівав собі під ніс Сеня, вийняв блокнот і щось записав.

— На завод заглянь перед цим,— радив Павло Мусійович.— Я тобі дещо про ваговий контроль розповім.

— Знаю,— відмахнувся Сеня.— «Казбек» не при Іволгіну будувався.

— І тепер є дещо...

— По старій дружбі я можу зайти до тебе додому.

— Горілку пити? То інша справа. А такі речі треба робити на заводі. Хтось пронюхає, що вдома такі розмови ведемо, скажуть: родинність, змова проти директора. Тут по-партійному треба, по-робітничому — прямо і відверто. А головне — чесно.

— Кинь, Рубінчик, куражитись,— скривився Біляк.— Не на зборах же! «По-партійному, чесно!» Наче ми не знаємо тебе. Знаємо ще з евакуації. Скажи, що цьому новому директорові хвіст прищепити треба, і квит. Така вже зануда мала й суха, а так усіх трясє, що не видихаєш.

— Ну, досить вам, розгелготілись! — цикнув на них Сеня.— Праведник он вертається,— кивнув на Парфена Микитовича.— Почує — шкуру з нас усіх спустить.

— Хто своєю шкурою дорожить, той хай і боїться! — хвалькувато вигукнув Рубінчик.— А я за державну справу стою.

— Ой, горе моє! — глипнувши на нього, процідив кризь зуби Біляк. І одвернувся, бо другий тайм уже починався.

— Не ойкайте, Біляк, нічну зміну не забувайте, вона вам ще відригнеться, подождіть. Дійде до Іволгіна — він вас розтрясе.

Ранком, коли Злива розмовляв з Парфеном Микитовичем, йому подзвонили з редакції.

— Тут до нас надійшов лист від бригади комуністичної праці про те, що їм у нічній зміні не подали секцію...

— А, це від бригади Щербака. Мені вони теж надіслали скаргу. Так що ви думаєте робити з цим листом? — поцікавився парторг.

— Оце звоню вам, щоб порадитися,— смиренно промовив Тюрін. Він помовчав, даючи змогу парторгові оцінити цей крок газетяра, потім продовжував: — Ми перевірили факти. Секція стоїть, «Братськ» будується за графіком, достроково буде спушений на воду як трудовий подарунок Двадцять першому з'їздові нашої партії. То чи правильно буде, з політичної точки зору, виступати в нашій газеті з цим листом? Адже це кухня, кухня, Степане Прокоповичу.

— Вірно, кухня. Але ж хлопці чому повинні страждати?

Возили ту секцію самотужки, як бурлаки. От що треба мати на увазі.

— Степане Прокоповичу, це все перебільшено. Може, там, у вас на заводі, це й здається серйозною подією, але в обласних масштабах — це дрібний факт. Притому факт негативний. На нашому історичному шляху багато було всяких дрібниць, ми повз них проходили й проходимо, бо вони не визначають ні суті нашого часу, ні нашого руху вперед. А бригада комуністичної праці зустрілася на своєму шляху з труднощами, успішно їх подолала. Честь і слава такій бригаді! Говорити ж про ці труднощі і їх подолання — просто нескромність з боку Щербака.

— Взагалі вірно ти, Сеню, міркуєш. Але ж Біляк?

— То ваші внутрізаводські справи. З Біляком вирішуйте. Хоча, як на мою думку, зараз, у зв'язку з тезами ЦК, нам багато що треба переглядати, поліпшувати, перебудовуватись треба. От і Біляку з його цехом, з його характером, звичками треба перебудовуватись.

— Ну добре, добре, вмовив, Сеню. Мені зараз дуже ніколи.— Злива повісив трубку.

4

Ліду розбудив різкий стукіт у двері, і вона ще не встигла навіть відповісти, як до кімнати влетіли Андрій Юрченко, Зіна Рубінчик, Славко Стрижак, веселі, збуджені.

Зіна кинулась її обнімати, а хлопці, потоптавшись, виійшли в коридор, поки вона вдягалась, стояли під дверима і про щось сперечалися.

— Заходьте! — гукнула Ліда, вступаючи в черевики.

— У нас, Лідо, є цікаві новини! — Андрій Юрченко лагідно погладив її руку і обережно відпустив.

Ліда посміхнулася, ласкаво взяла його руку в свою гарячу долоню і притягла Андрія до себе, поцілувала.

— Тут же всі свої, Андрійку, чого ж нам соромитися? — Вона відсторонила його.— Але що саме принесли ви цікаве? У вас у всіх якийсь святковий настрій. Розповідайте швидко. Славко, ну?

— А чому це я? — знизав плечима Стрижак.— Хай Андрій розповідає. Він тут як риба у воді. А я що?

— Як що? — здивувалася Зіна.— Ви ж разом з Андрієм ходили до головного інженера. І знаєш чого? — оберпулася вона до Ліди.— Ніколи не догадаєшся! — Зіна, експансивна, як завжди, рвучко обняла Ліду і чмокнула в щоку.— Ми зекономили металу майже на цілий сейнер.

— Який сейнер? Нічого не розумію,— здивувалась Та-
неєва.

— Ну, сейнер! Невеличке судно, яке комсомольці зобо-
в'язалися спорудити з надпланового зекономленого металу.
Хіба ти не знаєш? Так от, Андрій з Славком переглянули
підрахунки і виявили, що при будівництві флотилії не мож-
на зекономити жодного метра профільного металу.

— Ну так що! Я знаю, як тепер виготовляються карти
розкром — на кницю не вигадаєш.

— Ти помиляєшся, Лідо.— Андрій вийняв блокнот з під-
рахунками.

— Блокнот дивитися не буду і не хочу. Краще ходімте
погуляємо.

— Ми зараз ідемо в гуртожиток, до технологів. Поради-
мося, з чого можна виготовити стрінгери і шпангоути. Це
єдине, що зараз нас затримує. Домовимося, а тоді й піде-
мо.— Андрій подав Ліді пальто.

— Підожди, їй же треба одягнутися.

— Ідїть, ми доженемо.— Зїна випроводжувала хлопців
дуже наполегливо.

— Ждемо вас у технологів! — гукнув Андрій.

У технологів танцювали. Величезна кімната, в якій стоя-
ло більше двадцяти ліжок, була перетворена в танцю-
вальний зал, по якому кружляли дівчата. Жодного хлопця
тут не було.

— Давай,— підштовхнув Славко Андрія.— Ти з ними
більше знайомий.

— Ні, підожди. Одразу не можна. Ну, як ти в такій об-
становці про економію металу говори́тимеш? Давай краще
потанцюємо.

— Доведеться потанцювати, доки стомляться.

Але технологи були невтомні. Пластинки ставили одну
за одною без ніяких інтервалів, так що слова не можна було
вставити, і Андрій не втерпів. Він підійшов до радіоли, підо-
ждав, поки закінчиться пластинка.

— Товариші! — гукнув він, тримаючи в руці важіль ра-
діоли.— Можете ви нас вислухати чи ні?

— Хоча б через те, що ми гості,— вставив Стрижак.

— А ми вас не кликали. Незваний гість знає як називається?

— Ні, дівчата, без жартів, ми прийшли до вас із серйоз-
ною розмовою.— Юрченко закрив радіолу, і в кімнаті на-
стала тиша.— Підтримаєте ви наш почин — зробимо добре
діло, не підтримаєте, що ж, доведеться відмовитись.

— Та ти не тягни, говори, в чому річ.
— Ну, тоді давайте ближче, дівчата.— Андрій сів біля столу і розгорнув свої нотатки. Технологи оточили його, забувши про радіолу.

5

— Я не можу так жити далі,— говорила Алевтина чоловікові, і в її голосі чулися сльози.

— Чого ти хочеш? — обернувся до неї від мольберта Письменний.— Дай мені, Алю, закінчити роботу. Потім поговоримо.

— Потім? Все життя «потім», «потім». Цілий вік свій я не маю біля себе чоловіка. Все ти десь, усе ти носишся з якимись задумами, і ніяк я не докличуся тебе. А я ж тільки починаю жити, я люблю тебе, мені хочеться ласки і уваги твоєї...

— І через те біля тебе завжди крутиться Просовський?

— Ну то й що?

— Та нічого. Тільки не приводь його більше сюди — я не можу терпіти цього типа!

— Бо віриш пліткам...

— Яким пліткам, Алю? Вони до мене не доходять. І потім... Я ніколи не повірю, щоб ти могла знайти в ньому щось цікаве.

— А чому ти його вигнав? Адже про це знатимуть не лише в театрі — все місто знатиме. Для чого ти компромуєш себе?

Олесь оглянувся через плече на дружину і гірко всміхнувся.

— Я тебе прошу,— сказав він ласкаво,— кинь ці розмови і дай мені закінчити.

— Мої розмови тобі заважають, вони тобі нецікаві, то хоч не заважай мені вибирати друзів.— Алевтина схлипувала.

— А я заважаю? Я тільки не хочу, щоб ці твої друзі приходили сюди, в мій дім, і плювали мені в душу, щоб вони при мені кепкували з усього святого.

— Ти не кращий, ти гірший за них,— плакала Алевтина.— Ти просто грубіян!

— Облишмо цей обмін ніжностями, Алю. Він ні до чого.

— Усе в нас ні до чого.

— Усе? Дивно... А втім, може, ти й маєш рацію. Яюсь дивно ми живемо.

— І все через тебе!

— Хто його знає, Алю. Чи через мене, чи через нас обох.

Він уже знав, чим це все скінчиться: вона плакатиме доти, поки він приголубить її, визнає себе винним, погодиться просити пробачення у Просовського,— так було завжди. Але він знає, що так не може бути тепер, і примушував себе не піддаватися бажанню обняти дружину, заспокоїти. Хоч цього йому так хотілося! Любив її, але це почуття приносило багато страждань, бо Алевтина непомітно перетворювала його в раба власного кохання. А він ненавидів рабство навіть в найменших проявах його.

Хотілося покласти пензля, кинути роботу і підійти до дружини, але тоді все повториться спочатку. І Олесь працював, намагався якось уникнути продовження розмови, бо цій жінці всього мало: скажеш ласкаве слово, вона захоче, щоб він її обійняв, а потім — щоб кинув роботу. Вона вміла від нього домогтися всього.

— Я б тобі радив взагалі не водитися з Просовським,— сказав Письменний, коли дружина підійшла і стала поруч.

— А чому?

— Та тому, що всякі плітки не прикрашають людину. Людину прикрашають її діла, гарні друзі, розумні, дотепні, щирі. А він? Що в ньому цікавого?

— Він добре грає Олексія.

— І це все?

— Ні, не все. Він уміє поводитись, чемний, він мій колега. Чому б мені з ним не товаришувати?

— Я тобі забороняю це, чуєш?! — Письменний підвів голову, випростався.

— Ха! Не будь смішним, Олесю. Ти мені забороняєш! Що ж я, по-твоєму, і в театрі не повинна з'являтися?

— Театр то інша річ.

— Інша річ. Яка може бути інша річ, коли з людиною граєш в одному спектаклі, буваєш на репетиціях. Підожди... а як же з іменинами?

— З якими іменинами?

— З Борисовими. Ми ж запрошені, ми ж обіцяли!

— Які іменини, Алю? Які можуть бути для нас запрошення після того, як я виставив цього Бориса?

— Ну, ти як собі хочеш, а я піду до нього на іменини.

— Нікуди ти не підеш. Я тобі забороняю навіть думати про це. І взагалі іди вже спати, не заважай мені, будь ласка.

— Ах, так? То знай же, що я обов'язково і безпремінно піду на іменини.

— Іди, іди. Тільки дай мені спокій,— відмахнувся Письменний і взявся домальовувати картину.

Другого дня Алевтина мовчки вдягнулась, поснідала і пішла до театру. Вона не помічала чоловіка, наче він перестав існувати. Олесь знав цей її метод впливу: вона тепер мовчатиме до «нових віників» (новими віниками він називав їхні зустрічі після довгої розлуки). Отак день при дні: ні слова в театрі, ні слова вдома,— збожеволіти можна!

В такі дні він ненавидів її лютою ненавистю. І, власне, не її, а оті міцно стиснуті губи, насуплені брови, сердиті очі. Її обличчя втрачало красу і привабливість, ставало грубим. Він милувався її поворотом голови, її рухами, але обличчя Алевтини лишалося для нього чужим, холодним. Туга стискала серце, і він ладен був закричати, затупотіти ногами, розбити все навколо себе.

Вважав, що є один-єдиний рятунок: від'їзд. І почав готуватися до від'їзду. Тільки цього разу йому здавалося, що поїде він востаннє і назавжди.

ПРЯМІ СТЕЖКИ — НЕ НАЙЛЕГШІ

1

Павла Щербака запросили до Просовських на вечірку. Про це йому сказала Валя, коли він повернувся з роботи. Незабаром прийшов запрошувати й сам Просовський.

— Бригадирові комуністичної бригади — привіт! — гукнув він з порога і раптом скривився, розглядаючи напівтемну, вогку кімнатину.— Не цінують,— сказав він і похитав головою.— Не вміємо ще ми цінувати людей. Вам би, Павлушо, отам у директорському особнякові пару кімнат, щоб і сад, і повітря з лиману, а вас тримають у підвалі...— Просовський жалісливо дивився на Щербака і все ще осудливо хитав головою.

— Нащо нам директорський особняк,— відказала Валя.— Там директорів жити.

— Як навіщо? — здивувався Просовський.— Однаково поселили командировочних. А могли б вони бригадирові кращої комуністичної бригади виділити дві кімнати? Могли б. Так ні: хай, мовляв, хоч приїжджі, хоч командировочні інженери живуть, аби робітників не дати.

Перемагаючи природну делікатність, Щербак все ж спитав Просовського:

— Ви чого прийшли, Ілля Григоровичу?

— Я? Я прийшов запросити вас на вечірку, чи то імени Бориса, чи, як колись казали, день ангела — це все одно.

— Це, очевидно, все одно. Але для чого вам зараз говорити про мої квартирні умови? Ви ж знаєте, як важко у нас на заводі з житлоплощею? Люди з дітьми туляться по чужих кутках, а ми двоє — як птахи! Тільки птахи по гніздах сидять, гнізд тримаються, а ми обоє вдень працюємо, а ввечері вчимось. Ліпшається тільки переночувати. От і все. А будуть здавати будинок, про нас не забудуть.

— Коли ж його здаватимуть? — скривився Просовський, і в кожному його слові Щербакові вчувалася нещирість. — Директор не кує й не меле, будинків здавати скоро не будуть — міг би виділити квартиру в своєму особняку.

— Той особняк не його. Прикомандировані житимуть у ньому, поки Іволгін працюватиме. А якщо завтра його переведуть кудись? Новому директорові потрібний буде особняк чи ні? Та він і справ від Іволгіна не прийме, доки не звільнять цих директорських пенатів. — Щербак, вживши це слово, оглянувся на дружину: чи правильно вимовив його. Валя ствердно кивнула головою.

— Так от, — продовжував він, — Віктор Михайлович і віддав особняк не робітникам, а під готель: у прикомандированих ордерів на нього нема, їм де жити, то жити. А якби я або хтось другий-третій поселився там з сім'єю та з ордером, то їх просто неможливо було б виселити.

— Взагалі він правильно зробив, — зайшовся Просовський шипучим смішком. — Мудро зробив! — вигукнув він, підвівши руку. — Довго йому тут не продержатись, то хоч мороки не матиме при передачі справ. Га? — Він знову засміявся, підморгнув Щербакові, але той його не підтримав.

Поклавши собі бути завжди прямим і відвертим з людьми, Павло відчував, як це важко. Наскільки легше було посміятися й собі або промовчати, пропустивши повз увагу поганий вчинок або погане слово, ніж сказати про це людині у вічі. Особливо коли ця людина, як ось Просовський, сива, літня, годиться тобі в батьки.

— Ви пробачте, Ілля Григоровичу, але мені здається: на Іволгіна ви наговорюєте тому, що він підписав наказ про ваше звільнення. — Павло примусив себе глянути Про-

совському в обличчя, відчуваючи, що червоніє. «Тільки правду казати людині, яка б вона не була!» — говорив йому не раз Злива.

— А ви самі не бачите, чи що? — ніяково знизав плечима Просовський. — Я дивуюся, як ви можете не бачити, що це за директор?

— Давайте не будемо про це, — сказав Щербак, намагаючись дотримуватись ввічливого тону. — Мені здається, що ви необ'єктивно ставитеся до діяльності директора, бо я бачу і знаю, як він працює.

— Ну, добре, добре, — поплескав його по плечу своїми важкими й холодними долонями Просовський. Навіть через фланелеву сорочку Павло відчув, які вони холодні.

— О восьмій годині ми на вас чекаємо, — промовив Просовський, вклоняючись. — Борис і сам би прийшов, та ви ж знаєте, скільки в нього зараз клопоту і хвилювань. Та й на правах його батька і вашого давнього співробітника-корабеля я можу з успіхом замінити Бориса в даному разі.

— Як, Валю, підемо?

— Якщо ти вільний, то чого ж...

— Прийдемо, Ілля Григоровичу.

— Ну, тоді до скорої зустрічі, — всміхнувся Просовський і вийшов.

Коли двері за ним зачинилися, Валя підійшла до чоловіка і обняла його.

— Важко тобі так розмовляти, га, Павлушо? Я знаю, я бачу — важко, бо ти ж добрий, вдача у тебе лагідна. Але завжди добрим не можна бути. Правильно, добре ти йому сказав про Іволгіна.

— Треба б іще краще сказати, та незручно ж...

— Ні, то було б уже різко. А треба саме так: і лагідно, і настійливо. Як оце ти зробив.

Щербак усміхнувся:

— Можна подумати, що ти вже звикла і знаєш, як воно: легко чи нелегко.

— Але ж у мене, Павлушо, вдача крутіша. Я завжди у вічі різку правду, а ти звик змовчувати людям, коли вони неправі.

— Мовчати звик, але прощати підлість не навчився. О, тоді вже я не мовчу! — Він трохи відсторонив дружину і стиснув кулак.

— Хіба, Павлушо, її завжди й помітиш, ту підлість? Вона так маскується, так прикривається високими фразами — не розбереш.

— Розберу! Тепер ми всі разом до неї придивлятися будемо.

— Ну, гаразд, перевдягайся, бо вже незабаром треба йти в гості. Побудемо трохи, незручно ж якось, та й підемо. Кажуть, Борис упадає за дружиною художника Письменного.

— А хто вона?

— Ніби актриса, красива...

— Щось я в нашому театрі красивих не примітив.— Павло повернувшись до Валі намілене обличчя і смішно підморгнув білими, наче в снігу, бровами. Пирхаючи, довго мився під краном, розбризкував воду на всю кімнату, а потім сказав:

— Сьогодні приходили до нас на завод з театрів, з філармонії. Шефствуватимуть над нами. Послухала б ти, як розповідав нам один, лисий такий, про Бетховена та про його музику. Спочатку хлопці: що там симфонія — скиглить, виє, свистить, а кажуть — ліс шумить або ранок народжується, світає, мовляв. Сміялися спочатку і слухати не хотіли. А тоді той лисий як почав розказувати про Бетховена. Як він оглух, як його всі-всі забули, а племінник вчитися не хотів, мучив бідного старого.

— Який там він старий, він не дожив до старості.

— Може, й не дожив. Але, глухий, хворий, забутий, десь на горіщі жив.

— У мансарді,— поправила Валя.— Ну?

— І та графиня з Угорщини, з якою він мав одружитися...

— Тереза Брунсвік?

— Валю! Та ти все знаєш про нього? — здивувався Павло.— Чого ж ти мені не розповідала?

— Бо ти не питає, якось це наче й не цікавило тебе. Та й часу в нас не дуже багато,— говорила Валя задумано.

Вона і сама не знала, чому так мало в буденнім житті люди розмовляють про прекрасне, високе, чому вони іноді обкрадають себе й інших, не ділячись з ними своїми знаннями, які їм дають книги й інститути? Вона не знала, що заважало їй розповідати Павлові про Бетховена, Мікеланджело, Чайковського. Якись звичайні родинні або інститутські справи — ота метушня, що позбавляє людей можливості бачити прекрасне в своєму оточенні і вивчати його в минулому.

— І графиня покинула й забула його, а з Італії до Відня приїхав той, що в нього є опера про перукаря, як його?..

— Россіні.

— Ага. Ну, всі перед Россіні — на коліна, а Бетховена і Моцарта визнали консерваторами. В бідності, забутий усіма, писав Бетховен товаришеві, що обняв би весь світ! В такому стані! От людина, правда? Або як він одному князю сказав: «Вас багато, — каже, — а Бетховен — один». Або коли Наполеона коронували. Як він розсердився і порвав те, що йому присвятив, і сказав: «Це звичайнісінький йолоп!»

— Ні, так Бетховен і в гніві не міг сказати. Щось, мабуть, сказав дошкульніше, але не грубе, ні! Ходімо вже, пора.

— Може, — погодився з дружиною Щербак, зав'язав галстука. — Може, й не було грубості, ну він і не потурав їм. — Павло одягнув піджак, і вони вийшли. — Або як вони з Гете зустріли на якомусь курорті короновану сім'ю, — Павло засміявся. — Гете залишив Бетховена, став отак-о. — Щербак відступив від дружини на півкроку й притиснувся до стіни (це мав бути край дороги), схиливши голову і опустивши руки. — А вельможна сім'я ще далеко-далеко. Бетховен смикав його за рукав, просив не робити цього, але отой так і не зрушив з місця. Тоді Бетховен насунув капелюх на самі брови, заклав руки за спину і пішов назустріч вельможам, ті змушені були розступитись перед ним. А це ж у них не в моді було!

Валя дивилася на чоловіка закоханим поглядом, а він, молодий, замріяний, красивий, світився гордістю за великого композитора, що не вклонився вельможам.

— Ні, я обов'язково піду тепер на концерт. І ходитиму доти, поки не зрозумію його музики. Такий чоловік поганой музики не напише, я знаю. А хорошу музику я мушу розуміти. Обов'язково зрозумію її.

— Він і для нас писав, — сказала Валя. — І не його вина, що ми її не слухаємо. А коли не слухаємо, то й не розуміємо. А яка це краса, Павлушо! Коли б ти тільки знав!

— Щербак, — пролунав голос Просовського згори. — Прощу! — театральньо змахнув він руками. — Гості чекають!

2

Перший, хто впав Щербакові у вічі, був Славко Стрижак. Побачивши його серед інших поважних гостей, Павло здив, помахав йому рукою, але добратися до нього не міг: Славко сидів у дальньому кінці столу, і всі місця були вже зайняті. Поруч із Славком — Зіна Рубінчик, далі її мати Любов Йосипівна, похмура і невдоволена. Вона схилилася

до свого чоловіка і, поглядаючи на Щербака, щось спитала. Павло Мусійович ствердно кивнув головою, і Любов Йосипівна раптом посміхнулася подружжю Щербаків, закивала головою, як давнім знайомим. Привітався і Павло Мусійович, стримано і з таким поглядом примружених близькозорих очей, з таким виразом на обличчі, яким ніби хотів сказати Щербаківі: ми люди свої, бачимося часто, нам нічого ламати комедію, вірно?

— Сідайте, будь ласка,— припрошував Ілля Григорович, підсуваючи Павлові й Валі стільці.

— Спасибі,— приймаючи з його рук стілець, сказав Щербак, сів і одразу ж навпроти через стіл побачив Бориса Провоського і поряд — красиву темноволосу жінку з надзвичайно блідим обличчям. Все було скромне й просте в цій жінці, але все кричало криком чогось чужого і Борисові, і цьому вечору, і навіть йому, Павлові Щербаку.

Може, таке враження справляли великі чорні очі на блідому обличчі, а може, зсунуті до перенісся брови в якійсь тяжкій задумі, а тільки була вона якась надто чужа за цим столом. Її вії здригалися і тремтіли від кожного брязкоту виделки, від пострілу розкоркованої пляшки шампанського. І Щербаківі стало якось незручно сидіти отак близько і дивитись на неї, наче він її в чомусь підозрював або підглядав за нею. «Що за халепа? — дивувався Щербак.— Десь я вже бачив цю жінку. Але де?»

— Павлушо,— шепнула йому Валя.— Та це ж та сама ваша заводська актриса, що грала жінку-комісара в «Оптимістичній трагедії».

— Вірно! — не стримавшись, вигукнув Щербак, і глибокі очі жінки, що сиділа навпроти, злякано хлюпнули на нього холодним сльовом.

Хтось поздоровляв іменинника, хтось проголошував тости, а в Павла з думки не йшла дружина Письменного: «Чому вона тут? Чому без чоловіка?» Він весь час шукав собі співбесідника, з жалем дивлячись на далекого Славка. Той, незважаючи на невдоволені погляди Любові Йосипівни, щось говорив-говорив Зіні, змушував її сміятися і сам сміявся, дивився на неї і заглядав їй в обличчя. Обоє вони сяяли молодістю, радістю. Ще й сиділи вони, очевидно, через нерозбірливість хазяїв, на чолі столу, тому-то і Щербак помітив першим Славка, як тільки зайшов у кімнату. Вони розчервонілись, забули про всіх, і Валя шепнула Павлові:

— Зараз вони поцілуються...

— Ага,— всміхнувся він, дивлячись на Славка й Зіну, і знову переводив погляд на Алевтину Письменну. А та сиділа з таким виразом на обличчі, наче їй і справді було гірко.

Незабаром почалися танці. Валя встала.

— Ходімо,— сказала вона,— потанцюємо.

— А тобі можна?

— Корисно навіть. Лікарі радять більше рухатися.

— Підожди, ось Славко зараз вийде.

— А ви що? На заводі сьогодні не бачилися?

— Ну, то ж на заводі, а це тут.

Але Павло не дїждався Славка: до нього підійшов державний реєстр Рубінчик і взяв його під руку.

— Я хочу з вами поговорити,— сказав Павло Мусійович,— поки ми тверезі. В дуже важливій для мене справі,— додав він і манірно вклонився Валі.— Пробачте, це на кілька хвилин. Анатолій! — гукнув він.— Іди сюди.

З натовпу протиснувся молодий хлопець у зелених вузеньких штанах, в якомусь оранжевому піджаку, з зачіскою «а-ля Ів Монтан».

— Знайомтеся, це мій син.

Щербак без видимої прихильності подав молодикові руку і на мить відчув у своїй долоні його м'які, податливі пальці. Після них хотілося витерти руку. Щербак обернувся до Рубінчика.

— Розумієте,— почав той, оглядаючись.— Анатолія включили з інституту за те, що він не захотів збирати кукурудзу...

— Пришили йому дезертирство і таке інше,— втрутився в розмову старий Просовський.— Ну, ви знаєте, як це зараз у комсомолі розцінюється.

— Правильно розцінюється,— сухо відрубав Щербак, глянувши спідлоба на молодого Рубінчика.

Той, перевалюючись, нудьгуючи, пройшов через кімнату і щез за дверима, де почалися танці.

— Товаришу Щербак! Товаришу Павлушо,— замахав руками Просовський.— Я ж нічого не кажу: правильно чи неправильно. Я кажу, що хлопцеві псують біографію.

— Ну так що? — обернувся Щербак до Рубінчика.

— Я хочу влаштувати його на завод, хай попрацює і повчиться на вечірньому відділенні. У відділі найму я домовився, а тепер хочу з вами домовитись.

— Щоб ви взяли Толю в свою бригаду,— підкинула Любов Йосипівна, сьйїнувши на Павла посмішкою, яка мала його «обворожити».

— У свою бригаду? — обвів усіх трьох довгим поглядом Щербак і покрутив головою.

— А що? — спитав Просовський.

— А чого б і не взяти? — здвигнув плечима Рубінчик.

— Що? Хіба Толя гірший за всіх, хто працює у вас в бригаді? — спалахнула Любов Йосипівна. — Він закінчив чотири курси інституту...

— Це не має значення, — відказав їй Щербак. — Ніякого значення! — підкреслив він і повернувся, щоб вийти. Йому не хотілося псувати настрою цим людям, батькам Толі Рубінчика, і сказати все, що чув про нього від своїх товаришів, від хлопців, які знають Анатолія по інституту, і що він сам про нього думав. Але він знову піймав себе на цій слабкодушості і зупинився.

— В бригаду комуністичної праці прийняти дезертира, виключеного з інституту і, мабуть, з комсомолу? Ви жартуєте, Павле Мусійовичу, — сказав він. Коли б тут був хтось з його товаришів, було б легше, простіше: і ця розмова, і тон були б іншими.

— У комсомолі його залишили, — промовив Рубінчик, немов виправдуючись.

— Ну, нехай працює, виправляється, — додав Просовський, потираючи руки. — Знаєте, кінь, кажуть, на чотирьох...

— І спеціальності ж у нього немає. Він годиться хіба що в учні.

Щербак постояв якусь мить, подождав, чи не скажуть йому чогось іще, але вони мовчали. Він якось мимоволі вибачливо вклонився і пішов у сусідню кімнату, де кружляли пари і де його чекала Валя. Не почув, як Любов Йосипівна, презирливо оглянувши свого чоловіка і сивоголового Просовського, пхикнула:

— Теж мені стратеги! Знайшли кого запрошувати і в кого просити підтримки. Та до нього на козі не під'їдеш, — козирнула вона десь підхопленим словечком. — Як же — бригада комуністичної праці! Подумати тільки! Велика цяця! Добре, що й не піде Толя в ту бригаду. Тепер я сама візьмуся влаштувати його життя! — шипіла вона чоловікові в обличчя. — Я його не пошлю гибіти в дощ та морози на вашому дурному стапелі. Я його влаштую в КеБе або ще кудись, на інженерну посаду.

— Ну, влаштуйте, влаштуйте, — відмахнувся від неї Рубінчик. — Тільки дай мені спокій! Дай мені, будь ласка, дихати! Я вже ситий твоїм сином!

— Він мій? — вереснула Любов Йосипівна.— А чого не твій? Якби він був такий, як я...

— А щоб ви були здорові,— обійняв їх Просовський.— Розкип'ятились, розсамоварились! Годі, годі, не псуйте нам вечора, а собі нервів. Годі-бо,— тряс він долонями перед їхніми обличчями, наче насилав на розпалених Рубінчиків спокій, і вони вгомонились.

До Щербака незабаром підійшли Зіна з Славком, Валя, що теж з кимсь танцювала. Дівчата обмахувалися хустками, а Славко розстебнув піджака.

— Та й душно ж тут,— сказав Щербак.— Хоч би двері відчинили.— Він наблизився до дверей, але вони були замкнені і ключ хтось забрав. Те, що двері виявились замкнені, прикро вразило всіх і насторожило.

— У чому справа? — здивовано обернувся Павло до Славка.— Чого це замкнені двері?

Тим часом поставили нову пластинку, і танці продовжувалися.

— Ходімте потанцюємо,— Валя тягла хлопців за рукав.

— Підожди,— стурбовано сказав Щербак.— Ходімте звідси. Зараз же! Нам тут нічого робити!

Він розшукав Іллю Григоровича і попросив відімкнути двері. Просовський, побачивши біля дверей Славка, Щербака і Валю, розгубився.

— Ви що, залишаєте нас? — говорив він все на тих же властивих йому високих тонах, але не потрапляв ключем у замок і запобігливо переводив погляд із Славка на Щербака.

— Так, ми йдемо, Ілля Григоровичу,— промовила Валя і оглянулася, чи немає нікого поблизу. Як на гріх, радіола змовкла.

Щербак підштовхнув Славка до дверей.

— До побачення,— сказав він Іллі Григоровичу і, взявши Валю під руку, вийшов.

Дехто з гостей, почувши голосну розмову, вийшли в коридор і здивовано дивилися їм услід, не розуміючи, в чому річ; танцюристи повільно і якимось боязко впливали із залу.

— Я з вами, підождіть! — гукнула Зіна і кинулася до дверей. Її каблучки дрібно процокотили коридором, вона збігла вниз по сходах.

— Зінко, вернись! — гукнула Любов Йосипівна.— Толю, верни її зараз же!

Анатолій Рубінчик нехотя, нудьгуючою ходою вийшов слідом, але на освітленій площадці нижнього поверху побачив Славка, який тримав його сестру під руку.

— Прошу не турбуватись,— сказав йому Славко.— Вона йде з нами. Ви чули?

Анатолій Рубінчик вернувся й хряпнув дверима.

3

У квартирі художника Письменного світилося одне вікно.

— Працює, мабуть,— промовила Зіна.— Однак заїдемо.

Це вона запропонувала відвідати Олесь Письменного, бо вже не раз заходила до них і з братом, і сама — до Алевтини Матвіївни, яку обожнювала і до якої бігала за вечір по двадцять разів за куліси, якщо була в театрі. А на сьогоднішній вечірці у Просовських вона побачила Алевтину Матвіївну в тій вузькій чорній сукні, в якій їй було так гарно, і раптом відчула до неї лють: для чого так красиво вона одяглася? Навіщо погодилася прийти на оцю вечірку без чоловіка, щоб на неї дивилося стільки сторонніх людей? Чому взагалі прийшла?

І Зіна так і не підійшла до Алевтини Матвіївни, не поговорила з нею. А що йти додому не хотілось, то вона й запропонувала провідати Письменного.

Всі охоче погодилися. Хлопцям хотілося побачити автора тієї картини, яка їм найбільше сподобалася на виставці; Валі, можливо, вдасться домовитися з ним про те, щоб він прочитав на їхньому курсі лекцію про передвижників, що була в плані роботи комітету комсомолу. А всім разом хотілося просто побути з цим самотнім чоловіком, якось підбадьорити його.

Але ні в підтримці, ні в якомусь співчутті Олесь Письменний не мав потреби. Це усім одразу ж стало зрозуміло, як тільки вони подзвонили і він одчинив. Стояв у розчинених дверях, немов у великій світлій рамі: за спиною був яскраво освітлений коридор.

У руці Письменний тримав палітру; схиливши кучеряву лобату голову до плеча, щоб дим від цигарки не потрапляв у вічі, він продовжував мішати пензлем фарби на палітрі і сказав — не їм, своїй палітрі чи, може, своїм думкам:

— Слухаю вас...

— Але це не дуже чемно — слухати людей на порозі, — зауважила Зіна.

Письменний рвучко підвів голову і, вихопивши з рота цигарку, пильніше придивився до них. Брови його, що були напружено зведені до перенісся, розправились, з-під них вихлюпнулась і розплилась по всьому обличчю широка усмішка.

— Зіна? — промовив він тихо і відступив у глиб коридора. — Заходьте, товариші, — перебіг усміхненими очима по кожному з них і пішов уперед. — Прошу, сідайте. Я радий, — сказав він їм так само тихо і з ходу мазнув пензлем по одній постаті у правому кутку картини. Потім відступив крок назад, одхилившись торсом, якийсь час пильно і задумливо розглядав полотно. Далі швидко підійшов до табуретки, що стояла біля мольберта, кинув на неї палітру, пензля, витер руки хустинкою і повернувся до своїх несподіваних відвідувачів.

— Ну? — проказав він і зітхнув, як зітхають стомлені люди, закінчивши якусь пильну роботу, і сів поряд з Щербакком на канапі.

— Ми цю вашу картину бачили на виставці, — мовив Павло. — Вона найбільше нам сподобалась. Ми там у книзі записали.

— О, записи були чудові! Один якийсь робітник написав, що шахтар, якого я намалював серед дівчат-колгоспниць у рукавицях, — задавака! «Чого ж він надів рукавиці? — писав відвідувач. — Хизується своєю шахтарською працею? Пуста він людина і хвалько! Бо ці дівчата, може, орали коровами поле, ще коли були школярками, і хліб ростили йому. Вони й зараз працюють он як: їх орденами нагороджують за працю, а він, дурень, рукавиці надів — мовляв, от я трудяка!» — Письменний зареготав, сміявся смачно, з задоволенням, отим здоровим сміхом, що передається і всім присутнім.

— А що, він таки правду написав, той робітник, — сказав Щербак задумано.

— Ну, ще б пак! Завтра мою картину відправлятимуть на республіканську виставку в Київ, так я оце забрав її. Перемалював цього хвалькуватого шахтаря. — Письменний якось легко встав і підійшов до мольберта. Підвелись за ним і гості. — Оце ось він, — показав художник, і всі побачили молоденького хлопця в брезентовій спецівці, в гірняцькому кашкеті. Стояв він серед дівчат зніяковілий, не сміливо простягаючи їм польові квіти. А дівчата, покидав-

ши граблі, тягнулися засмаглими руками до букета. І видно: це перші квіти в його житті, він, напевно, приніс цей букет якійсь одній, може, отій он, повногрудій, голубоокий, з вогненным, роздмуханим вітром волоссям. А вона, зламуючись у тонкому стані, сама як дика квітка, сміялася дужче за всіх — і небу, і шахтареві, і своєму першому коханню, що оце прийшло в брезентовій робі на нескошений луг. Тим сміхом була всипана й зачарована сонячна долина, і далекі сині гори, і увесь світ, що поставав з полотна, мов живий.

— Яка краса! — сплеснула руками Валя, мов зачарована.

— Яка там краса, — непевно й ніяково усміхався Письменний, а очі його блищали.

— Ви знаєте краще за нас, — сказав Щербак. — Ви це знаєте добре, — повторив він і несподівано для себе обняв Письменного, скоряючись внутрішньому покликові.

— Ну, ну, герої-любовники, — говорив Письменний, обіймаючи хлопців за плечі. Підійшла Валя й поцілувала його в щоку.

— Ну, тепер здаюся, — підняв руки художник. — Товариші, прошу повечеряти зі мною.

На столі з'явилася пляшка коньяку, лимон з цукром, шампанське. Письменний приніс із кухні ковбасу, консерви, хліб. Всі йому допомагали. Славко одкривав консерви. Зіна різала ковбасу, Павло — хліб, Письменний витирав чарки і гукав Валі, яка все ще стояла перед картиною:

— Киньте ви до неї придивлятися! Ще пошкодуєте за своїм поцілунком.

— Е, ні, чим довше дивлюся, тим більше подобається, — сказала Валя задумано. Підійшла до Письменного, сумовито дивлячись на нього. — А скажіть... — почала вона тихим, проникливим голосом, на який усі одразу насторожено обернулися. У Письменного знову зійшлися брови до перенісся і глибока поперечна зморшка перекреслила лоб.

— Нічого не скажу, — різко відрубав він і почав наливати коньяк.

— Ну, гаразд, — видихнула Валя, — я вам допоможу, — промовила вона з якимсь полегшенням, взяла почату вже пляшку з шампанським і наповнила ним два високі келихи. — Бери, Зіно, вип'ємо.

— За що? — спитала та.

— За картину Олександра Петровича, — відповів Щербак.

— За щастя! — мовила Валя.

— За нашу зустріч, за ваш сьогоднішній прихід я вип'ю,— сказав художник і, ні з ким не цокнувшись, перекинув чарку.

Випили і повеселіли, дивлячись на хазяїна, що пожадливо накинувся на закуску.

— Тепер я хочу написати картину, яка б називалася «Корабелі»,— говорив Письменний, закурюючи.— Другий рік виношую цей задум, з того самого дня, як приїхав сюди. Уявляєте, ніяк не можу придумати сюжет. Ну от «Вдалині — Карпати». Тут усе просто. І нафтовики в цій долині, і гірники перших вугільних шахт Львівсько-Волинського басейну, і оці дівчата-колгоспниці. Тут тобі їхня робота і самі вони на повний зріст. Карпати вдалині, до яких теж дійде черга і які віддадуть нам свої скарби. А от корабелі — тяжче. Корабель на суші, це все одно що людина в колісці. А то ще й гірше. Ну, його будують, але ж не на стапелі йому жити? Будують його люди і весь час думають про моря й океани, де йому плавати, про оті далі і бурі, що ждуть його, і далекі міста, яким понесе він вантажі на радість людям. А як це показати на картині — не уявляю. Ну, намалюю вас, корабелів, на стапелі, і будете ви схожі на очих шахтарів, нафтовиків, металургів. А ви ж багаточим відрізняєтесь від них, і праця ваша інша: в ній своя, якась морська чи океанська романтика. От як її схопити, як передати? — Письменний підвівся і почав ходити по кімнаті.

— А ви до нас на завод приходьте,— запропонував Щербак.— Зблизька видніше. Так що ви приходьте до нас.

— Та є оце така думка,— сказав Письменний, глибоко затягуючись.— Мені в санаторій треба їхати, так я оце перед від'їздом хочу на заводі посидіти. Декорації в театрі до наступної вистави готуватиме практикант — це буде його дипломною роботою, а я завтра ж і піду на завод.

— У нас саме передспускові роботи завершуються,— сказав Славко.

— Оце ж мене й цікавить найбільше.

Попрощались, умовились зустрітися завтра біля прохідної. Міцно тиснули руки, сердечно бажали художникові успіху і раділи, що трохи розвеселили, підбадьорили своїми відвідинами Олеся Письменного. Як там йому було, чи тяжко, чи легко, ніхто з них не говорив — усі розуміли: не легко. Але приємно було бачити людину сильною.

— Сьогодні я додому не піду,— сказала Зіна, коли вони вийшли на вулицю.

— А куди ж ти підеш, Зіно? — спитала Валя.— Сьогодні ти взагалі якась чудна. Весь вечір мовчиш, слова з тебе не витягнеш.

— Так уже набридло, так остогидло,— схлипнула Зіна і ткнулась у Славкове плече.

— Що з тобою, Зіночко? — стурбувався Стрижак. Він обережно відсторонив її.— Заспокойся, моя хороша.

Зіна й справді притихла.

— У тебе неприємності вдома? — спитала Валя.— Розкажи, Зіночко, ми ж твої друзі.

— З вами так гарно,— почала Зіна.

— Так хіба ж від того, що гарно, плачуть? — спитав Щербак і знизав плечима.

— Гарно так, просто і правдиво... Я не хочу більше повертатись додому: знову якісь хитрування, лайка. Не можу цього терпіти! Всі нападаються на Славка, мене лають, чужі стали. Не можу я туди йти.

— Куди ж ти підеш? — допитувалась Валя.

— До нас,— твердо сказав Славко.— Вона піде до нас. Назавжди! Правда, Зіночко?

Зіна знову з плачем припала до Славкових грудей.

— Ну,— підняв обидві руки Щербак,— благословляю вас! — патетично сказав він; це було так смішно, що всі розсміялись, навіть Зіна відхлипувала вже не від плачу, а сміючись.

— Ми підемо, добре? — спитав Славко.

— Ідть, ідть,— махнув рукою Щербак.

— Зіночко, дай же я тебе поцілую,— кинулась Валя до подруги.

— Поцілунки потім,— безапеляційно зупинив дружину Щербак.— Після загсу, ясно? Бувайте здорові, не запізнюйтесь, зустрічаємось біля прохідної! Привіт, привіт! — сипав він скоромовкою.

Славко й Зіна лишилися самі. Обіймаючи і пригортаючи, Славко так бережно, так ніжно повів її додому, наче боявся, щоб з нею чогось не трапилось. Зупинявся і цілував, пригортав до себе, а Зіна шепотіла:

— Досить, Славко, я скоро задихнуся,— і міцно обіймала Славка.

Піднімаючись сходами, часто зупинялись, дивилися одне

на одного щасливими сяючими очима і чи не на кожному східці знов завмирили в довгому поцілункові.

Славко, відімкнувши двері своїм ключем, впустив Зіну в квартиру. Тихо зачинивши двері, взяв її за руку і повів темним коридором.

— То ти, Славко? — почувлося із-за дверей, повз які вони проходили, і Славко шумно зітхнув, випускаючи з легенів набране повітря. Він відчинив ті двері і обережно пропустив поперед себе Зіну. В кімнаті було світло од відблисків, що їх слали знадвору ліхтарі.

— Ти не сам? — спитав заспаний голос.— Хто це з тобою?

— Ось хто,— сказав Славко і клацнув вимикачем. Від яскравого світла Зіна і літня жінка, що лежала в ліжку, примружились, а потім прикипіли одна до одної поглядами.

— Ось кого я тобі привів, мамо,— промовив Славко, торжествуючи.— Бачиш? Назавжди. Вона буде в нас.

— Зіна? — спокійно запитала мати.— А батьки знають?

— Ні. Завтра дізнаються,— сказав Славко.

— Чи сьогодні, чи завтра, однак вони будуть проти, а я все одно не погоджуся з ними,— відповіла Зіна, все ще мружачись від яскравого світла.

Славкова мати дивилася на неї з-під долоні, наче бачила її на далекому сонячному полі своєї юності і пізнавала в ній саму себе.

— Підійди сюди, Зіночко,— промовила вона хвилюючись і обняла дівчину, а Славкові сказала: — Погаси світло і йди собі, залиш нас.

Дівчина поцілувала Славкову матір, розповіла їй про своє життя в родині.

Стара жінка час від часу дивилась на неї довгим поглядом, скрушно хитала головою.

— Іди, доню, спати, я тобі не суддя. Я — твоя мати.

...Біля прохідної Олеся Письменного чекав Щербак.

— А де ж інші? — спитав художник, підходячи.

— Поженилися,— відповів Павло.

— Як-то поженилися? Коли ж вони встигли?

— Вночі. Як поверталися од вас.

Художник нічого не сказав. Ішов і всміхався сам собі під ноги. А Павло навіть зупинився.

— Підждіть, а де ж ваші інструменти, пристосування? Чим же ви малюватимете?

— А я не буду малювати. Я працюватиму з вами. Треба знайти і добре вивчити те, що надумав малювати.

— Що ж ви робитимете?

— А що накажете. Я все вмію.

— Оце по-нашому! — захоплено вигукнув Щербак. — Шкода тільки, не можна вас записати в бригаду. А то я б з дорогою душею.

— Спасибі на добрім слові, — сказав художник і рушив до воріт.

СВЯТО

1

Туман висить над лиманом уже кілька місяців. Саме як почали ставити надбудови, на початку листопада, отоді і впав туман разом з відлигою. Сірий, холодний, він обгортає все навколо, і гігантська китобаза «Братськ» темніє на стапелі химерною, безладною купою. Ні сонця, ні неба, лише туман, важкий і нерухомий. В ньому, як у молоці, розчинилися кормова і носова надбудови — через те корабель здається горбатим. У середній частині судна працює бригада складальників Сашка Крутоголового. Хлопцям набрид і туман, і вологість та холод, і спотворений туманом вигляд корабля.

Сьогодні мають кінчати складання надбудов. Ось ще останню переборку поставлять, і все. А електрозварники стоять вже над душею і все підганяють: «Швидше, хлопці, повертайтеся!» Сашко злиться, іноді без потреби гримає на своїх. Він, розчепірившись на переборці, загвинчує її болтами. Довготелесий, він чимось нагадує журавля. Білі брезентові рукавиці, мабуть, сьогодні оце тільки одержані, різко вирізняються на фоні іржавого заліза, сірої ватяної куртки і всієї Сашкової постаті, вкритої іржею та пилом.

— Привіт славній гвардії суднобудування! — вітається Юрченко. До закінчення інституту він працював бригадиром у цій бригаді, звик до неї, здружився з хлопцями і тому завжди був радий зустрічі з ними.

— Привіт, привіт! — гукнув йому згори Сашко і, знявши рукавицю, помахав рукою. — Яким вітром занесло?

— Призначили в спускову комісію. Так оце прийшов до вас. Кінчайте тут і одразу ж під стапель, у червоний куток.

— Починається? — швидко спитав Сашко і стрибнув на палубу. — Іволгін прийшов?

— Ага. Збирає зараз усіх, комплектує спускову команду.

Хлопці оточили Юрченка тісним колом. Вже й не видно було, що вони померзли — вирівнялися, пожвавішали. Давно чекали спуску, багато днів сплигло в роботі, і от прийшов цей жаданий день.

— Судноскладальників усіх включать у спускову команду, — розповідав Юрченко. — Це я вам по секрету кажу, щоб не хвилювалися. А «Братськ» спустимо, траулери, сейнери будемо закладати. — Він посміхнувся і рушив до трапа. — Комсомольсько-молодіжні бригади працюватимуть. Віктор Злива начальником дільниці буде.

— Той ганятиме!

Здавши зварникам роботу, Сашко Крутоголовий догнав своїх хлопців аж біля виходу на стапель.

Коли зайшли в червоний куток, Іволгін стояв за столом і, помітивши Юрченка, одразу ж спитав:

— Усі, Юрченко?

— Всі.

Під високим бетонним склепінням яскраво горіла кіловатна лампа. У сяйві її обличчя директора заводу здавалося сердитим, заклопотаним, бо тіні ще поглиблювали дві зморшки, що йшли від носа до куточків рота. Якесь незвично урочисте напруження лежало на суворому обличчі Іволгіна. Він дивився на робітників, що сиділи і на лавах, і просто на підлозі під стінами, вдягнуті в грубі спецівки, молоді й старі — всі такі рідні, такі близькі. І згадалися йому ще не дуже давні роки, коли він теж отак сидів під стіною перед першим у житті спуском, як отой круглолидий кирпатий хлопчина. Дивився й мовчав. А хлопець здався дедалі знайомішим. Ага, це ж Славко Стрижак з сімнадцятого! Іволгін згадав, як судили його товариським судом і як не могли винести ніякого вироку. Вийшло так, що після суду більше дісталось майстрові Андрієві Юрченку, ніж Стрижакові.

— Ну як, Стрижак? Порізали кільблоки?

Славко різко встав і, дивлячись сяючими очима на Іволгіна, відповів:

— Усі, Вікторе Михайловичу! Зняли і винесли з-під корабля. Залишилися ті, що за техпроцесом перед стрілами знімаються.

— Добре, — кивнув директор і нагнувся над списками. Потім він передумав, махнув рукою. — Всі розуміють, для чого зібрав я вас тут?

— Розуміємо, як же! — почулися вигуки. — Спускову команду комплектувати.

— І бригади складальників для траулерів!

— Доки теслярі закінчать свою роботу, можете поспати! — Іволгін подивився на годинника. — Через п'ять годин розпочнемо підготовчі роботи.

Сашко сидів на якомусь ящику. З холоду, стомлений, потрапивши в тепле приміщення, він звів голову і дрімав. Голос Іволгіна глухішав, а далі й зовсім затих. Коли Юрченко прихилив Сашка до столу, він так і не прокинувся, тільки зітхнув і солодко поцмокав губами.

Розмістилися хто де міг, і за кілька хвилин складальники спали, зморені напруженням останніх днів і безсонними ночами.

А на стапелі глухо гупають сокири теслярів, чуються свистки такелажників та іноді розітне морок туману спалах електрозварки. Шумить десь у магістралі стиснене повітря, і рівно гудуть випрямлячі струму.

2

Чи були ви на корабельні вночі напередодні спуску? Хто хоч раз побував, той ніколи вже не забуде тієї урочистої, тривожної атмосфери, яка створюється тихим гомоном та якимись незрозумілими звуками під днищем корабля, де снують зігнуті тіні, де пахне свіжим деревом. Все, що досі було необхідним, тепер прибирають. Спочатку колоди-підпори вибивають, і крани відносять їх далеко набік. Потім дівчата замітають кругом, щоб стапель завтра ранком був чистим і святковим. А під кораблем стугонять «романи» — пристосування для вибивання клинів, час від часу з репродукторів лунає команда, або попередження, або викликають когось. Всі на стапелі суворі, підтягнуті.

Спуск — велике свято корабелів. Чи є ще в кого таке свято? Мабуть, немає. Бо металурги видають метал щодня і щоночі, шахтарі подають на-гора вугілля безперервним потоком, машинобудівники теж щогодини бачать готові машини. А суднобудівники на рівній площині стапеля з безформних листів металу закладають корабель, довгі місяці вирощують його, виводять його стрункі прекрасні форми. І коли він виростає на стапелі, як втілення мрії, коли його звільнять від рихтування, здається, він і сам тоді хизується перед людьми своєю красою: дивіться, мовляв, у що

виросла ваша цілорічна праця. Радість і велика гордість сповнюють серця суднобудівників!

Що вважається найголовнішим під час спуску, сказати важко. Але найскладнішим і найвідповідальнішим процесом є підготовка спускових доріжок на стапелі та їх насалка. Тут беззмінно священнодіють найстаріші корабели. Вони в'яжуть до замашних держаків квачі з розпущених гужових канатів, що пахнуть рибою, смолою і морем. До речі, про ці квачі і згадки немає в техпроцесі.

Залишивши свою роботу, якщо вони ще працюють, або свій надто довгий відпочинок, якщо вже на пенсії, корабели-ветерани приходять на стапель, мов повивальні бабки до породіллі, і тут стає спокійніше, певніше. У акуратних, чистих при будь-якій роботі куртках старі корабели таборяться біля теслярів, що підводять під корабель спускові полози, біля котлів, у яких із мила, сала й воску вариться насалка, ні в що не втручаються без потреби, але завжди знаходяться під рукою.

Вони не прийдуть, не візьмуть за рукав молодого майстра чи теслю, не скажуть: «Стій, не так робиш!» Цей делікатний народ збирається при народженні корабля на той випадок, коли знадобиться їхня порада, коли їх питають про що-небудь. А якщо й трапиться когось зупинити, то зроблять вони це ласкаво й непомітно: правильно, мовляв, ти, хлопче, дієш, а отак спробуй — може, воно краще буде?

Старі корабели неодмінно прокладають перший шар насалки. Отими пахучими квачами, що пахли так само ще при Петрі Першому і при Ушакові, вони, як сіячі, кладуть на широких спускових доріжках півколами розтоплену масу і не відходять доти, поки не закінчиться весь складний і довготривалий процес насалки, що відбувається інколи й тиждень.

Тоді приходять технологи, члени спускової команди. Вони мацають товстий шар насалки, присідають біля неї і з виглядом знавців обтрушують руки, відходячи, так нічого й не зрозумівши. Вони просто звикли до того, що все, написане в техпроцесі, корабели відтворюють точно.

Після всіх приходять головний інженер і Злива. Парторг запрошує ветеранів-корабелів: свого батька — обер-майстра ковальського цеху, старого котельника Юрченка, Парфена Микитовича і наглядача стенда «Дідова хата». Старі сідають, а батько махає парторгові рукавицею:

— Рубай, Степане, рубай.

Злива знімає реглан, плює в долоні і бере сокиру. Він рубає шмалько, з коротким злим видихом, але насалка довго не піддається. І доки на всю її товщу секретар парткому вирубає невеличкий клинець, старі корабели встигають наполовину викурити свої цигарки. Шар насалки вони довго крутять в руках, понадівавши окуляри, передають його один одному і довгенько мовчать.

— Ну що? — питає їх секретар парткому.

Діди переглядаються, ворують сивими бровами, пригладжують вуса.

— Як, хлопці? — питає старий Юрченко. — Малувато мила? Додати б?

— Та малувато. — Прокіп Злива, найстаріший, плює на клинець насалки і тре її пальцем. — А тільки добавляти — без пользи.

— Ну да, — каже Парфен Микитович, — погода тепла, обійдеться.

— Ти, Чеканюк, накажи приготувати про всяк випадок один казан мила. Якщо морозець ударить... — Прокіп Злива кинув вирубаний клинець насалки у відро. — А так насалка добра.

— Пугня насалка. Все як слід.

— Ну, спасибі вам. — Степан Прокопович знімає перед старими корабелами кашкета. Вони не встають, руки йому не подають, наче й не чують.

— Іди до Іволгіна, хай командує розклинку починати, — каже батько парторгові і першим підводиться. — Гайда, товариство.

А під кораблем уже стугонить. Тут такелажники підводять, де можна, частки величезних полозів на всю довжину корабля. Складальники виконують усі роботи, починаючи від установки і перевірки упорних стріл, до розклинки і кріплення полозів.

Приймають рихтування, прибирають підпори із знаменитого корабельного лісу, і корабель, поступово вивільняючись із будівельної шкаралупи, навіть самим будівникам вперше тільки сьогодні відкривається у всій своїй красі й величі.

Поняття ночі і дня тут змістилося. І не тільки тому, що під кораблем усе освітлене сяйвом потужних кіловатних ламп, а тому, що всі знають: це останні години перед спуском. І в кожного в ці останні години своя робота, за яку він відповідає і яку він повинен зробити якнайшвидше, щоб стати безпосередньо на спускові роботи. А хто з корабелів

не мріяв виконувати найвідповідальнішу команду в присутності тисяч людей? Всім це було приємно, навіть начальникам цехів. Що ж тоді говорити про молодих корабелів!

Сашко Крутоголовий з своєю бригадою закінчив розклинювати на лівому борту перед світом, виліз з-під корабля і оглядівся. На стапелі було вже прибрано й замешено. З рихтування лишилася тільки одна башта-трап, по якому спустяться з корабля малярі і трюмна команда перед спуском підніметься на борт.

Поруч з Крутоголовим з запаленим різакон став Стрижак, перекрив клапан і опустил руки.

— Ти диви, зорі! — промовив він, задерши голову.

Сашко й собі поглянув на небо. Воно вже світлішало, голубіло і здавалося бездонним. Де-не-де на ньому, наче вилиняли перед світанком, миготіли зірки.

— День сьогодні буде гарний! — поважно сказав Стрижак.

— Ти там знаєш! — посміхнувся Крутоголовий. — Ще всього може бути: з моря повіє вітер і принесе туман.

— Це вже й трава на футбольному полі зеленіє. Якщо сьогодні буде сонце і вітер, то й зовсім підсохне — на центральному стадіоні дивитимемось матчі.

Крутоголовий повернувся до нього, поклав йому руку на плече і дружньо посміхнувся.

— Тобі б тільки про футбол і думати. А вже оженився, хлопче!

— Добився-таки свого.

— Добився. Мені казали, що в тебе буде комсомольське весілля?

— Та буде, — Славко від задоволення зніяковів.

— Ну як, старики, справи? — гукнув до них Злива, який проходив, оглядаючи корабель. — Добрий день, — привітався він, підійшовши, і подав обом руку. — А я оце дивлюся на вас: на моїх очах прийшли на завод та й вирости разом з кораблями. А ти, Сашко, мабуть, у цьому році вже й диплом одержиш?

— А так. Тільки я, мабуть, бригадиром лишуся, не хочу з своєю бригадою розлучатися.

— А в тебе, Стрижак, як з навчанням?

— Повторно кінчаю десятий клас, збираюся в інститут, — сказав Славко.

— Не зрозумієш, хто й росте швидше: ви чи кораблі. — Злива усміхнувся і неквапливо пішов у корму.

Туман, що цілий місяць висів над лиманом, сьогодні легко знявся у височинь і полинув до моря. Щедре проміння весняного сонця виповнило сліпучим сяйвом стапель. На ньому, немов норовистий кінь на припоні, красувався корабель, залитий сонцем, сяючий матово-червоним суриком і позолотою літер. Люди поглядають тепер на корабель і один на одного з гордістю: хіба ми не митці!

Стугонить корабельня, кипить в останні години, пеначе завтра Першотравень. Ніхто не може сьогодні повільно ходити. Всі чомусь бігають.

А сонце щедрими пригорщами сипле на людей, на стапель, на корабель золотаве проміння. І саме воно сьогодні якесь святкове: яскраве, без міри добре й веселе. Світи, сонечко, дай людям і землі якнайбільше свого тепла, бо все так за тобою скучило за зиму! І сонце світить, і сонце гріє справді по-весняному. Аж смолою дужче запахло від свіжого дерева, аж земля запарувала.

Мабуть, чи не найповніша радість у Андрія Юрченка. Він трохи зблід, від утоми синці під очима, зате в його великих карих очах, що ніби стали ще більшими, іскриться радість, бо вперше в житті — він член комісії, яка керує спуском корабля.

Біжить Юрченко, поспішає в корму перевірити, чи закінчено насалку. Рухливий і легкий, він встигає скрізь. Його акуратна, по-хлоп'ячому струнка постать у темно-синьому комбінезоні з'являється то тут, то там, сіра кепка з маленьким козирком чудом тримається на чорних кучерях. З гучномовців тим часом лунає команда:

— Товаришу Юрченко, підніміться на командний місток!

Закінчивши огляд, Андрій поспішає назад. Командний місток збудовано біля носа корабля. Це високий поміст, на якому розташовано сигнальну апаратуру, телефон, мікрофон.

На містку людно. Ще здалеку помічає Андрій директора заводу і секретаря парткому. Обидва в жовтих шкіряних регланах і синіх кашкетах, вони дуже відрізняються один від одного. Стрункий, підтягнутий Іволгін здається тендітним поруч з масивною постаттю Зливи, в руках і в самій постаті якого відчувається сила колишнього коваля. Вони стоять поруч, зрідка перемовляючись. Помітивши Андрія, секретар парткому нахиляється до мікрофона і з усмішкою промовляє:

— Бігом, Юрченко, бігом!

Андрій збіг на місток.

— Як справи у малярів? — запитав Іволгін.

— Все в порядку, закінчують. Залишилося роботи на півгодини.

— Хай швидше повертаються, через сорок хвилин пускаємо воду. Бачиш, скільки глядачів зібралось?

На обох бортах стапеля, на всіх баштових кранах, службових будівлях повно людей.

— Вони ждуть початку свого корабельного свята,— зауважив Злива.

Іволгін поглянув на годинника, звернувся до Юрченка:

— Підганяйте малярів, не примушуйте довго чекати: ці люди теж будували корабель.

Андрій легко збіг по сходах униз. Під днищем працювали газорізальники. Звідти час від часу синюватими псами вихоплювався дим, і завзяте шипіння різаків зливалось у веселий дружний посвист.

«Ріжуть кільблоки! — подумав Юрченко.— Лишилося тільки вибити бортові упорні клітки в носовій частині».

Збігаючи до малярів, Юрченко покликав з собою Стрижка. До них приєднався художник. Письменний з етюдником — сьогодні він-таки приніс його.

Бригада дівчат-малярів працювала теж під днищем, і в міру того, як газорізальники прибирали кільблоки, малярі пересувалися з корми до носа, фарбуючи оті заіржавілі кільблочні місцини. Зараз, впоравшись, дівчата сиділи на колодах проти сонця. Стояла тільки Зіна Рубінчик. Спершись однією рукою на борт корабля, а другу, з щіткою і банкою лаку, відставивши набік, вона застигла у задумі. Її комбінезон у шпаклівці й сурику був строкатий.

— Не дівчина,— гукнув художник Письменний,— акварель! Погляньте, як яскраво й чітко на чорному фоні вирізьблюється її обличчя.

— А й справді, поглянь,— підштовхнув Андрій Славка.

— Зараз я її намалюю,— прошепотів Письменний, миттю приладнавши свій етюдник.— А ви глядіть, не сполохайте мені цієї натурщиці! — обернувся він до Крутоголового та Щербака, що теж простували в корму і зупинились у нього за спиною, щоб поглянути, як працює художник.

Славко здаля милувався своєю Зіною. Спускаючись під корабель, він почув, як Зіна раптом скрикнула:

— Дівчата, метелик!

І справді, проти сонця літав перший метелик, легенько

торкаючись борту корабля. Нарешті він таки сів, немов приліпився до пофарбованого металу, і білою квіткою розпустив свої крильця.

— Такої ранньої пори — метелик! — вигукнула літня жінка. — Це й для наших країв незвичайно.

— Він відпочиває, — сказала Зіна. — Це, мабуть, його перший політ, і тому він швидко стомився.

— А он на тому боці лиману схили зазеленіли, бачите?

В цей час з-під корабля вискочив з різакон Славко Стрижак і вигукнув:

— Сашко, з кільблоками покінчено!

Крутоголовий кивнув йому, і Стрижак рушив до командного містка. І враз в очі впав плакат-блискавка: «Привіт газорізальникові тов. Стрижаку, який виконує добову норму на 180—200%». Виставлений ще два тижні тому, цей плакат був недоречним сьогодні і, на Славкову думку, псував загальний вигляд корабельні. Він спритно перебрався по дошці до плаката і скинув його додолу.

«Отак буде краще», — вирішив він.

— Що ви робите, Стрижак? — крикнув з містка начальник цеху.

— Ламаю старі норми!

На містку засміялися.

4

Спокійний, урочистий голос Іволгіна полинув з гучномовців:

— Увага! Всім відійти від корабля!

На корабельні стало тихо.

Знову команда Іволгіна:

— Прибрати носові упорні клітки!

Зіна бачила, як Славко кинувся до клітки, і тієї ж миті застугонів «роман». Шестеро хлопців, — по троє з кожного боку, — вхопившись за вірвовки, закріплені на металевому тілі «романа», ритмічними, злагодженими рухами, як один, відкидаючись міцними торсами, вибивали клини. Але корабель тепер всією своєю масою лежав на оцих останніх упорах. Чулося глухе гудіння в усьому корпусі, пеначе ті удари сердили металевого велетня, а клини не подавалися анітрохи. Удари були злі, короткі й часті. По металевому жолобу кількпупдова болванка на коліщатах із шарикових підшипників металася, як трісочка. Вже кілька бригад робітників змінилося, і тепер Андрій Юрченко теж, намотав-

ши віршовку на руку, бив з усіма. Б'ють, аж луна йде по корабельні. А з гучномовців летить вимогливий голос Іволгіна:

— Юрченко, доповідати про стан упорів на вашому борту! Андрій чує, і це подвоює його сили.

— Ще удар, ще!

Ліда там, за поручнями стапеля, хвилюється: «Швидше ж бо, швидше!»

— Хай йому чорт! — лунає з гучномовців. — Прошу виконувати команду чітко!

Ще удар, ще! Все завмерло на корабельні. Тільки чути глухі удари під кораблем, і весь корпус красеня здригається від них... Ще...

Доки?

Ліда благаючим поглядом оглядає сусідів. Вона чує могутні удари, наче схвильоване й гнівне биття великого корабельного серця.

— Юрченко! Стан на вашому борту? — знову виривається з гучномовців голос Іволгіна, вимогливий і суворий.

А Ліда, нагнувшись, бачить, як Андрій, закусивши губу, б'є з своїми друзями люто й завзято. Вона пізнає і Сашу Крутоголового, і Славка Стрижака, і художника Письменного — все це Андрієві друзі. Вони дужі, натреновані. Чому ж досі не можуть вибити клина? Корабель здригається і глухо гуде. В напруженій тиші чується замість удару гуркотіння, і раптом Юрченко миттю вихоплюється з-під корабля і махає кашкетом над головою. Іволгін розуміє той сигнал, спокійно схиляється до мікрофона і вимагає:

— Начальникові стапельного цеху Зливі, технологів Піскунову, старшому майстру Юрченку! Оглянути все під кораблем і доповісти.

На стапелі впала тиша. Після гуркоту і стрекоту пневматики, свистків такелажників, після гудіння випрямлячів струму, після цієї могутньої симфонії праці, що клекотала тут вдень і вночі, не вщухаючи ні на мить, тиша видається дзвінкою і напруженою. Тисячі людей теж завмерли. Високо вгорі, неначе під самим небом, полощуться на гордому корпусі «Братська» велетенські шовкові полотнища: кумачеве — Державного прапора СРСР, і червоно-бірюзове — України. Через те що довгі стяги витягуються на сильному вітрі, а прозорі хмарини проносяться над «Братськом», здається, що корабель стрімко летить в омріяні океанські далі, що наснилися його конструкторам і будівникам в час роботи на ньому, далі, що тепер ждуть його, валять і кличуть.

Але корабель стоїть, чекає останньої команди, останньої операції. І це всіх тримає в напруженні. Гості, в захваті задерши голови, оглядають могутній, прекрасний корпус «Братська», дивуються, як він, такий високий, стоїть, підпираючи небо, і не падає з стапеля, із свого спускового устрою. Вони нетерпляче поглядають на директора заводу, який походить біля пульта управління спуском корабля і зрідка промовляє щось у мікрофон, коротко, спокійно і багатозначно.

Корабелі теж поглядають на свого директора, але в тих поглядах більше тривоги, ніж нетерпіння. Вони знають, що для спуску цього найбільшого судна вітчизняного суднобудування начальник стапельного цеху Василь Злива, технолог Піскунов і старший майстер Юрченко запропонували використати старі полози. І ось лунає команда Іволгіна:

— Віддати кормові стріли!

Під кораблем чується кілька сильних глухих ударів — і знову тиша. Десь шипить у магістралі стиснене повітря. Тисячі людей по обох бортах стапеля, здається, не дихають.

— Віддати носові стріли! — лунає знову команда Віктора Михайловича. Він розстебнув куртку, кинув геть від себе цигарку і тихше, ніж звичайно, сказав у мікрофон:

— Членам наукової комісії увімкнути апаратуру, розпочати записи. Корабель уже має потенціальний рух. Відхилення від базису десять міліметрів.

І вже іншим, дзвінким, напруженим голосом:

— На курках! Приготуватися!

У ці хвилини вся сорокатисячотонна маса корабля утримується на полозах тільки двома курками — синхронічно з'єднаними механізмами, на зразок двох замків. Металевий трос, що з'єднує курки, під цим страшним тиском натягується, як струна. Варто вдарити по ньому сокирою, і він трісне, мов звичайнісінька нитка. Але директор мовчить. Він дивиться на свій пульт і врешті повільно підводить руку. Ті, що рубатимуть трос на курках, з-під корабля не побачать цього руху, але це, мабуть, не обходить Іволгіна. Він різко опускає руку, немов перерубуючи трос.

— Віддати курки! — припавши до мікрофона, кидає він останню команду.

Чути гуркіт падаючих курків, а корабель ще стоїть, ще не можуть людські очі вловити того повільного руху, що розпочався. Нарешті, плавно, повільно, з дивовижною м'якістю рушила велетенська споруда і, набираючи розгін, ковзнула похилою площиною стапеля, З-під полозів звився

синій димок, прапори на носовій частині забилися, затріпотіли, наче велетенські птахи, і, вкритий тисячоголосим «ура», мідними хорами оркестрів, «Братськ» з плюскотом вривався в хвилі лиману, де з тривожними гудками, розгорнувшись бойовим порядком, його чекали буксири.

І довго ще линули йому вслід радісні вигуки, бойові урочисті марші, майоріли в повітрі кашкети. «Братськ» впливав на водну широчінь, і над ним тріпотіли два велетенських полотнища — кумачеве і червоно-бірюзове. Стяги, які гордо нести йому в сиві океанські далі повз країни, народи і кораблі, що з шанобою дивитимуться на нього і даватимуть дорогу.

А хвилі ласкаво збігали по гладенькій поверхні порожнього стапеля, немов хотіли освіжити його для нової роботи, що почнеться тут завтра ж.

5

У день спуску Іволгіну подзвонив Злива і попросив зайти в партком.

— В такий день, Степане Прокоповичу, і такий тон? — здивувався директор. — Коли викликають і коли запрошують, все одно кажуть: зайдіть. Так що це: виклик чи запрошення?

— Яке це має значення?

— Велике. Якщо тільки запрошення, то я просто відмовляюсь, і все. Бо мені зараз і не хочеться, й ніколи. Після такого спуску хочеться побути з людьми, поговорити, відпочити...

— Хай робочий клас відпочиває, а нам — зась. Тут у мене товариш Долгушин. Словом, заходь.

— Вважаю, що це виклик, і йду, — відповів Іволгін недоволено і повісив трубку.

Він догадувався, що розмова буде про Біляка. Дізнавшись про історію з Щербаком, Іволгін викликав Біляка і в розмові з ним натякнув, що при такому ставленні до заводських справ навряд чи можна бути начальником транспортного цеху. Чи не спадало, мовляв, вам на думку останніми днями? Адже випадок безпрецедентний: члени бригади комуністичної праці через увесь завод котили залізничну платформу з двадцятихтонною секцією! І лише тому, що начальник транспортного цеху відмовився подзвонити своїм підлеглим. Однак Біляк зовсім нічого не думав у ці дні. Він тільки обурювався, що якийсь там бригадир потурбував

його вночі. Коли він і Іволгіну почав говорити про це, той не стримався, щоб не перебити.

— Можете не продовжувати,— сказав він тихим голосом, який уже на заводі знали і якого боялись.— Я сподівався, що ви хоч у думках засудили свій вчинок, а ви он як? — і натиснув на кнопку. Секретарці, яка зайшла на дзвінок, директор наказав заготувати наказ про сувору догану начальникові транспортного цеху Білякові з останнім попередженням.

— Як? — скипів Біляк.— Мені? Сувору догану? — Він з червоного став синім.— Я не потерплю цього! Ви... ви розперезалися! Ви... князя тут із себе не гніть — не вийде!

— Галино Дмитрівно,— мовив Іволгін секретарці, яка вже збиралася вийти, але ще не встигла зачинити за собою двері.

— Я слухаю,— розгублено і злякано глянула вона на директора.

— Наказу про догану не треба. Заготуйте наказ про звільнення товарища Біляка з роботи. І просіть, хто там є.

Біляк ще кричав, погрожував, але Іволгін не слухав його; повернувся до вікна і стояв, доки зайшов новий відвідувач.

— Ідіть, Біляк, все одно ви нічого нового не скажете. А мені ніколи,— сказав він нетерпляче, і на цьому розмова закінчилась.

А от тепер, мабуть, Злива буде вимагати поновити Біляка на роботі.

У секретаря парткому сиділи інструктор міськкому Долгушин і державний реєстр Рубінчик. Коли зайшов Іволгін, вони урвали якусь суперечку. Мовчали. Мовчав і Віктор Михайлович, ждав.

— Ну, так я пішов,— підвівся державний реєстр.

— Подождіть,— зупинив його секретар парткому.— Вікторе Михайловичу,— звернувся він до Іволгіна,— тут товариш Рубінчик прийшов із скаргою на Щербака. На вечорі в Просовських Щербаківі запропонували прийняти в його бригаду колишнього студента кораблебудівного інституту Анатолія Рубінчика, виключеного за відмову їхати на збирання кукурудзи.

— Ні, він поїхав! — перебив Іволгін.— Він там на зборах намагався взагалі зірвати цю справу. Як же, пам'ятаю, пам'ятаю. Це ваш син? — спитав він Рубінчика.

Той ствердно хитнув головою.

— Ну, і як ви вважаєте, міг Щербак взяти його в свою бригаду? Отак об'єктивно скажіть, міг?

— Та не в цьому справа, — зупинив Іволгіна Долгушин. — Щербак нагрубив...

— Кому нагрубив Щербак? — швидко спитав Віктор Михайлович, підходячи до Рубінчика. — Кому він нагрубив?

— Нам усім, — не моргнувши, важким поглядом банківських очей стрічаючи погляд директора, сказав Рубінчик. Але Іволгін дивився йому в вічі весело, трохи зухвало, погляд був вимогливий, пекучий.

— Якщо він вас справді образив, напишіть про це в партком і несіть повну відповідальність за своє обвинувачення.

— Та слухайте, — розвів Рубінчик руки, — як можна, як можна? На молодого комуніста, що очолює бригаду комуністичної праці, писати? Не розумію...

— А поговоріть про нього пускати легше, правда? І відповідати ні за що не доведеться, і голову не морочити — пустив погану чутку, вона, гляди, й прилипне. Між іншим, товаришу Рубінчик, про вас теж ходять недобрі чутки.

— Про мене? Які чутки?

— Що ви інтриган, що ви біля парткому крутитеся, щоб оббрівувати хороших людей. І вам іноді вірять.

— Я? Скажіть, Степане Прокоповичу...

— От що, — втупив у Рубінчика очі секретар парткому. — Або ви зараз напишете в партком заяву на Щербака, або ви ніде нікому не скажете більше поганого слова про цю чесну, скромну людину. Якщо він відмовився взяти в бригаду вашого сина, то це ще не значить, що він поганий. Щербака ми знаємо добре, весь завод його знає і вірить йому. І він не міг вас образити, чуєте? Не міг! А в бригаду комуністичної праці вашого сина взяти ніяк не можна, ви це й самі розумієте. Я б сказав, що його й на завод брати з такою репутацією не слід, бо завод — це не пансіон для перевиховання ледарів і дезертирів. Причетністю до заводу люди пишануться. Пишаємося й ми з вами, правда ж? Ну, от.

— Ну, на завод ви його таки приймете, — чи то спитав, чи ствердив Долгушин.

— Куди ж йому тепер подітися? — зітхнув Рубінчик. — І інститут пропаде. А так працюватиме і вчитиметься на вечірньому відділенні. Я вже домовився...

— Там домовилися, тут домовитися — і все в порядку. Так чи ні? — спитав Іволгін, криво всміхаючись, і враз звернувся до Зливи: — Чого кликав? Є щось серйозне?

— Ну, а оце хіба не серйозна справа?

— Дуже! Надзвичайно серйозна! Так що без директора й вирішити не могли,— сердився Віктор Михайлович.

— На мою думку, хлопцеві треба допомогти,— переконливим тоном почав інструктор міськкому.— Робітничий колектив, завод виправляють людину. Особливо, якщо вона помиляється через свою молодість.

— І все на бідний завод,— зітхнув Іволгін.— Все на робітничий колектив! А батьки за чим дивляться? — Він раптом згадав своїх синів, залишених у Ленінграді, уявив Рубінчика батьком і махнув рукою.— А! Ну, добре. Візьmemo його учнем-судноскладальником на випробувальний строк. А там побачимо.

— У вас все? — запитав Злива Рубінчика, бо той ще тільки вмощувався в кріслі біля його столу, відчувши пом'якшення в тоні директора.

Державний реєстр підвівся.

— Мабуть, усе,— знизав він плечима.

— Тоді будьте здорові, у нас термінові справи.

— Бувайте здорові, бувайте здорові! — Рубінчик театрално підняв капелюх над головою і вийшов.

— Ви б, Вікторе Михайловичу, з людьми не так різко розмовляли,— почав Долгушин, коли Рубінчик вийшов.— От і з Біляком так вчинили, і з Рубінчиком говорите, немов з ворогом. А все ж це наші, радянські люди.— Він багатозначно підвів брови і осудливо хитнув головою: он воно як.

— Ну, ну,— суворо сказав Іволгін, все ще стоячи біля вікна.

— Ну, а тепер Біляк до секретаря міськкому ходив, скаржився на вас...

— А там йому сльози втирали? — спитав директор, приржуючись.

— Та не сльози... Але є така думка в міськкомі, що Біляка треба поновити. Та ви сідайте, чого вам стояти.

— А ви мене не запрошуйте! Чого вам мене запрошувати? Ви тут гість, а не я. Через те, що я на заводі не гість, а директор, прошу вас розмови про Біляка не продовжувати. Скажіть секретареві міськкому, що я до нього приїду завтра і з ним поговорю, дам пояснення, якщо вони потрібні. Тільки, я бачу, мої пояснення в міськкомі не потрібні. Там досить однієї скарги. Доки ж це воно буде? Злива, ти, як секретар парткому, вважаєш це нормальним? Ви мені дасте, нарешті, працювати? — спитав він Долгушина, підійшов до столу і зупинився проти нього.

— А як би ви хотіли працювати? — На сірому обличчі

Долгушина з'явилися рум'янці.— Щоб вам ніхто нічого не говорив про ваше свавілля?

— Про яке свавілля? — тихо спитав Іволгін.— Не свавілля, товаришу Долгушин, а справедливість. Якщо діяти справедливо, не завжди можна бути добрим. Керівникові, на жаль, щоб бути справедливим, доводиться часто бути крутим. Хіба ви цього не розумієте? В нашій справі на голій толстовській доброті далеко не заїдеш.

— Та й на отаких крутих заходах теж.

— «Круті заходи» — це абстракція, товаришу Долгушин. Це сказано взагалі, бо мою роботу і роботу заводу ви теж знаєте взагалі. Як ви знайомитеся з роботою заводу? Приходите тільки розбирати скарги. Причому розмовляєте тільки з тим, хто скаржиться. Так було з Просовським, так тепер йдеться з Біляком. І ні разу не зайшли до мене.

— Зате я в партком заходив.— Долгушин стримувався, це видно було з того, як він вистукував пальцями по своїй пухленькій папці:

— Не знаю, не знаю. Раз бували в парткомі, значить, і я міг бути тут — тільки подзвонити треба. Але ви приходите на завод не як інструктор промислово-транспортного відділу міському партії, а як опікун скаржників, намагаючись не зустрітись зі мною. Буцімто я не директор заводу, а хазяйчик. Що це за практика? Скажіть мені, чим вона викликана? Бажанням допомогти новому директорові? Навряд. Це вибиває його з колії...

— Дивлячись з якої,— підвівся Долгушин.

— У мене таке враження,— тихо говорив Іволгін,— що ви свідомо заважаєте мені, не даєте по-справжньому взятися за справи. Можете передати мою думку про стиль вашої роботи в міському. Є партком заводу, є секретар парткому, чого вам сюди їздити скарги розбирати? Чого вам у дрібницях копатися, минаючи нас? Оцього я не розумію. Допомогати треба, а не слідчим бути! І втручатися вам у мої справи не дозволю.

— І це все?

— Все! — Іволгін кинув на стіл олівець, який вертів у руках, і той олівець покотився до Зливи.

Всі тряс пильно дивились на нього. Секретар парткому не взяв його. Олівець на самому краю стола майже зупинився, але перевернувся через ребро і впав на підлогу, дзвінко і сухо клацнувши на паркеті. Довелось Зливі нагинатися за ним, трохи чи не лізти під стіл.

— Біляка я не поновлю. Це людина, якій годиться

працювати в холодильнику, а не в транспортному цеху нашого заводу. Це чиновник, бюрократ і грубіян. Я його й на завод не пушу.

— Ну, гаразд,— погрозовим тоном сказав Долгушин.— Поговоримо про це в міськкомі.

— Хоч зараз готовий їхати.

Але інструктор мовчки переклав свою пухлу папку, криво всміхнувся.

— Почали ви з боротьби проти мату і грубіянства на заводі, а кінчаєте розгоном людей, аж до начальників цехів включно. А це гірше, ніж мат і словесне грубіянство.

— Ви так думаєте? — глянув на Долгушина збоку Іволгін.— Я не кінчаю розгоном людей, а тільки починаю наводити порядок на підприємстві, яким пишаються справжні корабели. Ви подивіться, скільки достоїнства у робітників сталельного цеху, скільки там культури у виробництві і в побуті. А отакі Біляки псують людям життя, заважають працювати. Навіть більше — топчуть найкращі, найсвітліші прагнення і мрії. Я не можу дозволити Білякам перетворювати бригади комуністичної праці у бурлацькі ватаги, що самотужки тягають до сталеля двадцятитонні секції. Поганий би я був директор і комуніст.

— Послухайте, Іволгін, це ж буря в склянці води,— вередливо скривився Долгушин.— Що ви на цьому випадку спекулюєте? Ну, не вийшло, ну, помилився Біляк. А бригада комуністичної праці не зупинилася перед труднощами, і все. Якщо глянути на це світлими очима, так це ж прекрасна тема для нарису в багатотиражці: як працювати по-комуністичному. Приклад високої суспільної свідомості.

— Це годиться для тих, хто сумнівається в такій свідомості наших людей. Цю високу свідомість ми тепер стрицаємо на кожному кроці. Але спекулювати на свідомості — злочин. І треба мати справді більма замість очей, щоб не бачити у вчинкові Біляка найстрашнішого зла: компрометації руху за звання бригад комуністичної праці. За це треба суворо карати. За кожний такий випадок треба слухати на бюро міськкому і директора, і секретаря парткому, а не лише Біляка. А ви Біляка підтримуєте. Чому, я вас питаю?

— Та тому, що на такому великому підприємстві, з такими численними внутрішніми перевозками все може бути.

— Звичайно, може, якщо все йтиме самопливом. А якщо керувати...

— А Щербак? — перебив директора Долгушин.— Щербак здійняв бучу, із цього окремого випадку створив або на-

магався створити цілу історію. Це ж нескромно, товариші! Притягти платформу з потрібною секцією...

— На робітничій скромності виїжджати нечесно. Я сказав би — підло. Особливо в таких випадках, — різко обізвав його Іволгін. — Люди надриваються півзміни з тією платформою, замість того щоб робити свою роботу, а в депо дримають чергові машиністи і паровози. Або ви свідомо захищаєте Біляка і не хочете зрозуміти всієї обурливості його вчинку, або не можете зрозуміти. І тоді це ще гірше для інструктора міськкому з багаторічним стажем. Але майте на увазі, що на нескромності Щербака виїхати не вдасться. Бо її немає, не існує в природі тієї нескромності. Є хамство Біляка-чиновника і бюрократа. От так.

Долгушин узяв свою папку, не попрощавшись, рушив до дверей. На порозі він зупинився і, не дивлячись на Іволгіна, сказав:

— Або Біляк із завтрашнього дня приступить до виконання своїх обов'язків, або вас будуть слухати на бюро міськкому. Ясно?

— Я все вам сказав, — буркнув директор. — І передайте там секретареві, що краще б вам на завод не їздити. Хай когось іншого присилають. Ви не туди дивитесь.

— Я ж казав тобі... Долгушина все одно не переконаєш. — Злива крутив на склі столу канцелярський прес і був цим надто зайнятий. — Треба нам, Вікторе Михайловичу, у вищі інстанції звертатися.

І, дивлячись на нього, Іволгін згадав оту ніч на Дніпрі, перший довірливий погляд Зливи, яким він обдарував нового директора. І чомусь так захотілося нагадати Степанові Прокіповичу про це! Тільки як його нагадаєш? Чоловіки не діти, не чутливі й сентиментальні баришні. Та й пощо нагадувати? Це було як подих вітерця: обвіяло і назавжди щезло.

6

Анатолій Рубінчик звивав до заводської роботи тугу. Він розумів, що це єдиний шлях втриматися в інституті, ну хоча б на вечірньому відділенні, але не міг примиритися з тим, що він, студент четвертого курсу, нарівні з усіма повинен носити шланги пневматичних зубил, кабелі електророзварювальних апаратів, домкрати і молоти. А головне — бити молотом! Ні бажання, ні сили для цього Толя Рубінчик не мав. Куди легше було ходити в інститут у модному

костюми, черевиках, якими так запопадливо забезпечувала його матуся.

Але це було не найгірше. Найгірше було, що, крім зарозумілості й гонору, ніяких особливих здібностей, знань, кмітливості він, як виявилось, не мав.

Ішов на завод з певністю, що він одразу ж стане майстром. Але швидко переконався, що й путнього судноскладальника з нього не вийде раніше ніж через півроку. Він «плавав» у робочих кресленнях, не вмів за техпроцесом самостійно підготувати секцію до складання. Та вже й зовсім виявлявся безпорадним, коли треба було зістикувати дві площини. Тут треба було знати, як і звідки поставити клин, як ударити по ньому молотом, де прихватити покороблені площини,— це для нього була незбагненна премудрість.

І хоч Рубінчик ще хизувався, хоч він корчив із себе нігіліста, в душі він уже не міг не поважати цих простих грубуватих корабелів, не міг не заздрити їм. Бо, працюючи поряд з ними, більше заважаючи їм, ніж допомагаючи, він уже з перших днів глянув на них іншими очима. Сталь, з якої вони будували корабель і яка для нього була несхитною фортецею, в їх руках ставала слухняною, як бляха консервної банки.

Але найбільше Рубінчика вразила дивна й чужа гордість, що раптом охопила його, коли він якось повертався з заводу. З якимось досі не відомим йому відчуттям сили, причетності до чогось великого, що обіймало собою увесь завод, усіх людей, які працюють на ньому, і кораблі, що народжуються там, йшов він з роботи в натовпі корабелів і вперше в житті зверхньо глянув на Бориса Просовського, що трапився на шляху робочого люду в новенькому чесучовому костюмі і сторонився, боячись забруднитися дотиком. Рубінчикові захотілося крикнути:

— Гей, чистоплюй, геть з дороги!

Та він не крикнув. Він аж зупинився від несподіванки і з насолодою і подивом слухав той внутрішній голос у собі. «Звідки б йому взятися?» — думав Анатолій і, можливо вперше в житті, відчув, з чого ж вона починається, ота робітнича гордість. Анатолій перевальцем підійшов до свого друга й одноступцю у замащеному комбінезоні, з погано відмитими руками і так хотів простягнути йому ті руки і спитати: «Ось вони, бачиш? Робочі руки. У мене робочі руки!» Але тільки посміхнувся Просовському якось криво, нещиро.

— Здоров,— промовив.— Куди йдеш?

— О, тебе й не впізнати, Толю! Істину глаголять: робота не красить людину.

— Ти так думаєш? — раптом скипів Рубінчик і прижму- рився.— А я сьогодні, якщо хочеш знати, вперше в житті маю задоволення дивитися на тебе з презирством. Ясно?

— Нічого не розумію.

— Підожди, ти ж не працюєш на заводі?

— Але мене поновили в театрі.

— Не тужи. Тебе скоро виженуть знову. І моли бога, щоб це трапилось швидше. Гуд бай, мілорд! — Рубінчик при- клав до берета два пальці і, все так же криво посміхаю- чись, побрів далі. Він човгав ногами, наслідуючи старих робітників, погойдувався в ході, як Сашко Крутоголовий, а дома їв, давлячись і сьорбаючи, як Славко Стрижак.

— Господи, хоч би ти не вдавився або не об'ївся,— бідка- лась Любов Йосипівна, підкладаючи йому голубців.— Та- кого апетиту в тебе зроду не було.

— Робота, мамо, робота! — Він прийняв душ, одягнувся, і знову оте нове щось ворухнулося в ньому. Чомусь здава- лось, що сусіди неодмінно говоритимуть між собою про ньо- го: славний у Рубінчика парняга — вчиться в інституті і в той же час працює на суднобудівному заводі простим робіт- ником!

Але коли ранком Анатолія будили, коли він уявляв тугі мотки шлангів і кабелів, оті важкі домкрати, що їх треба було волокти трапом на стапель, оті пожовані й погнуті ста- леві клини і великі молоти з куцими слизькими ручками, коли перед очима зринало невблаганне, сердите обличчя щедрого на круте слово Сашка Крутоголового, у якого він працював «під рукою», одразу забувалася вчорашня радість, а гордість здавалася сумнівною, неіснуючою. І Анатолій Рубінчик ладен був піти куди завгодно, тільки б не йти на завод. Він знову ставав самим собою, знову піднімались у нього в грудях лють і презирство до роботи, до брига- дира Крутоголового та усіх інших хлопців з його бригади.

Знову починали нестерпно нити побиті за ці дні руки, які учора після роботи наче вже й не боліли. Сьогодні до них не можна було торкнутися навіть милом. Боліли плечі і но- ги, все тіло просилось назад у ліжко, і гуркіт пневматики на дзвінкому кораблі, гуркіт, що через годину вдарить йому у вуха і в груди й гатитиме цілісінький день, здавався карою.

На завод Толя Рубінчик плентався іншою людиною, ніж повертався з заводу. Обличчя в нього кисле, ноги запліта-

лися, і він ладен був заплакати від того, що нога ненароком зривалася з слизької бровки тротуару або чіплялася у натовпі за чиюсь тверду, нетерплячу ногу. На нього знову кричали під час роботи, лаяли, гукали йому презирливо: «Гей, салаго, подай клин!» Він би кинув цю бригаду, але чомусь боявся Крутоголового, його сердитого погляду і нищівного язика. Анатолій, мабуть, не задумуючись кинув би й роботу на заводі, але що ж тоді в нього залишиться? Ні інституту, ні спеціальності! Куди ж податися?

І Анатолій Рубінчик терпів і намагався втягнутися в роботу, а вона не давалася, тікала від нього, і він ненавидів її з кожним днем більше. Через якийсь час він, нарешті, зрозумів, яку перевагу мали над ним усі оці замурзані іржею і суриком корабели.

Вони приходили на роботу якісь нетерплячі, веселі й працьовиті. За обмінений планг готові були лізти в бійку, милувалися новеньким клином і всміхалися з приводу нових білих брезентових рукавиць. Вони не м'ялись перед роботою, не підкрадалися до неї з різних боків, як це завжди хотілося робити Анатолієві. Вони не роздумуючи лягали на мокрий метал і, поправивши захисні окуляри, натискали на кнопку перфоратора. Захвативши стружку в палець завтовшки, невтомно, невідривно гнали її до кінця і тоді, важко дихаючи, з любов'ю оглядали оброблену фаску, знявши рукавиці, гладили її пальцями і одразу ж бралися за нову роботу.

А Рубінчик умлівав од шаленого, безперервного гуркоту, від задушливих випарів газорізки, цілий день стьобали його по очах, мов розлючені хижі птахи крильми, сполохи електрорварки. І коли йому випадало бити молотом по клину, він, вдаривши разів зо два, стомлювався і не влучав по блискучій головці клина, мазав, і тоді на нього кричали в клетоті роботи, як на шкідливого kota, бо клин випадав і його треба було заново втискувати між двома несхитними сталевими площинами. Коли ж йому доручали зрубати якийсь тимчасове кріплення (розробку фасок йому ще не довіряли та й не могли довірити такої точної роботи) і він, приладнавши зубило, включав перфоратор, часті, потужні удари витрушували з нього серце й мозок. В нього цокотіли зуби, німіли руки, а нестриманий перфоратор казився в долонях, і не було змоги відпустити кнопки, щоб його зупинити, бо Анатолієві здавалося, що від одного цього руху перфоратор міг вирватися у нього з рук і накоїти лиха. Він боявся і починав ненавидіти це металеве одоробало і, зажмурившись,

тримав його доти, поки зубило виприскувало і з гадючим сичанням блискавично летіло гладенькою площиною секції й падало вниз.

— Людей повбиваєш, ти, мокра курка! — гукнув йому згори Сашко Крутоголовий і тряс кулаками.— Де тебе росли, отакого бовдура, на мою голову...

— Показати хлопцеві треба,— пролунав спокійний голос в Анатолія за спиною, і, обернувшись, він побачив майстра Андрія Юрченка.— Показати треба, а не лаятись.

— Та що ж йому, опудалові, показувати! — кричав Сашко.— Він же в інституті вчиться!

— Щоб я цього більше не чув,— сказав Юрченко спокійно, але так, що всі обернулись до нього.— Це стосується всіх. А тобі, Крутоголовий, гроші платять за те, що навчаєш людину. І ці гроші треба заробляти чесно, якщо в тебе не вистачає людяності, якщо ти не розумієш, як йому важко.

— Тільки нам і легко,— буркнув Сашко і почав злазити.

— Продовжуйте стиковку,— зупинив його Андрій.— Я сам покажу. Треба ж все-таки враховувати, як це важко все робиться не вмючи.

Він показав Рубінчикові, як правильно тримати перфторатор і зубило в ньому, як зручніше лежати і як водити зубилом перпендикулярно до осі рубання.

— Отак, ніби ви ріжете метал, тоді швидше піде робота. Та зубила міняйте, щоб вони не перегрівалися, а то посадите всі — нічим буде працювати. Ну, спробуйте.

Але в Рубінчика не виходило. Юрченко терпеливо пояснював:

— Натискуйте з усієї сили, навалюйтеся плечем, щоб сила перфторатора спрямовувалася на метал, а не на ваше розслаблене тіло. Дивіться.— Він звичним красивим рухом приліг поряд з Рубінчиком, узяв перфторатор, що в його руках став малим і покірним, і якимось жадібно, злісно навалився на нього не тільки рукою, а всім своїм тугим широким плечем. Сталева стружка, наче вона була з тіста, відокремилася від обшивки і, закручуючись, гусеницею поповзла на руку майстрові. Повернувши на секунду перфторатор, він одігнув її вбік і погнав далі. Дорубавши до кінця і перевірівши фаску, передав перфторатор Рубінчикові.

— Спробуйте отам,— показав він на приварену для транспортування сергу.— Вчіться. Та сильніше напружуйтесь. Ну, от як би ви підіймали штангу або бігли стометрівку. Розумієте? Всім тілом напружуйтесь.

Анатолій Рубінчик ні штанги не піднімав, ні стометрівки не бігав.

— Мені все зрозуміло, — сказав він, — спасибі.

— На роботі за такі речі не дякують, — посміхнувся Юрченко і відійшов.

НА ВІКУ, ЯК НА ДОВГІЙ НИВІ

1

Будівництво починається з фундаменту.

От задумують архітектори палац з високими колонами і портиками. Весь він — стремління вгору, в небо, до хмар. А починається з того, що копають під нього глибокий котлован. І доки його виповнять камінням і розчином, доки виведуть на поверхню фундамент, мрія про ажурні висоти тускніє і забувається.

А тому архітекторові-митцеві все здається, що котлован недостатньо глибокий, що фундамент буде не досить міцний, і йому все хотілося б заглиблюватися в землю. Від того, що архітектор бачить споруду в уяві, як у дійсності, знає, якою вона буде високою і красивою, знає, що вона неодмінно буде важкою при всій своїй ажурності, що стояти їй вічно, — від усіх цих знань і турбот серце архітектора радіє глибині котлована і міцності фундаменту.

Навіть якщо це фундамент під корпус і устаткування нового цеху, під житлові звичайні будинки, і то він приносить справжню насолоду тому, хто бачить не ями, а ті омріяні будівлі, що зростуть з них і дадуть людям радість жити в них, працювати, творити.

Іволгіну ж довелося сьогодні побачити готові котловани під фундаментами сімнадцятого цеху поблизу від складу заліза і під п'ять перших будинків у лісах. Зараз там напинають намети, позичені на складах військового гарнізону, закінчують дерев'яний павільйон під їдальню, а в кухоннім приміщенні вмуровують казани. Десь до Першого травня розпочнеться в лісах нове життя, комсомольсько-молодіжне будівництво, а в звільненій гуртожиток можна буде вселити перших сто сімей. Треба визначити, кому в першу чергу потрібна квартира. Ну, вальцювальникові Голубові, бригадирові Щербакі, майстрові Юрченку. Віктор Михайлович хотів подзвонити Зливі, але згадав, що той на рапорті, і вирішив спочатку проглянути пошту.

Зайшла секретарка, принесла свіжі газети.

— Галино Дмитрівно, подзвоніть, будь ласка, секретареві парткому і голові завкому, щоб на одинадцятку прийшли до мене.

Але йому подзвонив головний інженер Чеканюк.

— Ви не бачили сьогодні газет? — стурбовано спитав він.— Подивіться і згадайте, чи Злива не попереджав, чи не радили вам не зв'язуватися з Долгушиним?

— А в чому справа? Чого це ти такий схвильований?

— Візьміть газету — знаєте, — і повісив трубку.

Іволгін розгорнув свіжий номер обласної газети. На першій сторінці під рубрикою «Семирічку — за п'ять років» вміщено було фотографію сівалочних агрегатів передових механізаторів, сповіщалося про успішне розгортання польових робіт у південних районах області. На другій сторінці в розділі «Партійне життя» йшлося про масово-політичну роботу в нічних змінах на підприємствах міста.

— Ага, в розрізі постанови ЦК працюють, — бурмотів Іволгін.

І раптом рубрика: «Це заважає їти в комунізм». Під нею великими літерами набрано заголовок: «Князь... на заводі».

— Хльостко! — сказав сам собі Іволгін.— Як ота румунська лайка: «Чорт у церкві», — так оцей князь на заводі. На якому ж заводі? — Віктор Михайлович перебіг очима три колонки до підвалу. В них його прізвище було розписане у різних відмінках. Кров ударила йому в голову, забракло повітря, і щось жорстоке взяло у холодні долоні серце й стиснуло з усієї сили.

— Спокійно, спокійно, — говорив собі Іволгін, заплющивши очі, розуміючи, що починається приступ залікованого сердечного неврозу.— Випити води, стане легше...

Але замість цього погляд його тягнувся до статті з фейлетонною вбивчою назвою. Останній абзац був короткий, як вирок: «Князь на заводі», — говорять робітники про Іволгіна. Як відомо, князів на заводі не було навіть при капіталізмі, — це гнила колода на шляху до комунізму. Робітники заводу, славні корабели, не можуть терпіти князя на заводі, як гнилої колоди у себе під ногами. Переступати через неї ніколи. Вони з гнівом відкидають її!» І підпис «С. Тюрін».

Ця стаття була наскрізь просягнута злобою і брехнею. Вона навіть починалася з брехні. «Кабінетні керівники, — говорилося в ній, — переводяться. На жаль, цього не розуміє директор Південного суднобудівного заводу Іволгін В. М.

Він тримається за кабінет, як чорт за грішну душу. Навіть на рапортах не буває — сидить у своєму кабінеті і вигадує химерні плани. Директорський кабінет він любить так само, як князі люблять свій сан».

Це був дикий глум над його переконаннями і стилем роботи. Адже він замолоду ненавидів кабінети. На північному заводі побудував заводоуправління з великими залами технічного кабінету, червоного кутка, просторими приміщеннями відділів і з маленькими кімнатками для кабінетів директора і головного інженера. Він обурювався, побачивши в якійсь артїлі чи зовсім карликовій установі розкішно мебльований кабінет керівника.

Він мріяв, щоб його начальники цехів знаходились безпосередньо в прольотах: стіл, стілець, телефон, і все. Весь ти перед людьми, і люди перед тобою.

Сам він у кабінеті майже не бував. Весь час по цехах, на кораблях, а коли й приходив і сідав за стіл, то боявся цього довгого, немов коридор, кабінету з дубовими панелями і високими, до стелі, подвійними дверима, що нагадували тамбур вагона або вхід у бомбосховище. Дубова мовчазність і помпезність кабінету, коли він лишався у ньому на самоті, гнітила його.

Серце в нього боліло дедалі дужче, і думки напливали все дружніше. Одганяв їх рукою, мов цигарковий дим, а другою хапався за серце і бурмотів: «Не треба хвилюватися, все це брехня, брехня...» — і відкинув газету. Важко дихаючи, він смикнув галстук, одірвав гудзик на сорочці. Полегшення не було.

Серце боліло все дужче, тіло вкрилося гидким холодним потом. Він дихав так, наче зараз пробіг стометрівку. А тут ще ніхто не знав, що в нього болить серце. Ніхто.

Просто з графіна почав пити воду, і вона чомусь лилася з куточків рота на піджак. Ще витягнув хустинку з бокової кишені, механічно витер нею воду з лацканів і з тугою відчув, що ось зараз помре на самоті в оцьому довгому й вузькому, мов домовина, кабінеті, який відгороджує його від усього світу, і ніхто не почує за цими високими, чорними, подвійними дверима. А довгий кабінет все вужчав, немов стискав його дубовими своїми панелями, і не давав дихати. Від болю в серці німіла ліва рука, терпло плече, груди стискувало обручами, хоч на них була простора шовкова сорочка і розстебнутий піджак.

Хай би прийшов до нього Злива, хай би він один помагав йому, щоб ніхто не знав про оцю хворобу, про те, що схо-

пила вона його, прокинувшись від верескливої дурної статті в газеті. Але Іволгін не міг згадати номера телефону секретаря парткому. Він ще якось спромігся застебнути піджак і натиснути кнопку дзвінка.

Швидко й беззвучно увійшла секретарка, щось спитала. Очі в неї розширилися, руки вона піднесла до обличчя і боязко наблизилась до самого Іволгіна. Блідий, з розстебнутим коміром сорочки та розпущеним галстуком, він стояв, зіпершись на стіл, і мовчки дивився на неї. В очах були мука, страждання і сльози.

— Що з вами, Вікторе Михайловичу? — скрикнула секретарка.

— Тихше, — прошепотів крізь зуби, скривившись від болю. — Покличте Зливу, — і, схопившись за серце обома руками, ступнув якось набік і, м'яко зломившись, упав на м'який килим.

2

Щоранку о восьмій годині проводився тепер рапорт на китобазі. Тут збиралися всі начальники цехів і відділів, тут одразу ж з'ясовували, що саме і чому заважає, і, як-то кажуть, не сходячи на берег, в присутності головного інженера приймали рішення, які одразу ж передавалися начальникам дільниць, майстрам, а то й безпосередньо бригадам. Завдяки цій оперативності роботи йшли добре.

В сімнадцятому при допомозі фотопроекційної установки, що працювала день і ніч у три зміни, були розмічені всі дванадцять траулерів, але металу на комсомольській сейнер все ж трохи не вистачало. Довелося вишукувати залишки на траулерах, танкерах і китобазі. Особливо не вистачало профільного заліза на шпангоути і стрінгери.

Щоб вийти з цього становища, після рапорту у секретаря парткому зібралися начальник відділу постачання, інженери-будівники усіх кораблів, майстер Юрченко.

— На складі заліза були, перевірили все? — спитав Злива Юрченка.

Він не довіряв прижимистим постачальникам, які з відомих їм одним причин завжди намагаються приховати особливо дефіцитні матеріали. Вони вискакували з цими залишками в найкритичніші моменти, і тоді виробничники готові були цілувати оті хитрі їхні щокасті обличчя. Але до такого критичного моменту з них важко було що-небудь видавити. А критичного моменту на заводі не було: виконавши

підряд дві місячні програми, в лютому завод ішов із значним випередженням, що означало — п'ятдесят процентів понад план і перехідний Червоний прапор Ради Міністрів.

У цехах і відділах виплачували премії, що нерідко сягали місячної зарплати, і це активізувало, радувало робітників і інженерів. Але не постачальників.

— Чим краще виконується план,— говорили вони,— тим більше треба буде металу.

Ніякими засобами в них тепер не можна було випросити ні швелера, ні угольника, ні навіть куска звичайного листового заліза.

— Тільки через головного інженера,— безапеляційно відповідали вони.

Але і в нього не було.

— Треба негайно щось придумати,— говорив Степан Прокопович.— У нас усі секції на дванадцять траулерів складені, ти, Юрченко, сьогодні ж з другої зміни почнеш стискувати їх на важковагових візках.

— Їх уже повезли в сімнадцятий,— мовив начальник відділу постачання.

— Ну, от. Дванадцять траулерів тепер ходом підуть, а комсомольський сейнер лишиться тільки в зобов'язанні комсомольців, яке вже обнародуване, мало сказати на всю республіку — на весь Союз.

— «Комсомольская правда» про нього писала.

— От бачите, «Комсомольская правда»! Любима газета і молодих і старих. То чи ж можемо ми тепер зупинятися на півдорозі?

— Там того й сейнера,— хмикнув начальник відділу постачання.

— В порівнянні з китобазою — цурка, а не корабель. Але чим ви нам допоможете?

— Швелер можна розпустити. От вам і угольник на шпангоут.

— Але як його розпустити? На пресі погнеться, деформується так, що потім не вирівняєш. Чим його розпустити, га?

Охочий до всяких раціоналізаторських штучок і кросвордів, Юрченко сказав:

— Щось придумаємо. Пристосуємо автогенний різак на повзунок електрозварювального автомата. Нам аби швелер тільки дали.

— Будь ласка, хоч зараз подам.

— Давайте,— зрадів Юрченко.— Давайте, і розмову будемо кінчати. Якщо тільки конструкторське бюро дасть дозвіл ставити розрізаний швелер на шпангоути.

— А чому ж не дозволить? Профіль якраз той самий.

— Одного профілю? Ну, може, сталь інша. Ви їм позвоніть.

— Ой хлопці! Вам би у всьому няньку,— покрутив головою Степан Прокопович.— Самі домовляйтеся, вам же після нас заводом керувати! До самостійності привчайтеся.

— Конструкторське бюро знає як важко переконувати? Вони з нами й розмовляти не схочуть або будуть тягнути хто й зна доки. А вас одразу послухають. Завтра ж карту відступу пришлють.

— Не дуже-то й пришлють. Про це складання на візках не дали ж, побоялися? Кажуть, з дозволу Москви тільки такі речі можливі.

— Мовляв, не хочемо перевищувати прав.

— Щоб не звинуватили їх, як оце звинувачують Віктора Михайловича.

— А хто звинувачує? В чому його звинувачують? — здивувався Злива.

— Ось,— один з інженерів вийняв з кишені газету, розгорнув.— Ви хіба не читали?

— Го-го! «Князь на заводі»! Оце врізали!—Злива швидко пробіг статтю і хмурився.— Та тут же сама брехня! Ви тільки послухайте: «Позбуваючись невігідних людей, розправляючись за критику його діяльності на зборах партійно-господарського активу, Іволгін, зловживаючи становищем директора, звільнив з заводу тт. Просовського, передову робітницю ВТК Письменну... Але в нашій країні немає князів і немає слуг. Треба дати Іволгіну можливість зрозуміти це якнайшвидше». Он як повернули,— промовив Злива.— Ох і чорти ж болотяні.

«Ще обурливішою є діяльність, або, вірніше, бездіяльність, Іволгіна в квартирному питанні. Щоб прикрити цю свою бездіяльність в квартирному питанні видимою запопадливістю і зовнішньою благодійністю, зверненою на завоювання дешевого авторитету серед робітників, Іволгін розпорядився виселити з молодіжних гуртожитків усіх комсомольців у... намети. У звільнені в такий спосіб гуртожитки він збирається вселити родини, треба думати, найближчих своїх прибічників...»

Злива рвучко зняв окуляри, кинув їх на стіл. Обома долонями потер обличчя, ніби вмиваючись.

— Ху! — відкинувся він на спинку стільця.— От як можна опешельмувати людину.

В цей час до кабінету вбігла стурбована, бліда секретарка.

— Степане Прокоповичу, зайдіть до Віктора Михайловича! — І одразу ж вибігла.

— Ну, все, товариші,— сказав Злива.— Домовилися, значить. Ти, Юрченко, іди зараз в КБ, заготуй там карту відступу, а ви, постачальники, сьогодні ж швелер в сімнадцятий надішліть.

Злива вийшов останнім. Передчуваючи не дуже приємну розмову, він не поспішав заходити до директора, хотів хоч трохи зібратися з думками. В прийомну зайшов Чеканюк.

— Здоров,— привітався і подав Зливі руку.— Як поживає наш «князь»? — звернувся він до Галини Дмитрівни, що знову вибігла з кабінету директора.

— Заходьте скоріше,— сказала вона.— Віктор Михайлович помирає.

І заплакала.

3

А «князь» помирав. Він лежав біля свого робочого столу на барвистому килимі — маленький, сухорлявий, з жовтим як віск обличчям. Праву ногу якимось незручно підломив під себе, а ліву руку відкинув далеко назад, і здавалося, що він робить великий крок лівою ногою, занесеною вперед, або летить, як бистрий птах. Побачивши його ще з порога, Злива обернувся до розчинених дверей.

— Лікаря! — гримнув він так, що секретарка підскочила на стільці.— Хай вам чорт, киньте рюмсати та подзвоніть краще в медсанцех.

— Я вже дзвонила...

Пропустивши ті слова повз вуха, Злива продовжував.

— Ще жодну людину не врятували сльози,— говорив він дивним голосом, і налякана секретарка бачила, як секретар парткому великим кулаком притис на підборідді сльозу. Та секретарка не могла повірити, що Злива вміє плакати, що він плаче, і тому очі її здивовано розширилися, і вона повільно почала підводитись. Секретар парткому повернувся до неї спиною.

— Що ви на моєму обличчі побачили? — спитав він хрипко і сердито, але раптом плечі його піднялися вгору, голова опустилася, і він болісно схлипнув.

Уявилися йому усі ці нелегкі п'ять місяців напруженої роботи, протягом яких ніхто не знав, коли і що Іволгін їв, коли він спав. В цехах і на стапелях, серед дня, вдосвіта і глибокої ночі робітники бачили його в мороз і вітер у кепочці і блаженському демісезонному пальті. На обід він не їздив і в робітничу їдальню не ходив. Жував суху ковбасу з булкою, запивав міцним чаєм, який добре вміла готувати Галина Дмитрівна. Він категорично заборонив їй посилати розсылку йому по обіді.

Все це в одну мить промайнуло перед Зливою, і він тільки тепер з докором пригадав, як мало всі вони цікавилися особистим життям директора, як мало йому допомагали, бо гадали ж, що він і справді кремень, незручно було нав'язуватись.

— Степане Прокоповичу! — гукнув Зливу Чеканюк.

Секретар парткому витер очі і глянув на головного інженера. Той схилився біля Іволгіна.

— Дихає! — промовив він. — Давай покладемо його на диван...

— Не треба, не треба, — пролунало із-за парторгової спини, і низенький сивий лікар у пенсне й халаті вкотився до кабінету. — Не можна його чіпати. У нього, можливо, інфаркт. — Лікар став на колінах поряд з Чеканюком і припав вухом до грудей Іволгіна.

— Серце б'ється, — сказав Чеканюк.

— Тс-с! — посварився на нього лікар скрюченим пальцем. Він заплющив очі і немов задрімав на грудях Віктора Михайловича. Але коли Злива зробив крок, лікар одірвався і розвів руками:

— Ну-у, товариші, я так не можу. Я попрошу...

— Пробачте, — приклав руку до грудей Злива, підходяючи ближче. — Він живий?

— Годі вам, — сердито глянув на нього лікар.

— Мовчу, мовчу. — Злива сів просто на килим у головах Іволгіна і кивнув Чеканюкові на схилену постать лікаря. Головний інженер сидів навпочіпки непроникливий і сумний. Він задумано дивився в одну точку і терпляче ждав.

— Н-да, — підхопився лікар, вийняв стетоскоп і, запихаючи кругленькі кульки на кінці шлангів у вуха, наказав Чеканюкові: — Підніміть йому сорочку. А ви, — звернувся він до Зливи, і той мимоволі підхопився, — поправте ногу, вивільніть руку. Громадяно! — гукнув він Галині Дмитрівні. — Візьміть отам у саквояжі металічну коробочку, налейте в неї води і поставте прокип'ятити шприц. Сестру

викличте! — Він почав вислухувати директора. Потім підхопився на ноги. — Тепер можна покласти його на диван.

Злива взяв Іволгіна сам, як дитину, переніс його і обережно поклав на жовтий, холодний диван. Незабаром прийшла медсестра, зробила укол, і Віктор Михайлович почав дихати глибше. Лікар випровадив Зливу і Чеканюка з кабінету.

— Ідіть, — сказав він, — і не заходьте сюди, поки вас не покличуть.

— А що з ним? Не інфаркт?

— Ні. Глибокий шок внаслідок приступу неврозу серця. Відчувається і нервово виснаження. Це пройде швидко, тільки спокій би йому... спокій потрібен.

— Спокою йому, бачу, не буде, — промовив Злива. — На це ви й не розраховуйте у своїх лікарських ділах. Якщо треба, потримайте його у лікарні.

— Госпіталізувати його нема потреби, — зітхнув лікар. — Може б, якось йому допомогли?

— Ми-то поможемо, — сказав Чеканюк. — Та, на жаль, не все від нас залежить.

— Обстановка, бачу, складна для нього склалася. Так що ви йому серце підремонтуйте добре.

— Все зробимо, що можна зробити, — пообіцяв лікар і повернувся до кабінету, причинивши за собою двері.

— Ну, я в райком поїхав, — сказав Злива. — Треба готуватися.

— Так, бої, очевидно, будуть серйозні.

Вони вийшли на вулицю і зупинилися, засліплені щедрим весняним сонцем.

— Ну й день, — скрушно промовив Чеканюк.

А за дерматиновими дверима довгого й вузького кабінету ворухнувся на холодному дивані і застогнав маленький директор заводу, вертаючись до сонця, до весни, до нелегкого свого директорського життя.

4

Стаття в газеті обурила всіх. Невідомо, хто перший пустив чутку, що переселення в ліски буде одмінено, якщо сьогодні ж усі вони не будуть там.

І от у молодіжних гуртожитках стовпом знявся пил. Комеданти приймали від збуджених жильців штори, стільці і ліжка з білизною. Їм було наказано сьогодні ж на вечір перевезти все необхідне і розставити в готових наметах, але вони не встигли ще всього зробити і попросили допомоги.

Молоді корабели вантажили машини немудрим гуртожитським скарбом, самі теж тісно ставали в кузові і з піснями, перегуками мчали до лісків.

Але більшість пішла туди пішки. З рюкзаками й неважкими холостяцькими чемоданами пішли навпростець — травами, перелісками, немов у далекий похід. Прим'яті чобітьми трави пахли весною, розлогим простором і небом, дерева — корою і гіркуватими бруньками, що почали сьогодні тріскатися.

Шурхотіли торішніми бур'янами брезентові холоші спецівок, вився синій цигарковий дим,— хлопці йшли швидко, наче поспішали на поїзд, і на розі гуртожитку залишився тільки самотній Анатолій Рубінчик, не покликаний ніким. Та що його й кликати? Жити йому нема де, чи що? У батьків така квартира. А от стоїть, дивиться вслід товаришам, і незрозуміла туга й задрість охоплюють його, як вечірні сутінки.

Повернувся Рубінчик і пішов у протилежному напрямку — на вогні міста, додому. Та мимоволі раз у раз обертаяся, і погляд ловив швидконогий гурт корабелів, що, віддаляючись, світили в темряві світлячками цигарок, шаркали брезентовими холошами по бур'янах і щось своє гомоніли, задушевне, сповнене злагоди й сили.

«Треба було піти з ними»,— думає собі Рубінчик, дарма що Стрижак, з яким він прийшов у гуртожиток пограти в шахи, забув про нього і поїхав десь машиною, навантаженою ліжками й тумбочками,— в такому гармидері забудеш хоч кого. Треба було не зважати, іти, і все. Але й додому теж треба: в заводському Будинку культури сьогодні комсомольське весілля Славка Стрижака і їхньої Зінки. Це страшенно цікаво: його сестра виходить заміж!

Щоправда, Зіна, відколи живе в Стрижаків, ні разу не приходила додому, і батьки на неї сердяться, але сьогодні вони, мабуть, теж підуть на комсомольське весілля. В такі вечори забуваються образи.

Але вдома, очевидно, на весілля не збиралися. У великій кімнаті за накритим білою скатертиною столом, заставленим закусками, за графином московської сиділи Біляк, Просовський-старший, Сеня Тюрін і Павло Мусійович. Просовський-молодший стояв біля радіоли, вибираючи пластинку.

— Сер, може б, ви привітались? Щось ви не дуже чемні,— сказав Борис Просовський Анатолієві.— Хоча останнім часом ви, кажуть, пошилися в корабели і хами...

— А ви в дурні, мілорде,— відпарирував Анатолій із сусідньої кімнати.

— Анатолію, тобі таки треба й міру знати! — гукнув від столу батько.

— Нехай він теж знає міру.

— Ой молодь, молодь,— зітхнув старий Просовський.

Борис розчесав перед дзеркалом вуса і брови, поправив галстук.

— На цій підставі,— сказав він,— можна судити, як довго ще доведеться рости Анатолієві, щоб стати справжнім мужчиною.

— Банально, тупо, традиційно! — гукнув з ванної, пирхаючи, Анатолій.— Кажуть, що і стаття вийшла традиційна, точно така, які раніше писав Сеня про інших директорів. Так чи ні, Сеню?

— Яка тебе муха вкусила? — обернувся, жуючи, Тюрін до відчинених дверей ванної. В дзеркалі він побачив намилене обличчя Анатолія. З мильної піни на нього дивилися презирливі очі.

— Побачимо, хто тебе вкусить, Езопе! Іволгін — справжній директор, і я на твоєму місці, Сеню, жував би зараз не ротом, а шариками. Ти не подумав про робітників, Сеню. Про них у газетярів і навіть у письменників пішла мода забувати. Через те я їх і не знав по-справжньому. А тепер...

— За два місяці ти щось узнав? — хмикнув Сеня.— Те, що ти взнав, я вже сорок раз забув...

— А забувати якраз і не варто, Сенечко. Робітничий клас, він тебе питає, ось підожди! Я чув, що про тебе говорять на заводі.

— Інтересно, що саме? — заклав Сеня ногу на ногу.

— Не роби гарної міни при поганій грі. Думай краще, як тобі виплутатися з оцієї підлості.

— Хай Долгушин думає, як там йому з начальством...

— Ага, ти вже на Долгушина киваєш? От бачиш, який ти полохливий. Інших лякаєш, а сам свої сорочки боїшся.

— Ну, припини свої жарти, Анатолію, та сідай до столу.

— А я не збираюсь за стіл. Я до Зіни на весілля поїду.

— Ніякого весілля! — грізно сказала Любов Йосипівна і взялася в боки.— Зінки в нас немає.

— А чого ж ви за нею плачете щоночі?

— Павле, скажи ж йому що-небудь! Він сьогодні неможливий!

— Не псуй нервів, мамо. Я сказав, що поїду, значить, поїду!

— Анатолієві треба поїхати,— розсудив старий Просовський.— Він з ними працює, йому з ними зустрічатися щодня.

— А хоч би й не зустрічатися? — Анатолій вдягнув піджак, вийшов у велику кімнату.— Мені з ними жити приємніше, ясно? І потім, це моя єдина сестра.

— Я піду з тобою,— підхопився Борис Просовський.

— Якщо тебе пустять.

— А чому б ні? Хлопець, так би мовити, вільний, треба ж розважатись...

Але Просовського до клубу не пустили.

— Вас не кликали,— коротко сказав йому Стрижак, підійшовши до вхідних дверей.

— Я з Рубінчиком...— промимрив Просовський.

— Це не має значення! — обірвали його.

— Анатолію! — гукав Просовський через голови хлопців, що охороняли вхід у залу.— Анатолію!

Рубінчик зупинився.

— Я ж тобі казав, що не пустять! Не послухав, мілорде?

Анатолій подався у вир танцюючих, де йому вже всіма махали руками, де була музика, світло, де кружляли молоді, гарно вдягнені пари.

А Борис Просовський повертався порожніми вулицями назад. Вони були зовсім порожні в цей час, як його життя.

ЯКЕ Ж ВОНО — ЩАСТЯ

1

Андрій Юрченко цілий день не знаходив собі місця. В обідню перерву він бігав до батька в котельний цех радитися та попросту ділитися прикрою газетною новиною і застав там таку саму картину, як і на своїй ділянці: робітники сиділи над «Південними вістями», не кваплячись обідали, перечитували статтю і коментували її. Все своє життя ці люди вірили радянській пресі, звіряли їй свої думи і прагнення, сумніви і запитання, і тому наклепницьку статтю сприйняли як особисту образу.

— Вийдемо,— сказав батько Андрієві, коли той розповів про обурення судноскладальників, про їхній памір піти в обком партії скаржитися на газету.

— Не треба нікуди ходити, Андрію. Майте на увазі, що в обкомі й самі розберуться і дадуть лад усьому. Одна

паршива стаття не може перекреслити того, що зробив для заводу Іволгін.

— І для людей, — підхопив Андрій.

— Ну, й для людей, звісно, хоча зроблено дуже мало...

— Як мало? Сьогодні комсомольці в лісці перебираються, а сто сімей матимуть завтра квартири.

— Знаю. Треба тільки, щоб не відсиджувалися наші комсомольці в лісках, як на курорті, а щоб з завтрашнього ж дня будівництво розпочинали.

— Вже котловани готові, вже й фундаменти закладено.

— Не був там, не бачив, не знаю. — Батько торкнув сиві вуса. — Ти, Андрію, там так і толкуй з народом, що, мовляв, обком не сліпий. Тюриним його не обдурити. Не треба ніякої паніки.

— Кажуть, Іволгін при смерті. Обурюються люди.

— То неправда. У нього був сердечний приступ, чи що. При мені оце дзвонив начальникові цеху, вже ганяв за траулері. Труби, чи що, не готові.

— Ну, раз ганяв, значить, порядок.

— Іволгін не розгубиться і панікувати через якогось Тюріна не стане...

Але батько помилився, а може, говорив так навмисне, щоб заспокоїти сина, бо коли після роботи Андрій з Лідою купили подарунки і вийшли з магазину, щоб іти на Славкове і Зінчине весілля, вони побачили під деревами директорський «ЗІМ», що стояв при самій бровці тротуару, в глибині його сидів, відкинувшись на подушки, Іволгін. Він сидів, прикривши рукою очі, маленький у цій великій, просторій машині. Рука й чоло, що виднілося з-під неї, були жовті, як у мерця.

Андрій і Ліда перезирнулися. Ліда прикусила губу і простягла до Андрія руку. Мовчки забрала в нього пакунок і хитнула головою: іди, мовляв. Андрій пішов. Він обережно підходив до машини збоку, взявся за ручку дверцят і не наважувався відчинити.

— Вікторе Михайловичу, — покликав він.

Іволгін повільно відняв від очей руку. Якимось відсутнім страдницьким поглядом глянув на Юрченка і байдуже кивнув.

Юрченко смикнув за ручку і нахилився до нього в машину.

— Вікторе Михайловичу, я хочу вам дещо розповісти.

— Сідайте, розкажіть, — не дивлячись на Юрченка, промовив він стомлено; вигляд у нього був такий, наче він знав усе, про що може сказати йому цей молодий майстер.

— У нас в цеху,— почав хвилюючись Андрій,— та що в цеху, увесь завод обурюється...

— Я теж,— гірко сміхнувся Іволгін і знову прикрив очі.

— Але в мене є одна справа, яка безпосередньо стосується сьогоднішньої статті в газеті...

Іволгін мовчав, Андрій теж замовк.

— Розповідайте, будь ласка, я слухаю,— сказав директор, не рухаючись.— Що там у вас за справа?

— Я одержав відповідь на мою замітку про отой вчинок Біляка. Пишуть.— Андрій вийняв листа і прочитав:— «На вашу кореспонденцію від 20 січня сього року відповідаємо, що факти, наведені в ній, не підтвердились. Просимо надалі більш відповідально ставитись до кореспонденції в газету і не дезінформувати редакцію. С. Тюрін». Ви розумієте? Ні секції неподаної не було, ні грубої хамської розмови Біляка з Щербакком — нічого, виходить, не було.

— А хіба тільки це й дивно? — обізвався Іволгін.

До машини підійшов шофер, привітався з Юрченком і завів мотор.

— Ви на комсомольське весілля? — спитав директор.— То давайте ми вас підвеземо.

— Спасибі.— Андрій одчинив дверцята, погукав Ліду.

— А-а, Танєєва! — промовив без усмішки Іволгін.

Ліда вхопила його руку і довго й міцно тиснула обома своїми гарячими руками.

— Ми всі за вас, Вікторе Михайловичу. Щоб ви знали,— сказала вона, і голос її здригнувся.

Директор кивнув головою.

Біля заводського Будинку культури було так багато машин, що зупинитися довелося серед вулиці.

— А ви? — спитала Ліда директора.

Він мовчки махнув рукою. Машина пропливла до повороту, моргнула червоними стоп-сигналами і, розвернувшись, зникла.

— Що в нього на душі? — проказала задумано Ліда, стоячи посеред дороги. Андрій мовчав. На вулиці спалахнуло світло, і в Будинку культури загравав оркестр. Весілля починалося, незважаючи ні на чужі настрої, ні на чуже горе.

2

Він би вже й на весілля не йшов, та боявся образити Славка і Зіну. «Піди обов'язково, привітай їх і від мене,— написала йому ще нетвердим, розпливчастим почерком

Валя.— Побажай, щоб вони були такі ж щасливі, як ми». Він сидів за столом і вперше в житті писав щось на зразок запису до щоденника. Вони з Валею росли разом сиротами в колгоспному патронаті. А тоді, як напали гітлерівці та розігнали патронат, блукали, побравшись за руки, спорожнілим селом. Валя, меншенька, все плакала й кликала маму, а він утирав їй сльози, ворухив неслухняними губами:

— Цить, цить, наші прийдуть, хліба й молока принесуть.

Ховаючись од окупантів, вони забралися на чийсь город і там, під загатою, в пахучих шумливих акаціях поснули. Тут їх, замурзаних, сонних, і знайшла Уляна Арсентіївна, забрала додому. А після звільнення Радянською Армією Валя поїхала до міста, жила в дитбудинку, вчилася в школі, а Павло залишився в старій, бо вона була хвора,— працював у колгоспі. Потім пішов служити в армію і весь час думав про Валю, не міг їй навіть написати, бо не знав адреси. Як тільки прийшов з армії і Уляна Арсентіївна спитала, де він тепер житиме, Павло відповів, що поїде шукати Валю. І він її знайшов. Вона тоді закінчувала десятій клас. Побачивши Павла, заплакала і просто в коридорі, при своїх подругах, обняла його...

Про все це хотілося Щербакові написати сьогодні, але він не вмів, бо нічого, крім листів, у своєму житті не писав. В зошиті, в якому була одна-єдина його контрольна робота — переказ повісті Франка «Борислав сміється»,— він, прибігши з родильного будинку, вивів великими літерами: «У мене народився син!»

3

Після заводського брязкоту, гамору, клекоту, домашніх дрібних непорозумінь і часом сварок тут здається тихо, велично, урочисто, немов у храмі. Віктор Злива, записавшись у хореографічний гурток, приходив сюди не лише танцювати — він забуває тут про заводські клопоти і відпочиває від сварок з Люсею, що невідомо з яких причин супроводжують їх усе життя.

Коли тільки увійдеш сюди і почуєш мелодійні звуки баянів, рокітливе многоголосся хору або сонячні, неземні мелодії симфонічного оркестру, забуваєш про все і дивуєшся, як можна втрачати величезні, безконечні можливості зробити щось добре, прекрасне на землі,— можливості, відкриті кожній людині щодня, щогодини? Стоїш отак, вбираєш

в себе прекрасні звуки, створені твоїми попередниками, і почуваш, як виростають крила, як ти сам ростеш. І хочеться тоді чогось світлого, героїчного, великого.

Чим не храм — заводський клуб! Якщо в ньому звучать оркестри, лунають пісні, коли юнаки й дівчата кружляють в нестримному танці, ставши втіленням грації, руху і краси. Все, що створив людський геній, відкривається тут для звичайних робочих хлопців і дівчат, які дивним чином перевтілюються: з малярів, електрозварників, газорізальників і судноскладальників перетворюються на справжнісіньких балерин, співаків, музикантів. Дивишся на них і з подивом думаєш: як же можуть кричати на них бригадири, майстри, якісь начальники цеху там чи відділу? Ними можна, здається, тільки захоплюватись.

І Віктор захоплювався. Коли він сам танцював, він захоплювався прекрасними мелодіями танців, якими обсипали його і стелили йому під ноги баяністи. Ті мелодії приводили його в трепет.

А коли він заходив до іншої кімнати, де співав хор, клуб здавався йому дорогоцінною скарбницею, в якій зберігаються незайманими всі мелодії світу як найбільші скарби людської історії, людської душі. І всі вони вміщуються тут, у заводському клубі. Тут вони до пори спочивають. А треба тільки схотіти хорові — і вони прокидаються, ці мелодії, зібрані по всьому світу — молдавські, аргентинські, австрійські, німецькі, польські, — немов їх співають на батьківщині.

Але найбільшою любов'ю з недавньої пори став для Віктора симфонічний оркестр. Він бував на всіх його концертах і репетиціях, він п'янів од його звуків і забував про композиторів. Дивився на легкі рухи Танєвої, на її прекрасні руки і натхненне обличчя, на гордо закинуту голову, і йому здавалося, що це вона створює мелодії, що всі звуки народжуються з неї, з її рук і обличчя, і ніхто ніколи раніше їх не писав.

Він і досі не збагне, як це сталося тоді, коли він її поцілував, і чому вона не зупинила його? Він тільки виразно пам'ятає тугу прохолоду Лідиної щоки на своїх губах і її квапливу постать, що віддаляється темним коридором. З якимось жахом він ждав, поки Ліда дійде до дверей. Вона бігла до них довго-довго, нарешті добігла, рвучко відчинила двері і зникла за ними, не оглянувшись. Двері лунко хрящнули, мов барабан, і ніби відрубали щось назавжди — прекрасне, цілком можливе і недосяжне.

А Віктор стояв тоді схвильований, щасливий і ображений. Чим? Він і сам не знає. Він знав, що Ліда не оглянеться, що вона не зупиниться перед дверима, бо за ними був сонячний світ з вітрами і голубим небом, світ, в якому жив завод, Андрій Юрченко, жили люди, жила країна, і вона пішла туди, в той світ, лишивши Віктора на самоті в тому довгому, темному і похмурому коридорі.

Кому було діло до того, як склалось його життя? Хто питає його: як ти живеш? Тільки й можуть сказати, що він свариться з дружиною. Він... свариться... Дико, смішно, брехливо. Хто знав про те, як він, матрос корабельної служби, уникав офіціантки Люсі, як вона, проте, приїхала за ним після демобілізації, розшукала його батьків і розплакалась перед ними, буцімто матиме скоро дитину од Віктора. Хто знає, як дід, батько і дядько — всі Зливи, чесні, працьовиті, суворі й чисті в інтимних ділах здивувалися, обурились і образилися на нього за цю маленьку дівчинку, що приїхала з протилежного кінця Союзу. Віктор не міг знести цього, він ніколи б не посмів з'ясовувати свою непричетність до народження дитини, і на їхню гнівну вимогу одружився з Люсею. Але кому яке діло? Тим більше зараз, коли минуло стільки років і в нього є син.

Спочатку він не звернув на Ліду уваги, — красива дівчина, й усе. А потім щоранку біг на завод і не міг дідждатися, коли вона прийде на корабель. А ще пізніше дізнався про їхню давню дружбу з Юрченком і проклинав ту хвилину, коли вона з'явилась. І все це не допомагало. З кожним днем дужче хотілося бачити Ліду, говорити з нею — хай сваритися за незважені секції, чи розбирати задачі з аналітичної геометрії, чи в спортзалі картати її за неправильно прийнятий м'яч. Коли ж Ліда прийшла з Андрієм до них у сім'ю, коли вона сіла за дідівський родинний стіл і взяла на руки його Валерія, тільки тоді Віктор відчув, яке воно, щастя.

«Ліда Танєєва, Ліда Танєєва», — хотілось йому без кінця повторяти, і були в цього імені музика, радість і щастя, якась примарна надія, сум. І він поцілував її тоді без вагань і роздумів, якимось воно само сталося. Так, як ото розквітають квіти.

Після того випадку зникла невимушеність у їхніх стосунках. Ліда ніколи тепер не дивилась на нього, не посміхалась йому. Вона суворо і квапливо говорила йому те, що треба було по роботі, і йшла далі. І мабуть через те, що вона весь час ішла від нього, а він залишався і ди-

вився їй услід, майже щоночі Віктор бачив сон: довгий коридор, схожий на палубу, її зворушливо тоненька по-стать, що віддаляється, і ні звуку — ні її кроків не чути, ні його голосу, яким він хоче її зупинити. І щоразу вона вміла бути іншою. Чи це залежало від настрою, чи це Вікторові здавалося, але щодня, думаючи про неї і уявляючи, якою вона з'явиться на кораблі, він завжди помилявся в своїх уявленнях. Ліда була інакшою, набагато кращою, привабливішою.

Недавно вона сказала йому, сказала тихо, одними губами, хоч на кораблі, як завжди, гриміло й гуркотіло:

— Переведіться на траулери, я прошу вас, — і за стільки днів уперше підвела на Віктора зажурені очі.

«Їх не зважають! — догадався Віктор. — І їй не треба буде туди ходити».

— Лідо, хай це залишиться мені — дивитись, бачити вас. Я ніколи нічим не нагадаю вам про себе і про свої почуття. Ми з Андрієм великі й давні друзі...

— Це нічого не значить, — перебила вона його. — Я завжди вірила, що дружба сильніша за все, що заради неї можна всім пожертвувати, від усього відмовитись.

— Гей! — гукнули знизу такелажники. — Егей, Вікторе Васильовичу, бережіться!

Над ними під стрілами кранів пропливала, закриваючи півнеба, величезна секція. Віктор узяв Ліду за руку, потягнув убік.

— А тепер? — крикнув він на неї і глянув їй в обличчя широко розкритими, радісними очима. — А тепер, Лідо?

— Не питайте мене. Ви самі знаєте, що це не так, — відповіла Танєєва, вирвала руку і побігла до трапа.

— Мила моя, рідна, — шепотів Віктор Злива, дивлячись їй услід, і плакав, стоячи на палубі корабля, наче він потопав і прощався з усім світом.

4

— Що це таке? — трясла Алевтина Письменна газетою перед самим обличчям Бориса Просовського.

Він повільно ухилився і, байдуже дивлячись на неї, знизував плечима:

— Не розумію, для чого здіймати галас...

— Ти брехав, що статті про Іволгіна не буде, бо Тюрін після нашої розмови не схотів писати на директора, а тепер?

— Що тепер? Стаття є стаття. Заслужив Іволгін, от Сеня й написав.

— Але ж це підло, підло, підло! — скрикнула Алевтина, розмахуючи газетою. Нарешті пожбурила її Просовському в обличчя і заплакала.

Той підвівся, заклав руки в кишені, одійшов до вікна.

— При чому тут я? Статтю писав Сеня, до нього й звертайся, йому і газету жбурляй в обличчя чи ще куди.

— А ти? Крапций за Сеню? Запевняв мене, що переконав Тюріна, а насправді обдурював, щоб я не йшла в міськком... А я піду, піду, я все розповім про той вечір, про ту розмову.— Вона вискочила з кімнати і, хоч репетиція вже розпочалася, побігла в міськком.

— Ненавиджу, ненавиджу,— бурмотіла вона, немов все ще бачила Бориса Просовського.

Весь цей місяць, відколи поїхав її чоловік до санаторію, Алевтина не переставала думати про нього ні на хвилину. Вона шкодувала за тим, що не провела його, ганила себе за оту дурнувату сварку, що сталася через Бориса Просовського. І вона ще його тоді так захищала! Відколи немає Олесь, все частіше й частіше згадувала його слова, його ставлення до всього, що їх оточувало, і починала дивитися на все його очима.

В той вечір, коли в Просовських зібралися на вечірку, вона остаточно переконалася в справедливості Олесь. Борис серед цієї компанії змовників-оббріхувачів був своєю людиною. Хотіла уявити серед тих людей свого чоловіка — і не могла. Олесь не витримав би й десяти хвилин, він би всім їм у вічі сказав, що вони підлі люди. А вона не сказала, стрималась. Тільки коли всі розійшлися, взяла з Бориса слово, що він завтра зробить усе, щоб статті не було. І Борис обіцяв і навіть сказав, що й сам вважав би таку статтю ганебною. Але стаття з'явилася, і тепер Алевтина ненавиділа не лише Тюріна, Біляка, Рубінчика, Бориса Просовського, а й себе. Як могла вона бачити в Борисові щось пристойне й цікаве? Як могла не прийти на другий же день у міськком і не розповісти, як була скомпонована ота підла стаття про Іволгіна?

— Чого ж раніш ви не прийшли і не розказали про все? — спитав Алевтину Васильченко, коли вона зайшла до нього і все розповіла.

— Я повірила Просовському.

— Вони вас просто обдурили,— посміхнувся Васильченко так, немов перед ним сиділа школярка, трохи по-

блажливо, та більше осудливо.— Але добре, що ви зараз прийшли. До речі, й познайомилися ближче. А то чути доводилося...

— Що саме? — насторожилася Алевтина.

— Що ви непогана актриса. Та й до театру помагав вас влаштовувати.

— Кому помагали?

— Вашому чоловікові.

— Олесеві? Невже він приходив до вас із цим проханням? А я нічого не знаю. Він мені ні слова не говорив. Сказав тільки: «Іди до театру»,— я й пішла. І почала працювати.

— Приходив, приходив, хвалив вас...

Алевтина була зворушена. Виходить, Олесь ніколи не переставав про неї піклуватись? Все в житті робив тільки для неї, а вона цього ніколи не помічала. Навіть коли вони сварилися і вона кілька днів не розмовляла з ним, він турбувався про неї.

— У мене є до вас прохання, Алевтино Матвіївно,— перебрав її думки секретар міськкому.— Про все, що ви мені розповіли, треба написати. Бо мороки з цією статтею буде багато.

Алевтина вийшла з міськкому. Надворі було сонячно, тепло, весняно. Висистували шпаки на деревах, парувала на бульварі і далі, аж ген за рікою, земля. Але світ цей весняний здавався їй порожнім без Олесея, і вона почала лічити дні, коли він має повернутися. І було радісно чути в собі це нетерпляче чекання. Вона була щаслива від того, що зробила зараз добру справу, зайшовши в міськком, і, мабуть, найбільше тому, що Олесь схвалить її вчинок.

5

Мати Славка Стрижака ще й досі працювала на мартені. Вона вчила свого сина з дитинства поважати старших, любити людей, чесних і працюючих, привчала його самого до роботи. Їй важко було з сином без чоловіка, вона боялась, щоб Славко не виріс без батька хвастуном, ледарем чи хуліганом. Боялась спочатку, а потім повірила в свого сина і заспокоїлась. Особливо коли він пішов на завод, став добре працювати. Коли визначився його характер — добрий, чуйний, щедрий, як у батька. Вона знала, що син її заслуговує щастя, бо вважала в людині найголовнішим — працюючість. Раз людина добре працює, значить, вона достойна і почесей, і слави.

І все ж вона була вражена тією величезною увагою до свого сина, що особливо розкрилася в підготовці до комсомольського весілля. По-перше, весь завод турбувався про те, щоб якнайкраще спорядити клуб для весілля. Сам директор і секретар парткому приїздили дивитися і давали вказівки, як краще розставити меблі, які штори повісити, як розташувати столи та як їх освітлити. Комсомольці прибирали в клубі, натирали паркетні підлоги, носили квіти. Напередодні весілля машиною возили ящики напоїв і продуктів. Офіціантки заводських їдалень у накрохмалених шелестючих ֆартухах і наколках привозили на диктових підносах якісь делікатні кондитерські вироби, оберігаючи їх, немов це був дорогоцінний кришталь.

Їй, матері, не дали нічого робити. Лишилося тільки ходити, наглядати, поправити щось чи порадити. І від того вона здавалася величною і гордою.

У величезному фойє, залитому яскравим світлом люстр, стояв довгий розкішний стіл, застелений білосніжними скатертинами, заставлений пляшками шампанського, букетами квітів, кришталевами келихами, ֆаянсовим посудом. Він стояв, міввся, чекав людей і музики.

І люди прийшли, і музика зазвучала, ніжна і прекрасна, як юність. А Стрижакова мати подумала про те, щоб усі добрі люди дожили до такої хвилини і побачили своїх дітей за весільними столами. Всі приходили на Славкове і Зініне весілля веселі, радісні, святкові, всі вітали їх і Славкову матір. Тільки дружина Віктора Зливи, маленька й похмура, якимсь дисонансом увійшла в це радісне свято. Поруч з Віктором, ставним, високим, вродливим, вона здавалася особливо негарною.

Аж ось приїхав і Степан Прокопович з дружиною. Він потиснув руку, поздоровив її, пригорнув, ось Андрій підійшов із Лідою, і всі якимось ніяковіли у цій радості і не знали, що говорити. А Павло Щербак влетів у розстебнутім піджаку і замість привітання вигукнув:

— Друзі! У мене народився син!

І всі, хто тут був, вітали не Зіну й Славка, а Павлушку, тиснули йому руку, трясли, а хлопці з бригади хотіли навіть качати, та Віктор не дав, підійшов до Щербака, обняв і міцно поцілував його.

— Лідо, Андрійку,— сказав він,— поцілуйте Щербака, щоб і у вас був син, щоб і ви були такі щасливі, як він.— І одійшов. І не думав більше, яке ж воно — людське щастя: його було тут багато, і у всьому цьому багатстві воно було

таке ж розмаїте, як квіти на землі. Кожен був щасливий по-своєму: мати Славкова — за сина, Славко — що женився на Зіні, яку він любив, Андрій і Ліда своїм коханням. А Віктор Злива від того, що може дивитись на Ліду, бачити її очі, чути її голос і знати, що любить її на все життя і ніколи в житті своєю любов'ю нікому не зробить прикраси.

ЧУЖА ЛЮБОВ

1

Не працювалося.

Все було не так і не те. Неначе й люди, і стапелі, і кораблі, і лиман з крутими глинистими берегами, і могутній завод — все вмістилося на полотні, все було виписано вірно, але мовчало. Як в кіно, коли люди ворухать губами, стріляють, а в залі чути тільки байдуже і настирливе стрекотіння апарата. Тоді глядачі обертаються і кричать назад, десь у темряву, до отого віконечка, що пронизує зал товстим стрекотливим променем:

— Звук! Звук!

І Письменному, коли він, стомившись, сів відпочити і здаля розглядав свою нову картину, теж хотілося затупити ногами і закричати невідомо кому: «Та дайте ж звук, торбохвати!»

Звуку в картині не було. Не було й життя. Вона була мертва при всій своїй барвистості, при всій насиченості заклопотаними людьми, потужними кранами.

Розвівалися знамена, і корабель вже по одній цій деталі мусив би летіти похилою площиною стапеля і навалюю врізатись у воду. А він не летів, стояв, хоч плач, і білі буруни, здійняті кормою, нагадували не розбурханий сплеск розрізаних хвиль, а купи бавовни або розкиданого снігу.

Одесь не розумів, чому це так? Чого не вистачає картині? І злився. Презирливо хмикнувши, він з силою кидав пензля, наче хотів його увігнати в підлогу, з гуркотом клав на стілець палітру, одягнувся і виходив.

Його злили нерухомі, залякли ліси. Вони мовчали, як ото мовчать діти, що, бавлячись, набирають побільше в легені повітря і потім стають одне перед одним: хто кого пере стоїть, не переводячи подиху. Куди не глянь — стоять у цій виставленій напоказ нерухомості і мовчанні, немов

глузують, і Письменний починає думати, що ота нерухомість, ота безмовність його картини — від напруженого лісового мовчання, що пнеться тут звідусіль у вікна кімнати, у вічі і в уші, проникає в серце і там проростає дивним меланхолійним сумом.

А його картині потрібен був рух, гук праці, експресія, кипуча атмосфера великого сучасного виробництва, яке звеличує людину, що його створила. І ще потрібна була ота не схожа ні на що в світі корабельна романтика, однаково властива тим, хто плаває в океанах, і тим, хто будує океанські кораблі. Ота ревуча романтика, сповнена клекотінням розбурханої сліпої стихії і розумної людської праці, що здатна її приборкати. Ота самісінька романтика, що одвічно спливає з безмежних океанських просторів у героїчну людську душу, багату своєю силою і владою над усім, що є в світі.

Він же її так розумів, цю романтику, коли був на заводі! Але тут вона не давалася, і він чув себе обікраденим і звинувачував у всьому ліси, оцю типцу, яку вони сіють, і нерухомість, що панує на усіх курортах світу, де все робиться уповільнено, розслаблено, у сні й ситості.

Хотілося додому. Він з тривогою згадував свій дім, свою дружину — чужу, холодну, байдужу. Вони бували щасливими іноді кілька місяців, а потім вона нудьгувала, драгувало її все, що було досі миле обом, і відпливала вона від Письменного на далекий і недоступний берег самотності — чужа, холодна. І тоді він тікав з дому, щоб не бачити її, не страждати, щоб працювати на волі. Зараз він не хотів думати про це, але воно само якось думалось. І чомусь щеміло-щеміло серце, чомусь все частіше й частіше пригадувалася дружина — і саме така: далека, з байдужими очима, холодним блідим обличчям і скорботно стуленими вустами. Холодна грецька статуя з прекрасними класичними лініями гнучкого сильного тіла. Це його мучило, не давало спати, робило важкими його сильні руки, неслухняними — пензлі. І все ж він хотів додому — у місто, відкрите південним нетерплячим вітрам, на завод, сповнений працею близьких, зрозумілих і простих людей, що тепер, здалеку, здавалися чудовими, як пісня дитинства.

Він блукав по засніжених, сонних і вдень вуличках курорту і все думав про те, як невдало склалося життя, все намагався згадати, де й коли почало вмирати їхнє кохання. А воно ж було, було! Хто ж винен у тому, що вони стали тепер чужими? Відчуття страшної самотності насунулося на нього кам'яною брилою і не давало працювати. Нічого не

хотілося — ні відпочивати, ні лікувати старі свої рани: все одно на погану погоду болітимуть. До відльоту лишалося дві години. Олесь купив квиток і не знав, що ж його робити, чим заповнити цей нестерпно повільний у поїздках час. Була якась дивна порожнеча в душі і в усьому світі — чогось йому бракувало в житті. Він знав, чого саме, і боявся, не хотів признаватися навіть собі.

Безмежне житейське море колихалося в його уяві, збурене, розгойдане і сердите. У тому морі тепер було багато чужого, неприязного, і він стояв на його хисткому березі, немов пасажир, що спізнився на пароплав. Хтось поплив на тому пароплаві, зайнявши його місце, і лишив на долю Письменного крихти від чужої любові і на весь зріст — людське сердечне горе.

З широкого, безмежного світу, який він теж любив і який завжди давав йому наснагу, він хотів додому: «Не до холодної і чужої дружини, — говорив він собі, — а в місто, повне близьких людей, повне гомону праці і приязні».

Все життя він страждав від того, що дружина любила переїзди. Вона, здавалося, шукала якоїсь країни чудес і ніяк не могла знайти: все їй набридало, все втрачало привабливість, і вона все говорила про далекі вогні за рікою, про міста, в яких вона ще не бувала і які їй здавалися найкращими.

І за все спільне життя Письменний так і не зрозумів, що ж їй було потрібно? Чого вона хотіла? Він тільки боявся, аби не посягнути на її свободу, на право задовольняти оцю пристрасць до перемін. Вірив, що скоро це скінчиться, що вона збагне наймудрішу істину в світі, яка полягає в тому, що сенс життя і краса його — в близькості до людей, у можливості приносити їм найбільшу користь. І щоб це були конкретні люди, яких ти знаєш, любиш і які знають і люблять тебе, бо ти цього заслужив своєю працею.

За її вимогами й примхами він кидав міста з прекрасними людьми і їхав кудись далі. Швидко й легко сходилвся з людьми і важко, надто важко розлучався. А дружина не зважала на це. Вона пурхала з одного кінця республіки в інший, користуючись репутацією непоганої актриси, і їй не було діла до чоловікових страждань, що викликалися розлукою з близькими, друзями, цікавими людьми, якими художник Письменний скрізь обростав і без яких не міг дихати.

Їй не було діла до того, що Олесь, переїжджаючи, не міг працювати. Оформляв декорації з гнівом, тамуючи жагу

до справжнього живопису, до високої самостійної творчості, і все сподівався, що отут, нарешті, вони залишаться надовго, можливо, на все життя, і він здійснить свій намір. Тут, у місті корабелів, вони затримались цілих два роки. Він наполягав, він умовляв дружину нікуди більше не їхати, бо кращого міста не можна, мабуть, знайти. І за ці два роки він написав свої «Карпати» і... Що ж сталося цього разу? Вона обурилась тим, що він вигнав Бориса Просовського, назвала його варваром, дикуном. Вона пішла до Бориса на іменини на зло йому, Олесеві, і він відчув, які вони чужі! Відчув у котрий раз!

Щоб не думати про це, Олесь вийшов на перон аеровокзалу. Він любив спостерігати людей не лише на роботі чи вдома, на вулиці міста чи в їдальні, але і на перонах, дебаркадерах, скрізь, де їздять кудись люди. Тут вони бувають самими собою більше, ніж будь-де. Тут, коли вони чекають або проводжають, найкраще видно їхні стосунки, тут вони хвилюються, забувають про свої посади і вік.

Ось біля самого чергового стоїть крутов'язий, плечистий чоловік у жовтому скрипучому шкіряному реглані. Він, як дуб серед інших дерев, видається серед метушливих пасажирів похмурим і несхитним. Він, мабуть, не страждає через такі дрібниці, як постійні погані настрої дружини.

Інші пасажирки цілувалися або тисли руки, вимахували тими руками, щось навперебій говорили або мовчали. Як оті двоє, що стоять оддалік і дивляться одне на одного і мовчать, прощаючись очима. Прощаються, мабуть, вони надовго і прощаються важко. Обоє сумні, схвильовані. Жінка одягнута в широке пальто з м'якої білої, трохи кудлатої тканини. У звичайнісінькому чорному береті, в чорних замшевих черевиках на низькому каблучі. Вдягнута просто і скромно, і навіть дивлячись їй у спину, художник відчував, що вона, мабуть, красива.

Йому цього не хотілося: він знав, що красиві люди нікого не бачать, крім себе. Але ця жінка бачила. Вона дивилася і дивилася на свого чоловіка, поклавши руку в шкіряній рукавичці на його грубий рукав. А чоловік був, як і вона, зовсім молодий. Трохи сутулий, кирпатий, трохи незграбний. Але за щось же вона його любила?

«За що? — думав Письменний ревниво. — За розум? За талант? За трудну долю?» У нього в самого все це було, він був, крім того, красивим, але його не любили. Чому ж його не любила Алевтина? — мало не вирвалось запитання, звер-

нене до рвучкого вітру, що пахнув уже весною і ще трохи дніпровую кригою, до людей і до неба.

Жінка обернулась, і в художника защеміло серце: в профіль вона була схожа на його дружину. Тільки молодша, скромніша, простіша. Але щось було спільне, багато спільного!

Дивився зараз на оцю струнку чужу жінку, а бачив свою дружину і відчував, що обманом довго не проживеш, що на все життя йому випало страждання, бо любив він одну Алевтину. Ніколи йому не вирвати з серця великої прихованої любові, ніколи не викинути з життя отої розділеної пристрасі, всього відчутого разом, вистражданого і радісного. І ніхто ніколи не замінить йому ексцентричної, але прекрасної Алевтини.

Ось об'явили по радіо посадку, і всі пасажири пішли до літака, а проводжаючі залишились. Не залишився тільки кирпатий щасливець. Він ішов такий сумний, такий пригнічений розлукою, що чергова тільки поглянула на нього і нічого не сказала. Письменний жадібно дивився, як вони йшли поруч, ці двоє людей. Як вона, ота струнка красива жінка, швидко й весело вистукувала своїми черевиками по велетенських бетонних плитах аеродрому і як сумно поглядала вона на свого чоловіка. Біля трапа вони спинились. Чоловік обережно поставив чемодан, повільно обняв її. Як ластівка, піднявши голову, грудьми вперед подалася вона до нього і, опустивши руки, відповіла на поцілунок — покійна, беззахисна і прекрасна.

Письменний одвернувся. Він дивився на баштовий годинник, а бачив синє-синє небо і білі-білі хмари, що летіли й летіли кудись на південь.

Увечері, відімкнувши двері своєї квартири, він нагнувся за чемоданом і в темряві коридора почув кроки. Він переступив поріг і клацнув вимикачем.

Перед ним стояла його дружина. Змарніла, вистраждана, але така ж прекрасна, як і раніше. Вона дивилась на нього скорботно, запитливо, злякано. Вона притисла руки до грудей і ступила до чоловіка.

— Вбий мене, Олесю... Але я не можу без тебе дихати, жити,— і обняла його, і змочила його обличчя слізьми, і вкрила поцілунками.— Якщо можеш, прости мені, любий, що я тобі приношу стільки мук...

У Письменного йойкнуло серце, але він опанував себе.

— Облиш цю сцену з каяттям,— сказав Олесь, намагаючись бути строгим.— Краще розбери мої чемодани.

Він пішов у кабінет, на ходу вмикаючи скрізь світло.

— У Зіни і Славка сьогодні комсомольське весілля! — гукнув він. — Тому я й приїхав раніше. Підемо?

2

Вони прийшли на Зініне і Славкове весілля нескоро, притихлі, збентежені пережитим і відчутим. Після тривоги і розчарувань, після вгамованих пристрастей все нарешті стало на свої місця. Але стало так хистко, наче висипані на якусь площину більярдні кулі: вони ніяк не можуть спинитися, бігають від однієї нерівності до іншої, аж поки познаходять невидимі окові заглиблення.

Алевтину мучила совість. Вона розкаювалась у тому, що так багато страждань завдавала своєму чоловікові, ненавиділа себе за те, що фліртувала з Борисом Просовським. Досі це якось мало турбувало, а тепер вона уявляла себе найгіршою людиною в світі і навіть дивувалася, що в дзеркалі поруч з Письменним ішла, тримаючи його під руку, красива, білолиця молода жінка. А їй весь час здавалося, що в неї є щось непристойне, гнітюче. «Це в мене так всередині противно», — думала вона.

— Ти могла зробити таку дурницю по відношенню до мене, — сказав раптом Письменний, коли вони зайшли, нарешті, в затінений куток фойє і залишилися самі. — Скажімо, не розмовляти зі мною по кілька тижнів, навіть захопитися Просовським. Але як ти могла, знаючи про оту підлу змову проти Іволгіна, чувши, як фабрикувалася ця стаття, не піти одразу ж у міськком чи обком партії?

— Досить про це, Олесю. Я весь цей місяць так страждала, що здається він мені роком. Передумала все наше життя, наше кохання, до якого ставлюся надто легковажно, і мало не збожеволіла...

— Ти знову перевела розмову на це. Не треба говорити про особисте, воно таке заплутане, таке дурне і незрозуміле, що просто дивно. — Олесю задумався. Він не переставав думати про свою дружину і там, у санаторії. — Між іншим, я так зрадив, що знову побачив тебе...

— Так уже й зрадив?

— Алю, це про це в нас мова, нарешті! — вигукнув він і, поцілувавши її в губи, відсторонився. — А як оце Іволгіну зараз? Так облювали, так зганьбили людину... За все хороше, за все людське... Ні, ти все-таки скажи, чому не пішла в обком або хоч в редакцію? Побоялась?

— Та ні, повірила Борисові, що статті не буде. Але він збрехав. Він взагалі так мені розкрився за цей місяць, що не можу на нього дивитися. А за ту брехню все сказала, що думала про нього.

— Висловила обурення і пішла? Як дипломатичний представник? А ми не дипломатичні представники на своїй землі. Ми — господарі, Алю.

— Ти — так. А я — ні. Такі, як я, не можуть бути господарями. Вони сміять, а не прибирають. Це скоріше печемні дачники.

Письменний мовчав. Думав щось своє.

— А що ж тепер? — спитав він. — Газета надрукувала. Газета! За нею стільки людей стоїть! Відповідальних людей! Треба мати мужність і неабиякий розум, щоб визнати помилку.

— Я вже дещо зробила, Олесику! Тільки не хотіла тобі говорити.

— Що саме?

— Я була у Васильченка.

— І все йому розказала?

— Навіть написала.

— Так ти ж молодець у мене, Алю! — сказав Письменний, обіймаючи дружину за плечі.

— Олександрє Петровичу! — гукнув хтось і віддалік зупинився. — Де ви тут?

— Ідіть сюди, Щербак, знайомтеся, це моя дружина.

— А в мене народився син, Олександрє Петровичу! Син, ви розумієте?

— Вітаємо, вітаємо, Пашо!

— Ходіте швидше, вже сідають за стіл.

— Зараз підемо, одну хвилиночку.

Щербак побіг туди. Десь там, біля невидимого столу, гуділи голоси. Серед них спалахував радісний голос Щербака.

— А в мене син, розумієш? — І в його тоні чулася гордість.

Коли вони вийшли до столу, багато рук простяглося назустріч Письменному, багато голосів залунало, вітаючи його, і він побачив героїв своєї картини зовсім іншими, ніж на полотні. Він пізнав їх такими, як бачив па стапелі в день спуску, і знайоме відчуття замилювання цими людьми знову охопило його. Очі його зволожились, і щось захотілося сказати їм незвичайне. Але що сказати, як? Він не знав.

— Що ж так рано повернувся? — гукнув йому через стіл Злива.

— Сюди йдіть, Олександрє Петровичу! — гукали з усіх кінців столу.

— До нас! — кричав Стрижак так гучно, що Зіна смикала його за рукав, червоніла і не зводила з нього очей. А мати Стрижака сиділа з ними поряд, статечно випроставшись, поблажливо посміхалася і здвигувала плечима.

— Сідай, Алю,— підсунув дружині стільця Письменний і всім, хто гукав його, махав рукою, всміхався і кивав головою.— Ми тут сядемо! — заспокоював він їх громовим голосом.

— Так чого ж це ти так рано, питаю? — Злива настоєжено поглядав на Алевтину, наче питав не Письменного, а її.

Олесь оглянувся на всіх і сказав як зізнання:

— Скучав за вами всіма. Чорти болотяні, корабельні! — гукнув він на всі легені і відчув полегшення. Взяв свою чарку.— Давайте вип'ємо за Славку і за Зіну!

— Ми вже випили, пийте ви, штрафники,— промовів Чеканюк і налив Алевтині шампанського.

Але пили вони не самі. До них підходили хлопці з чарками, цокалися з Олесем, з Алевтиною. Вона раділа, що її чоловіка, її Олесья, так тут любили, так цінували!

Підійшла Зіна, обняла її, поцілувала, розплакалась.

— Ну, ну, Зіночко, чого ж плакати...— заспокоювала її Алевтина.

— Я заміж виходжу,— усміхаючись крізь сльози, сказала вона, немов звірила якусь таємницю.

— Знаю, Зіно, це ж усім нам відомо. Тому й прийшли сюди.

— Ой Алевтино Дмитрівно, як це страшно і радісно! І як ви добре зробили, що... прийшли.— Вона крутнулась, побігла по свою чарку.— Дайте я вас поцілую іще раз і тоді вип'ю з вами.

І Анатолій Рубінчик підійшов, цокнувся. І Славко цокнувся і мовчки похмуро кивнув головою. Алевтині все одно і це сподобалося. Вона поступово входила між цих людей через їхню пошану до її чоловіка. І хоч іноді за спиною чула приглушений шепіт, гордо тримала свою красиву голову на білій, немов виточеній шії і гордилась в даному разі не собою, а своїм чоловіком. Та шепотіти скоро вже перестали — більше співали. А Сашко Крутоголовий встав

над столом, довгий, кучерявий, чудний якийсь у новому коричневому костюмі, і попросив тиші.

— Товариші, — сказав він, — я пропоную тост за малого Щербака, що народився сьогодні!

— За нового члена комуністичної бригади!

— Ні, комуністичного суспільства!

Щербак посміхався, щасливий, ніяковіючий. Молоді його цілували, а хлопці з бригади взялися підкидати. Злива відкликав Письменного, щось сказав йому, але Олесь замотав головою.

— Ні, я не сам. Я поїду з дружиною. — І повернувся до неї. — Алю, поїдемо зараз до Іволгіна, — сказав він, підійшовши.

— Ідь без мене — так буде зручніше.

— Ти так думаєш? Ну, а я не хочу тебе залишати саму.

— Хіба ж я сама, Олесику? Це ж твої друзі! Подивися, скільки їх у тебе.

Він ніжно дивився на неї.

— Вип'ємо тепер за наше щастя.

— Вип'ємо, любий.

— І я з вами вип'ю за ваше щастя! — сказав Чеканюк.

— І я, — підійшов Злива.

— За що п'єте? — спитав Славко.

— За щастя Письменного, — відповів Чеканюк.

— Зіно! Андрію! Скоріше сюди! Хлопці, вип'ємо за Олександра Петровича! — гукнув Славко.

— За його картини! — підняв келих Щербак.

— За його щастя! — мовив Злива.

— За ваше щастя! — цокнувся з обома Чеканюк.

У фойє заграла музика. Незабаром усі пішли туди, одразу забувши про всі тости на світі. Лишилася тільки радість. Їй була оця музика тостом, весна над країною, весілля Зіни і Славка і народжена сьогодні дружиною Щербака дитина.

— Ми поїхали, Славко, — сказав Злива. — Дивіться тут мені!

— Все буде в порядку, Степане Прокоповичу, — заспокоїв його Юрченко.

— Ми вже конфіскували спиртне, — докинув Щербак. — Хлопці якраз хороші.

Славко і Зіна провели їх до сходів.

— Не баріться, — просив Славко.

— І передайте наше вітання Вікторові Михайловичу, — додала Зіна. — Якщо зможе, нехай приїде.

— Привезіть його обов'язково!

Директорський особняк темнів у тихому завулку, неосвітлений, безмовний, наче в ньому ніколи й нікого не було. Злива поглянув на годинника. Було пів на одинадцять.

— Слухайте, в чому справа? А де ж ці приїжджі інженери? — здивувався він. — Ну нехай Іволгін заснув чи так у темряві сидить, як людина хвора. А де вони подівалися? Не могли ж вони вже вкластися спати?

Злива штовхнув хвіртку. Вона піддалася.

— Ходімте, — покликав він і ступив у неї, немов у воду: місяць висів низько, і од воріт, від будинку на подвір'я падала тінь та робила там усе чорним.

Чеканюк і Письменний пішли за ним.

— Може, він спить? — висловив припущення секретар парткому, бо і в дворі всі вікна будинку були темні.

— Я не сплю, — пролунав голос Іволгіна з глибини саду. — Ідть сюди.

Поміж деревами, що були вже в надзвичайно пахучих маленьких і клейких листочках, вони пробиралися на той голос і, напружуючи зір, побачили в темряві Іволгіна. Він сидів під високою віковою грушею, обіпершись спиною об її шершавий стовбур. Майже вся груша, до самого низу, була освітлена місяцем, і її гілочки, маленькі листочки — все здавалось побіленим. Тільки стовбур темнів, наче підведений сажею. Димчасте місячне сяйво тремтіло поміж деревами, висло поміж гілками і ніяк не могло освітити обличчя Іволгіна, він був одрізаний гострою тінню покрівлі і танув у темряві.

— Добрий вечір! — сказали йому ті, що прийшли, і він подав їм свою сухорляву гарячу руку.

— Сідайте, отам є лавка, — показав він рукою за пахучий кущ смородини. Кущ жовтів у густому цвітінні, і листочки на ньому блищали під місяцем, мов скляні. Злива обійшов той кущ, торкаючись руками його прохолодних гілячок і листя, взяв садову лаву і приніс її до Іволгіна. Сіли і одразу ж самі занурилися у темряву і краще розгляділи Віктора Михайловича.

Він сидів на теплій землі, розстебнувши сорочку, наче відкрив свої груди і хворе серце оцим п'янким запахам саду і скопаних грядок, нічному прохолодному повітрю.

— Черешні цвітуть, — промовив він і повторив: — У безрезні цвітуть черешні! Чудовий у вас край!

— Цього року і для нашого південного краю весна надто рання. Небувало рання весна!

— Щербак каже, тепер усі весни будуть ранні, бо — семирічка.— Злива посміхнувся.— Мовляв, до шістдесят п'ятого року зими в нас і зовсім не стане.

— Її вже немає,— сказав Іволгін.— Бо хіба ж оце у вас була зима? Семирічку нам, корабелам, в отакі зими легше виконувати буде: ні тобі морозів, ні заметілей — складай корпус, вари, не бійся, що шов лопне. Просто неба секції складай, якщо тобі не дадуть збудувати навісу запопадливі газетярі.— І без видимого зв'язку спитав Письменного: — Як ваша картина?

— На всесоюзну виставку забрали...

— Ні, я про нову питаю...

«А ви хіба знаєте?» — трохи не спитав Письменний, але змовчав.

— Кажуть, ви картину «Корабелі» писати збиралися. Як вона? Посувається?

— Та вже дещо написано, можна сказати: закінчив... Але — не те. Чогось у ній не вистачає, якась мов нежива.

— Може, вона вам набридла та здається неживою?

Тінь від будинку коротпала і непомітно сповзла з груші на землю. Вже світився білий високий лоб Іволгіна і видовжені залисини. І світле м'яке волосся його ставало сріблястим, немов він сивів на очах. Але ось він підвів голову, і освітилися його сумні, задумані очі, його тонке, наче вирізьблене з гіпсу обличчя, і все стало звичним, таким, як є насправді. Художник пильно дивився на цю гру світла і тіней, стежив за отим бешкетуванням, що вони чинили над обличчям Іволгіна, і не відповідав.

— Що ж будемо робити далі? — спитав Іволгіна Злива.

— Не знаю,— ворухнув той плечима.— Не піду ж я в міськком, не стану бити себе в груди і кричати: я цяця, а Тюрін — кака! Смішно!

— Себе захищати в таких випадках найважче,— мовив художник.

— Ми в заводууправлінні спростування написали,— сказав Чеканюк.— Одіслали в редакцію.

— Треба було «на деревню дедушке» послати. Ще підожди, влетить усім нам.— Злива встав і підсмикнув штани.— Скажуть, партком близькозорий, беззубий, а секретар парткому — безпартійний секретар, непринциповий. І головний інженер — теж, потакали, мовляв, директорів у його незаконних діях.— Він пройшовся по саду, чіпляю-

чись за кущі агрусу і смородини.— Так чи ні? — спитав, нахилившись до Чеканюка.— Говорили тобі в міськкомі чи не говорили про це?

— Мало чого, що говорили. Скажемо й ми!

— Так не в газету ж, яка вмістила такий матеріал, треба було спростування ваше слати!

— Це так, як ото скаргу на голову колгоспу пошлють у райком,— сказав художник,— а звідти її пересилають тому ж таки голові: перевір, мовляв, чи правильно на тебе скаржаться, та вживи заходів. Він і вживає.

— А ти що, Веніаміне Петровичу, в міськкомі був? — спитав Іволгін.

— Та був...

— Даремно. Нікуди не треба ходити. Все воно виясниться, все стане на свої місця. У нас тепер всякій брехні мости спалені.

— Є ще, на жаль, такі люди, що по жердинах переведуть наклени через потік життя.

— Вломиться!

— Ге, жди, поки вломиться! Багато води спливе за той час. Тут рубати треба. І негайно рубати! — Злива потряс кулаком.

— Без всякої скидки при тому.

Іволгін мовчав. Він тепер був увесь облитий місячним сьайвом, посвітлішав, став легким. Сад теж виринув з пільми і постав перед ними на весь зріст — у всій своїй весняній красі. Правда, барви були бляклі і скоріше уявні, але поміж іншими деревами виразно малювалися білі квітучі абрикоси й черешні. Вони кипіли й сміялися. «А груша, мабуть, не скоро ще зацвіте,— думав з прикрістю Письменний.— Зате вже і листя буде велике, і цвіту буде багато, та буйного!»

— А ви що ж мовчите, Вікторе Михайловичу? — спитав Чеканюк.— Чи, може, зібралися їхати звідси? Воно як подумати, то й вірно: чого вам тут мучитися? Працювали собі, мали славу, у верхах вас поважали. А тепер якась шпана оббрехала, забруднила. І без сім'ї тут, без спокою. Я б на вашому місці кинув би все та й поїхав до сім'ї. А там би все вияснилось — на свій завод повернулися б знову директором.

— Тікати? — посміхнувся Іволгін.

— Ну да, тікати воно теж не з руки. Та й як це їхати звідси оббріханим, облитим помиями? Втратити своє достоїнство? І через кого, через що?

— Не в достоїнстві справа, Веніаміне Петровичу. Достоїнство, воно від брехні не поблякне, ще кращим, блискучим стане, наче його почистили. Я не це маю на увазі.

— Що б ви не мали на увазі, але жити вам тут гірше, ніж на півночі. І краще не буде.

— А це вже як на що дивитися. В Ленінград приїздили туристи з Швеції, із Сполучених Штатів Америки, з Франції. На нашому заводі бували, розмовляли з робітниками. От один француз і каже, що все, мовляв, у вас хороше, все вражає: і міста ваші, і заводи, і оце невпинне зростання життєвого рівня. Але мені, каже, не подобається, що у вас усі живуть, щоб працювати. А от у нас, мовляв, працюють, щоб жити. Розумієте? Тоді один наш робітник і каже перекладачці: «Ви, дівчинко, передайте оцьому мусьє і його дружкам... так, пом'якше передайте, що працюють, аби прожити, поденщики, люди, яких не беруть на постійну роботу. От вони й працюють спустивши рукава, аби день до вечора, аби заробити на ситий обід. І більше ні про що не думають. Були і в нас такі до революції. Ви їм перекладайте, а то всього одразу не зрозуміють». І коли перекладачка переклала, він продовжував: «Тільки про свій шлунок та про теплий куток думають такі люди. А ми про всю землю думаємо. Щоб на ній хороше життя побудувати. Та садами її засадити, та міст і заводів набудувати. Та комунізм на ній...— Він зупинився.— Цього не треба перекладати, бо скажуть, що це пропаганда, що я їх за комунізм агітую. Заради такої роботи, скажіть їм, варто жити — вона життя робить красивим. А з тим до побачення, мені вже пора до верстата». Він підняв над головою кашкет і пішов у свою бригаду.

— Здорово вривав, молодець! — засміявся Злива.

— Так я тепер часто згадую слова того старого робітника. Вони мене й зараз тримають тут: не поденщик же я якийсь? Бігати від труднощів, кинути все, що ми тут почали? Хай знову мучаться Щербак, Залізник з отими дурними перевозками, хай держава втрачає на них мільйони? Ні, я нікуди не поїду. Я для своєї роботи живу, а не працюю для затишного життя. Мрію і цей, наш завод, через рік-два бачити кращим в Союзі. Тут же з такими людьми, при таких кліматичних умовах,— Іволгіні легко і пружко підвівся,— та тут можна найкращі й надшевні в світі кораблі будувати! І будувати їх найшвидше!

Письменний мимоволі встав і собі, скорений цим пориванням Іволгіна. Мабуть через те, що вони встали, сад

якось понижчав і відступив. Залита тремтливим димчатим сьайвом місяця постать Іволгіна здавалась легкою і зграбною — він міг бігти, летіти. Що завгодно міг робити цей невеликий, худенький і стрункий чоловік у білій розстебнутій сорочці. Трохи підняте вгору обличчя, високе чоло і широко розкриті очі, в яких струмувала радість, любов до отого омріяного, всім їм зрозумілого, про що він говорив і що було попереду. І Письменний з хвилюванням чекав якихось високих, якихось незвичайних і ще ніколи не чутих слів, але Іволгін враз схилив голову, пройшовся і буденно просто спитав Зливу:

— Значить, ти все-таки послав нашу пропозицію в ЦК? А може, підождати треба було б, поки оце минеться?

— Ні, ждати не можна,— заперечив Степан Прокопович.— Ми тоді не встигнемо до зими. А взимку що за будівництво, ви знаєте. Та й зволікати зараз не можна такої справи. Семирічка, а в нас допотопне розташування цехів, план під загрозою зриву. Ні, чекати і дня не можна.

— От про це й треба було говорити в міськкомі та обкомі,— зауважив Чеканюк.— Вони тепер нас саме цим і звинуватять в самовольстві.

— Я про це Долгушину говорив, сподіваюсь, він доповість. Він же там щось доповідає секретарям про наші заводські справи?

— Долгушин і доповів. Ви тепер бачите, як він доповідав. Стаття, треба думати, не зненацька з'явилася.

— Ну, досить про Долгушина, та про Рубінчика, та про Сеню Тюріна розмовляти,— розсердився Злива.— В таку ніч говорити про них — багато їм честі буде... Поїхали краще на весілля, Вікторе Михайловичу. Батьки Зіни Рубінчик не прийшли, і вона хоч і кріщиться, та все ж час від часу ні-ні та й заплаче. Рада буде тобі. І іншим буде приємно.

— Ні, ви їдьте обов'язково і зараз же, а мені чого туди їхати? Не той настрій, не той стан, щоб на весілля їздити. Ні, Степане, ти мене не вмовляй. Їдьте собі, гуляйте. Спасибі, що провідали.— Іволгін першим рушив до воріт.

— А сам спроваджуєш нас швидше,— жартував Злива.

— Їдьте, їдьте. Там вас ждуть.— Іволгін провів їх до машини, потиснув їм руки. Шофер включив фари, освітив ними Віктора Михайловича, а він стояв, взявшись у боки, підвівши голову, майже не мружився.

І художник Письменний, пильно вдивляючись у нього, подумав, що якби довелось вписувати його в картину, то ні приборати, ні додавати ніяких деталей або ліній до цієї невеличкої постаті не довелось б.

4

Коли вони під'їхали до Будинку культури, ні машин, ні людей там не побачили. Було тихо й порожньо. Тільки офіціантки приборали столи, готували їх до десерту: ставили вази з фруктами, цукерками, пляшки шампанського у відерцях з льодом, печиво і тістечка.

— Куди поділося весілля? — спитав офіціанток Злива.

Вони всі поставали і всі, як одна, дивилися на секретаря парткому.

— Поїхали в ліски, — сказала та, що була ближче.

— Ага, в ліски, — додала з дальнього кінця столу друга офіціантка.

— Хто пішов, а хто поїхав.

— Більше пішли пішки.

— Чого?

— Там якесь новосілля, чи що?

— А-а, новосілля...

— Яке новосілля? — здивувався Чеканюк. — Яке новосілля? — допитувався він Зливи. — Ми ж там будинків не здаємо.

— Я забув тобі сказати. Комсомольці покинули насиджені місця в молодіжних гуртожитках і пішли в ліски. Там хлопці генерал-лейтенанта Майкова розбили табір, поставили намети.

— Це я знаю. Долгушин дзвонив, щоб завтра згорнули намети й приборали.

— Ну, наші й отаборилися там сьогодні, щоб завтра вже не можна було згорнути намети: людей просто неба не покинеш?

— Так давайте поїдемо туди.

— Поїхали. А в гуртожитки сім'ї вселяються. І вселятися всю ніч. Знаєш, скільки там радості?

Ще здалеку помітили вони багаття в кількох місцях, силу людей, і навіть в машину долинали вигуки, сміх, і сильний юнацький голос заспівував:

Ми пі-дем, де трави похилі...

І коли головний інженер, секретар парткому і художник Письменний вийшли з машини, на них ніхто не звернув уваги: всі співали прекрасну пісню про карії очі і рученьки білі, про дві чайки в ясній даліні; і в тремтливих відблисках важко було впізнати людей, усі вони немов повиростали, освітлені знизу грайливим полум'ям. Серед цих дивних, величавих людей Олесь ледве розшукав свою дружину. Вона співала в парі з Андрієм Юрчепком першими голосами, і до них раптом несподівано для всіх приєднався Злива. Він легко брав високі ноти своїм хрипкуватим, надзвичайно красивим голосом.

Тут змішалися всі: ті, хто був на весіллі, і хто влаштувався у наметах, вляглися були спати. Вони тепер, як хазяїни, розводили по наметах тих, хто ще тут не був і хто мав тут жити, і показували:

— Ось твоє ліжко, а ось чемодан.

У відповідь чулися вигуки:

— Крокодили! Що ви зробили з моїм капелюхом?

— Ге! Він тобі годився, як свині наритники! В кепці ти — орел, а в капелюсі...— тут мовилося щось смішне і солоне.

І чи не в усіх наметах чувся довірливий, радісний голос Щербака:

— Ви знаєте, в мене народився син!

За багаттям чорніло п'ять котлованів під нові будинки. На дні, куди могли дістати відблиски полум'я, видно було білий камінь, червонясту цеглу. Камінь білів штабелями і на поверхні поміж котлованами, і відчуття отої тривожної, копіткої атмосфери, характерної для всякого будівництва, вже витало над цими щойно напнутими наметами і над химерно освітленими людьми, які співали зараз про любов і замріяні далі, а думали, мабуть, про нові будинки в лісах і майбутнє життя.

Відчуття незвичайності, якоїсь радісної новизни не покидало художника до самого ранку. З чого воно походило, він спочатку не задумувався. Був упевнений, що все від оцих нічних вогнищ і наметів, од випитого вина, од весни і від зустрічі з коханою дружиною. Але коли вони пройшли довгою вервечкою до їхнього будинку і, провівши гамірну оцю молоду братію, попрощалися з усіма і лишилися удвох, стало раптом надто порожньо в світі, нестерпно від тиші й туги за цими людьми, з якими за ніч зблизилися, як за вік.

І тоді Олесь зрозумів, від чого ота новизна, ота радість,

оте весняне свято, що не покидало його цілу ніч і кинуло тепер, коли він залишився сам із дружиною. Від людей, до яких він повернувся і яких узнав з нового боку, а значить — ближче й душевніше зійшовся з ними, — від них ота радість. І хотілося бігти за ними і ніколи не розлучатися, щоб не проходило це свято ніколи і не кидало його ні на хвилину.

З тугою слухав він завмираючі у вулицях співи і з якоюсь хлопчачою ніжністю згадував обличчя і усмішки по-різному ошчасливлених Славка Стрижака і Павла Щербака, напружений у співі вираз обличчя Зливи, освітленого місяцем Іволгіна.

— Ох, як мені важко з ними розставатися, — зітхнув він.

— Що ти, Олесю! — здивувалась Алевтина. — Хіба ж це надовго?

— А хоч і ненадовго, яка різниця. Не хочеться — і все! А потім, ти думаєш, такі речі вертаються? Ні, Алю, їм нема вороття...

— Смішний ти. Завтра підеш на завод і знову побачишся з ними.

— А, нічого ти не розумієш! Це вже буде не те. Людина неповторна. Сьогодні вони були такі красиві, ну так і просилися в картину!

— І Щербак?

— Щербак особливо! Ти бачила його обличчя?

— Звичайне обличчя! Навіть не запам'ятала добре. От Юрченка запам'ятала. І дівчину його, Ліду. Красиві люди, одухотворені обличчя...

— Хіба ти не бачила, як світилося обличчя Щербака? — зупинився художник на сходах і оглянувся на дружину через плече.

Вона дужче висла на його руці і посміхалася.

— Вони всі були сьогодні радісні. Навіть ті, що сиділи вчора в наметах. Чудні такі! Весь вечір, скільки ви й були в Іволгіна, вони, захмелівши, хвасталися один перед одним своєю роботою. А робота у них однакова, правда?

Олесь мовчки відімкнув двері, зняв піджак, поверх сорочки накинув свою робочу куртку.

— Де моє полотно, Алю?

Роздягаючись перед дзеркалом, дружина пильно вдивлялася в себе і з тривогою відзначала, що була не такою вже й красивою. Її лякав настрій Олеся в оці останні хвилини, і вона подумувала, чи не від того він такий, що вона перестала йому подобатися.

— Куди ти поклала мою картину, Алю?

Роздягнена, вона кинулася на голос Олесь і, на ходу вдягаючи халат, влетіла в кабінет. Художник якось стомлено й похмуро подивився на неї і не поворухнувся в кріслі.

— Я зараз,— квапилася вона і ніяк не могла витягти з чемодана цупке полотно. Сама розвісила його на мольберті, одійшовши, стала за спиною чоловіка.

— Це не вони, правда? — спитав її Олесь.

— Ні, це якісь кочегари,— сказала Алевтина.

Вона завжди говорила різко про те, що їй не подобалося в його роботі.

— Чому кочегари? — спитав він, помовчавши.— Які кочегари?

— У когось із передвижників є така картина...

— А, у Ярошенка! Так що?

— Так оці твої корабели на того кочегара схожі: важкі, задумані...

— Не задумані, а похмурі,— поправив її чоловік.

— Вірно, похмурі. У них радості нема ні на гріш...

— Радості, кажеш, немає? — Олесь різко встав.— Алечко! Якої радості, якої?

— Ну, от як сьогодні була...

— Правильно, немає. А в день спуску особливо радісно, правда?

— Ну, ти ж там був, знаєш. У день спуску все місто радіє. А оці, що самі будували корабель, надулися чогось. Чого ото вони надулися? Чого не радіють? Адже вони люблять свою роботу, пишаються нею, як Щербак сином. Інакше б вони, захмелівши, не говорили б про роботу, а про щось інше. Що в тверезого, кажуть, на умі...

— Алько,— обернувся до неї художник,— я ніколи не думав, що в мене така розумна дружина. Алечко! — Він цілував її, вхопивши за плечі, і то пригортав до себе, то відштовхував.— Через те в мене й корабель не летів із стапеля, через те й картина була безмовна й нерухома, і оці мої герої не схожі на моїх друзів по заводу! — Він провів її в спальню, вимкнув світло.

— Лягай і ти, Олесику, ти ж стомився.

— Ніякої втоми. Аніякісінької! Ти спи, спи, бо я все одно не засну. Та клята картина мене мучила весь час і не давала спати. А не вдавалася вона тому, що чужа любов обертається до тебе спиною, якщо немає своєї власної,— сказав він. І Алевтині стало соромно й шкода його, вона підхопилася.

— Ходімо, любий, ти будеш малювати, а я посиджу коло тебе. А то я теж не засну.

Вони вийшли в кабінет. Алевтина зручно вмостилася на м'якій канапі, закуталася в халат, а Олесь довго розглядав свою картину. Мовчки курив і дивився на полотно, прицілюючись, не зводив очей з отих постатей на стапелі і на кораблі, які й справді нагадували знаменитого кочегара, і думав, що навіть кочегари з часів Ярошенка сильно модифікувалися, а малювати корабелів такими фарбами — просто глум.

Він думав перемалювати тільки обличчя, але й постаті, похмурі, незграбні, якісь закам'янілі, не годилися. Художник тепер бачив своїх корабелів зовсім іншими: в їхніх постанях і позах повинна бути гордість своєю незвичайною професією, у виразах обличчя — любов до неї, радість. Але все — від отої любові, від отої гордості, що звеличує робочу людину, робить її незрівнянним оптимістом і господарем своєї долі.

Тепер він знав, як написати своїх корабелів! Але раніше ніж писати наново, їх треба зшкребти. Олесь узяв ножа і оглянувся на дружину. Вона, відкинувшись на бильце, лежала обличчям до світла і спала. Олесь прикрив її своїм піджаком і приступив до роботи. Чужої любові не було: вона вся стала його власною любов'ю. Бо була йому зрозуміла і могла сходити в його серці, як посаджені весною квіти.

САМОТНІСТЬ

1

З членами комісії Іволгін здивався у своєму кабінеті. Вони сиділи за приставленим столом для нарад і чекали на нього. Зайшовши, він побачив також Долгушина, Чеканюка.

Став за своїм столом, за звичкою потер лоба, підвів голову і пильно всіх оглянув.

— Що за комісія? — спитав він спокійно і немов байдуже.

— З ЦК КПРС, — прохопився Чеканюк, а зів'ялий Долгушин кивнув і собі головою, але директор заводу зауважив якусь м'якість і співчуття у його погляді.

Він, звичайно, не міг знати, що Долгушин злякався, прочитавши статтю, що вперше в його серці ворухнувся

сумнів: адже тон статті був надто крикливий, обурливий. І навіть Долгушин подумав тепер: чи потрібна була така стаття? Але комісія приїхала і все перевірить досконально, щоб не було сумнівів.

— Значить, повірили статті і там? — чи то спитав, чи то ствердив Іволгін і зітхнув. «Куди ж тепер?» — подумав він і пригадав розмову з Ваграновим. Недарма говорив йому перший секретар обкому, щоб він заходив. Але він не зайшов до нього і тепер не знав, що думає Вагранов про нього, про його діяльність, як ставиться він до цієї статті.

— Факти, Вікторе Михайловичу, не з неба взяті, — сказав Долгушин.

— Які факти? — скипів Іволгін. — Це повна фальсифікація! — крикнув він уперше за свою роботу.

— Юпітер, — посміхнувся Чеканюк заспокійливо. — Якщо ти злишся, ти — неправий!

— Я більше не можу зносити цієї наруги! — зірвався Іволгін. — Розслідуйте тут без мене! Робіть, зрештою, що хочете! З мене досить! — Він вилетів з кабінету, грюкнувши дверима, і попрямував до прохідної.

Ішов тепер від заводу, наче вигнаний із сім'ї, і нічого вже не хотів. Ще ранком хотілося оглянути будівництво сімнадцятого цеху, сказати прорабові, щоб кляли суцільні фундаменти під потокові лінії, бо комплексна механізація і автоматизація вимагали цього. І якщо вони сьогодні ще не стали головним напрямком на цьому заводі, то завтра напевно стануть, і тоді треба буде знову переставляти устаткування.

Цілу ніч після відвідин Чеканюка і Зливи він усе думав про це, читав, готувався, прикинув на ватмані креслення і поспішав на завод, щоб до початку роботи все це передати головному інженерові, самому переговорити з прорабом на місці. І от — комісія! Йому байдуже було навіть те, що в цей звичний час на завод плавом пливли робітники і вітались до нього, здивовано оглядаючись на свого директора, що цього разу йшов не разом з ними, а навпроти їхнього руху — назад.

Робітники, майстри, бригадири, зустрічаючи його, шанобливо вітались, сторонились, і ці знаки уваги бентежили, хвилювали Іволгіна: йому хотілося зупинити усіх цих добрих, чесних робочих людей і поскаржитись їм та попросити допомоги. Але є в житті багато неписаних законів. Скоряючись тим законам, Іволгін намагався ні виразом обличчя, ні ходом своєю, нічим не видати свого пригніченого на-

строю. Він ішов крізь зустрічний поквалливий натовп робітників і намагався високо тримати голову, бути таким, яким він був завжди серед цих людей — дорогих, близьких, рідних корабелів, з якими жив, працював усе життя і без яких не міг жити.

І от він ішов не з ними, не в їхньому потоці. Він бачив стурбовані і співчутливі погляди, звернені на нього, помічав раптову затримку котрогось з них, коли в першу секунду, побачивши директора, робітник зупинявся, піднімав руку, щоб спинити його і сказати невідомо що. Але Іволгін робив вигляд, що нічого цього не помічає. Він боявся, щоб його не зупинили, щоб не почали розпитувати і співчувати, бо тоді було б щось страшне, щось ганебне для нього. Він не знав, що саме, і йшов напружений, з однією думкою: «Хоча б не зупинили».

«Хоча б не зупинили!» — думав він і бачив заклопотані обличчя, що ставали йому все знайомішими, а опустивши очі — якісь чужі і невблаганні в своїм дружнім, нестримним русі ноги, взуті в міцні робочі ботинки. Йшов широким тротуаром, немов по канату, йшов довго-довго, і все не кінчались суцільні поспішаючі лави, все обдавали його своїм диханням і близькістю друзі, побратими по одній великій і славній корабельній справі. І він відчував, що все в житті, що б не трапилося, що б не спіткало його, не зможе віддалити від оцих людей. Він може лишитись самотнім з якоїсь причини, але чужим для оцих людей його не зробить ніщо!

Але його зупинили. Його покликали одразу ж, як тільки прогудів хрипкий від надмірної сили, низький і владний гудок.

— Вікторе Михайловичу! — почув Іволгін, здригнувся і спинився.

До нього пробирався через квапливий натовп художник Письменний.

«Що йому треба?» — подумав Іволгін і підняв комір плаща.

— Добрий день, Вікторе Михайловичу! — гукнув Олесь ще здалеку. — Ви вже з заводу? Куди? — Він питав і дивився пильно, насторожено, немов боявся почути від Іволгіна щось несподіване і негарне.

Іволгін дивився собі під ноги, а бачив людські певтомні ноги в брезентових холошах, що шаркали і шаркали повз нього, важкі ботинки, що нестримно й дружно топтали брук вулиці та асфальт тротуару, і оте бажання комусь поскаржитися знову охопило його.

— На заводі комісія,— промовив він, і губи в нього сіпнулись.

Зненавидівши себе раптовою лютою ненавистю, він підвів голову, з-під важких набряклих вій поглянув на Письменного і всміхнувся.

— Треба в'яснити стосунки з міськкомом, обкомом, раднаргоспом та кінчати оцю галімацію. Бувайте! — Це було сказано вже іншим, впевненим і бадьорим тоном, але вражений Письменний все стояв і дивився вслід Іволгіну, і Віктор Михайлович, мовби відчувши той погляд спиною, обернувся і кивнув головою.

Вони йшли в натовпі, віддаляючись один від одного, згадували нічну розмову, і обоє думали про одно: без любимої роботи людині немає для чого жити.

«Ну от. Куди ж себе дівати?» — впадав у розпач Іволгін, залишившись у порожньому особняку на самоті. Для чого тепер його безперервні думки, його руки і мова? У цій страшній і незвичній самотності, що тісно обступала його з самого ранку, не було просвіту. Вона дзвеніла по кімнатах і по кутках саду гнітючою тишею, вона кричала страшні слова про твою немічність і непридатність і вперше в житті обвівала подихом твоєї жахливої мізерності; без отих людей, серед яких ти жив, зростає, у яких учився і які сьогодні йшли повз тебе своєю великою дорогою — до праці, до кораблів. І без них все навкруги раптом замовкло: ти наче й гудка не почув, бо він був не для тебе. З надією і сумнівом поглядаєш на телефон, а він, клятий, мовчить, наче йому заціпило. І велика радість охоплює тебе від одного дзвоника, що дзеленькнув біля дверей, серце стріпнулось йому у відповідь, і треба робити великі зусилля, щоб примусити себе не бігти, а йти відчиняти: адже хтось прийшов до тебе.

Двері, однак, самі відчинилися, раніше ніж Віктор Михайлович дійшов до них, і назустріч Іволгіну ступив Васильченко.

— Здрастуйте,— сказав він, беручи обома руками малого директора за плечі.— Що ж, Вікторе Михайловичу, доводиться й таке іноді пережити.

— На заводі комісія,— мовив Іволгін.

— Знаю і про комісію, і про те, що ви не схотіли з ними розмовляти. Тому й прийшов.

— Ходімте в кімнату?

— Ага, зайдемо.— Васильченко зайшов у кімнату, побачив за вікном сад і раптом повеселішав: — Вікторе Ми-

хайловичу, — сказав він лагідно, — цей бунт богів, який ви сьогодні вчинили, говорить про те, що нерви ваші не витримали. Я вас розумію. В міськкомі всі обурені статтею. Ми обіцяємо вам цілковиту підтримку. Я, власне, для цього й приїхав. Але хотілося вам іще от що сказати: не сидіть дома, не дратуйте гусей, а краще їдьте на завод.

— А що мені там робити?

— Там же комісія ЦК працює! Вашу роботу, ваше подарювання перевіряють.

— От і добре. Без мене перевірка буде об'єктивнішою. Не поїду я на завод, поки там комісія.

— Тоді їдьмо в міськком. Поговоримо там.

— А тут хіба погана обстановка? — посміхнувся Іволгін.

— Обстановка куди твоє діло! Ні телефон не дзеленькне, ні люди не загомонять. Та тут на самоті збожеволіти можна.

— Чого там! Думається тільки гарно — ніхто не заважає.

— Тільки думки у вас не дуже веселі.

— Погані думки. І настрої погані. А ви от приїхали, і вже мені легше. Бачу, що не поділяєте висловленого в статті. Але як вона все-таки з'явилась? І комісія так швидко приїхала, що просто дивно.

— Статтю дали без нашого відома. Без нас і надрукували. А комісію викликав Долгушин.

Іволгін мовчав.

— Є така думка: знімати треба Долгушина. Знімати.

Васильченко пройшовся по кімнаті, Іволгін все мовчав, і розмова в них якось не клеїлась. Розуміючи стан Віктора Михайловича, секретар міськкому і не пробував її підтримувати. Шукав тільки слів, ласкавих, заспокійливих і підбадьорливих.

— Просто дивно, — сказав він, — як це Степан Прокопович не зміг переконати Долгушина? Та й ми трохи винуваті. Що зробиш, Вікторе Михайловичу, буває. Ви вже пробачте, що я мало бував у вас на заводі, що на Долгушина покладався. Тепер будемо разом вибиратися з цього становища. Ось вам моя рука.

Іволгін стримано потиснув руку Васильченка.

— Спасибі, — сказав він. — Тепер мені інакше все це уявляється. Але на завод я все-таки не поїду. Ну, що це, їй-богу? Комісія приїхала директора перевіряти, а він по п'ятах за нею ходить. Не годиться це, вірно?

— Як вам сказати, Вікторе Михайловичу... Думка правильна. І я хотів вас на завод повезти не за тим, щоб ви ходили по п'ятах комісії, а просто щоб працювали, щоб не

почували себе одинаком в оцій тиші. Самотність — погана подруга.

— Але тепер я не самотній. Тепер я й на завод, можливо, поїду. І перед комісією вибачусь. Адже ви цього теж хочете?

— Хочу, Вікторе Михайловичу, хочу! — сміявся Васильченко, обіймаючи Іволгіна за плечі.— Не зважився тільки вам говорити це в лоб.

— А в лоб нічого й не треба: ні говорити, ні діяти. То стиль поганий у всьому.

Вони попрощалися тепло й приязно. І як тільки Іволгін сів за стіл, йому подзвонили знову. Віктор Михайлович з полегшенням махнув рукою на ватман і побіг відчиняти.

2

На порозі стояв у гумових чоботях, вилинялій гімнастйорці і синіх полатаних чорним штанях наглядяч стенда «Дідова хата». І штани, і гімнастйорка на ньому були свіжовипрані, але не поглажені.

Вітер і тут знаходив діда, лащився до нього, мов мисливський собака до хазяїна, ворухив його бороду, а коли старий, вітаючись, зняв поруділого бриля, то й волосся на голові скуйовдив — сиве, мов туман над рікою. І в ту мить, коли дід був без бриля, він нагадував Іволгіну Рабіндраната Тагора. Тепер, удень, Іволгін побачив і здивувався, яке в нього темне обличчя, які в нього великі, які розумні і які чесні очі! Вони просвічувалися сонцем, що било збоку, і під сивими бровами золотилися.

— Драстуйте,— сказав дід. Повільно зняв і ще повільніше надів гнучкого свого потріпаного бриля, помовчав, дивлячись на сад, і гойднув великими темними руками, що могутньо висли вздовж тулуба, обилутані товстими венами і тугими, як бичі, м'язами.

— Ось. Риби приніс. Прийміть, пожалуста.

Іволгін подав йому руку. Перш ніж узяти малу директорову руку, дід підняв і поглянув на свою долоню. Долоня була біляста. Від весел вона зашкарубла і блищала, немов натерта воском, а на тих місцях, де згиналися пальці, лежали ще біліші лінії, наче сіль або вапно навіки в'їлися в неї. Дід тернув тією долонею, мов терпугом, по не вбраній у штани гімнастйорці, взяв руку Іволгіна, потримав у своїй гарячій натрудженій долоні і обережно, вагаючись, відпустив.

— Спасибі вам...— Іволгін на мить змовк, розчулений, і розгубився: він же не знав, як звуть діда. Всі його в той вечір називали просто «дід», «старик».

— Тимофій Назарович,— підказав дід, дивлячись на сад.

— Спасибі вам, Тимофію Назаровичу,— сказав Іволгін і взяв старого під руку.— Ходімте в сад, посидимо. У мене тепер є час.

— Рибу візьміть. Вона сонця не любить.— Дід нагнувся, з плетеного кошика зняв пахучу, трохи прив'ялу траву, і Іволгін побачив на чистому полотняному мішку двох великих воронуватих коропів, одного червоного ляща, лискучого вусатого сома, що і тут, у кошику, туго зігнутий, весь був сповнений сили, мов натягнутий лук.

— Судака вам не привіз, бо й сам не люблю: не риба — трава. Куди ж оце? — спитав він і вперше поглянув на Іволгіна пильно, наче шукав чогось у його обличчі.

— Нехай, я ще подивлюся на них,— зніяковілий від того погляду, Іволгін нагнувся над кошиком, брав по черзі у руки рибини, що зберігали ще в собі прохолоду глибоких вод, а дід говорив йому з м'якої своєї бороди:

— Що ж на них тепер дивитися, на неживих. Риба красива тоді, коли ти її підчепиш підсакою, а вона б'ється, аж держак у тебе вриває.

— Треба б її у воду,— підняв до нього очі Іволгін.

— Можна. А найкраще було б розчинити. У вас є кому?

— Та я сам.

— А ви розчиняли рибу? Вмієте? — недовіжливо питав дід.

— Та не доводилося.

— А жарити там чи варити?

— Я Марфу Іванівну попрошу, сусідку. Вона ось повернеться.

— Доки ваша Марфа Іванівна вернеться...— Дід дістав ножа.— Де тут у вас кухня? Ходімте.

Він спритно почистив і розчинив рибу, склав її у каструлю, густо посипав сіллю.

— Тепер лежатиме,— сказав він.— Хочете — пожарити мена чи юшку зварити. В мене спеції з собою.

— Та це вже Марфа Іванівна.

— Ну, як хочете.— Він узяв порожнього кошика і пішов, обережно ступаючи натертим паркетом, наче ступав своїми чоботищами по калюжах і боявся розхлюпати воду.

— Посидимо в саду? — спитав Іволгін.

— Та трохи можна.— Дід глянув на сонце і сів на лавці під грушею. На тій самій лавці, на якій вночі сиділи Злива, Чеканюк і Письменний. І їхній прихід, нічна розмова здавалися зараз давньою, немов уже й забутою подією.

Іволгін сів поруч з дідом, і вони довго мовчали.

— Був я оце в плем'яша,— посміхнувся дід.— Ну, у цього ж Олесея, художника,— він знову посміхнувся і покрутив головою.— Чудеса! Що в молодих тепер за мода — сваритися? Жити одне без одного не можуть, а сваряться. От і Олесь посварився з своєю. Дівка вона годяща, що твоя русалка! Отак би приїхала рибу ловити, так риба б ішла на її красу, як на принаду. Отака була моя Ганка. Чи ріку так любила, чи вміла ловити? Я вже й не знаю чого. Але в інших і не клює, а вона перемет раз у раз тягає й тягає. Про неї казали: слово, мовляв, таке знає. В наші молоді роки у такі глупства ще вірили. І все життя отака була удачлива. А як вмирала, відкрила мені секрет. Я, каже, вірила. Я завжди вірила, що риби в нас багато і що я обов'язково піймаю, тому й ловила. На внушеніє біла, помімаєте?

Іволгін кивнув. Він погано слухав старого, він ніяк не міг забути отого ранкового випадку з комісією.

Від Тимофія Назаровича не втаївся такий стан Іволгіна. Він змовк і уважно почав розглядати дерева.

— Еге-ге,— сказав підводячись.— Сад давно не чищений.

Вийняв ножа і почав обрізати дерева. Він порядкував у саду, як хазяїн. Він і ходив так, як хазяїн. Його очі скрізь і завжди шукали якихось неполадків, і, мабуть, якби він прийшов до музею, то й там би знайшов що поправити.

— Так оце я зловив і привіз Олесеві риби. Заходжу, а вони обнімати мене, цілувати взялися та до картини ведуть, показують. А там що? Звичайний завод і звичайні кораблі. А вони: розумієте, любові немає. А якої ж, кажу, любові потрібно людям під час спуску корабля, коли може що завгодно трапиться у складній обстановці? А вони сміються. Дивлюся на них і думаю: де вже тут любові взятися, коли ви, голубочки, собі її присвоїли. Всю як є. А то сварилися, дурні! В місті подейкували, навіть до мене дійшло, що Алевтина там якісь шури-мури з артистом одним водила. А я не вірив. І на моє й вийшло. Якби водилася з тим артистом, щоб там щось серйозне було, то вони б тепер не зійшлися. Як ви думаєте? — спитав він Іволгіна, покинувши підрізати, ждав підтвердження своїм словам.

Той дивився на старого мовчки й кивав головою. Дід склав ножа, підійшов і сів поряд. Сиділи, грілися на сонці

і мовчали. Дерева шуміли, пролітали в небі хмарки, і було тихо, було спокійно в світі, і гадюкою, чорною й холодною, знову ворушилася в грудях у Іволгіна тривога, образа, незаслужена кривда. І він мовчав. І старий мовчав теж.

Він не розповідав Іволгіну про те, що, дізнавшись від Олесья про директорське горе, прийшов до нього з своїм гостинцем, щоб якось потішити і побути з ним. Він тільки хотів попросити в нього солі. Бо оцю рибу мав продати на базарі і купити собі різного продукту — цукру там, олії, солі,— а тепер не мав за що. Ну та олії в нього трохи ще є, без цукру він якось протягне до слідуючого лову, а солі попросить: у директора є велика пачка білої, як сніг, «Екстри».

— Я візьму у вас солі,— зважився він нарешті і підвівся.

— Що? — не зрозумів Іволгін.

— Солі, кажу, візьму, бо в мене вийшла.

— Будь ласка, будь ласка.— Іволгін повів його в дім, відчинив свою тумбочку, перекинув з неї в дідів кошик ковбасу, сіль, поклав йому сірників. Знайшлася і синенька пачка пиляного рафінаду.

— Візьміть,— сказав директор,— бо мені це все не потрібне.

— Що, їхати надумали?

— Та ні. Риба ось тепер буде. А захочеться чогось іншого — в їдальню сходжу.

— Ну, спасибі.— Дід узяв кошик.— Бувайте здорові,— сказав він, але виходити не поспішав. Щось думав і вагався. Потім таки рушив по клятому блискучому паркету, на який ну ніяк не годилося наступати великими гумовими чобітьми, що ними він топтав плавні, і вже аж біля воріт глянув Іволгіну у вічі своїми рабіндранатівськими золотавими очима.

— Ви той, як його... Приїжджайте до мене. Скажіть хлопцям-яхтсменам, вони практикуються на своїх парусниках цілий день, доставлять,— і пішов, щось думаючи.

Іволгін дивився йому вслід, і чогось хотілося гукнути, вернути діда, наче вони обоє щось забули сказати один одному найголовніше.

А дід ішов і думав. Думав він не про себе. Якось про себе давно вже не думалось. Він був засмучений тим, що директор заводу, цей хороший чоловік, зустрів його так якось дивно і, з ним побувши, не розвеселився. Ну та нічого. Вже ж вони посиділи разом, а людини в біді і це щось значить. Веселому бути йому й ні з чого. От тільки наче й

не помітив Іволгін його приходу. І не те хвилювало Тимофія Назаровича, що його персони не помітили, а саме те, що й прихід його, і оті посиділки в саду під сонцем не принесли Іволгіну розради. А може, він такий чоловік, що виду не подав?

Головне, що Тимофій Назарович побув з ним, як міг, погомонів,— хай чоловік знає, що його шанують і в біді не зоставлять на самоті. А це здавалося Тимофієві Назаровичу, який все життя прожив у самоті і в чеканні людських відвідин, найважливішим.

Човгав по шершавому асфальту своїми гумовими чоботиками до пристані і зітхав. З усім доводиться стикатися людині — і з хорошим, і з поганим. Навіть якщо ти того поганого і не заслужуєш, а тим паче не виглядаєш.

І малий, сухорлявий Іволгін, зажурений і самотній у великому будинку, все стояв перед його очима.

3

Андрій Юрченко розвів бригади по роботах і, як завжди в такі хвилини, відчув радість — знайому радість життя, молодості, своєї потрібності людям. Це відчуття радості підсилювалося відчуттям весни. Рвучкий теплий вітер, синє небо, і сині води лиману, і щедре сонце, і гомін праці — чого б ще бажати?

Але ось з'явився на площадці Долгушин. Він вийшов із воріт цеху, крутнувся на одній нозі, війнувши лапами довгого макінтоша, повернувся до Юрченка спиною і когось, мабуть, ждав. Справді, у прочинену хвіртку просунулася нога в красивому модельному черевіку, постирчала трохи, шукаючи, на що б його наступити, і стала, нарешті, на тонку перебірку. Тоді з хвіртки з'явилася осаниста постать у світлому плащі і сірому капелюсі, і, приймаючи на себе всю її вагу, перебірка жадібно тенькнула.

«Рихтувати доведеться», — з жалем подумав Юрченко. Він стояв посеред навісу і ждав, а з цеху виходили й виходили якісь люди в світлих плащах, зійшовшись у тісне коло, слухали Долгушина і насторожено розглядали все навкруги.

«Неначе в звіринці», — знову подумав Юрченко, з великою цікавістю розглядаючи цих людей. Він ждав, що його покличуть або спитають про щось. Але його не кликали і не питали. Діждалися Олексія Михайловича і, коли той прийшов, щось наказали йому. Залізник твердо й рішуче крутнув заперечливо головою.

— Чусш? — гукнув він Юрченкові.— Наказують припинити складання.

— Чому? — спитав Андрій, підійшовши.— Товариш Долгушин, може, нарешті, з'ясує, чому він проти цього методу?

— Не технологічно! Кустарщина!

— А ви розповідали товаришам, що ми за допомогою цього надзвичайно простого методу за шість місяців зобов'язалися скласти шість траулерів? Ви казали про це?

— Та навіть не в цьому справа,— зупинив Юрченка Залізник.— Справа в тому, що Долгушин може схвалювати статті, викликати комісії, але не командувати заводом. Ось у чому справа. І товаришеві Долгушину про це було сказано.

Члени комісії перезирнулись. Один з них спитав Юрченка:

— У вас є техпроцес, розрахунки?

— Є. Все давно оформлено. В конструкторському бюро знаходиться.

— Ну що? Підемо поглянемо? — звернувся той, що виїшов першим з цеху, очевидно, голова комісії.

— Та тут і так ясно,— заперечив йому літній чоловік з вставними зубами.— Домкратами ставлять секцію в потрібному ракурсі, шплінтують на важковагових візках і стикують з іншою. Адже так? — звернувся він до Юрченка.

— Точно, точно,— підтвердив Андрій.— Що тут незрозумілого? — здивувався він.— Проти чого заперечувати? Хіба лише проти того, що це думка й ініціатива Іволгіна.

— Ну, ви, помовчіть там! — спробував прикрикнути на нього Долгушин.

— А чого ж мені і не поговорити з людьми, товаришу Долгушин?

— Ну, досить тобі,— обірвав Юрченка Залізник.— Роби своє діло.

— Та не оце діло хай робить, а бригади треба знімати.

— Облишмо ці розмови, Долгушин. Завод узяв зобов'язання, і ні ви, ні я не маємо права позбавляти колектив можливості виконати те зобов'язання.

— Ви дзвонили Зливі? — нетерпляче спитав Долгушин.

— Дзвонив. Кажуть, був у вас у міськкомі, а зараз поїхав у ліски.

— Чого він поїхав у ліски? — швидко обернувся до Залізняка Долгушин.— Є розпорядження згорнути намети...

— Очевидно, тому-то він і поїхав туди. Бо згорнути намети — значить залишити людей просто неба.

— Як? У них є гуртожитки.

— В тому-то й справа, що немає, Долгушин. Нема гуртожитків. Вони здані під квартири сімейним робітникам.

— Що ж це робиться? — Долгушин розвів руками і обернувся до членів комісії. — Що ж це робиться? — повторив він.

Москвичі всміхались і намагалися на нього не дивитися.

— Ну, добре, поїхали в ліски. Негайно їдьмо в ліски! — наполягав Долгушин.

— Ні, давайте вже на заводі все оглянемо. Покажіть нам, де цей свавільний «князь», — підкреслив голова комісії, поглянувши на Залізняка, — намітив побудувати корпусообробний цех.

Подумати тільки: він глянув не на Долгушина, а на Залізняка! Інструктор умер. Він зрозумів, що вся оця історія з складанням траулерів на візках, ця дика, нечувана історія в суднобудуванні не знайшла належної оцінки комісії. Ну, то нехай же подивляться вони тепер на оцю затію Іволгіна. Один котлован чого стоїть! А цех же й зараз на повнім ході! Так ні, переносити надумав, не рахується з витратами, не розуміє заходів партії. Перш ніж іти, він ще зупинив Залізняка:

— Слухай, Олексію Михайловичу, ти все-таки припини оці вигадки. Відповідати ж доведеться, зрозумій!

— А ти мене відповідальністю не лякай. Ми всі на це йшли, щоб виконати зобов'язання. Всі! І Іволгін, і Чеканюк, і Злива, і Юрченко, і я. Увесь колектив заводу.

— З Іволгіна вже спитали, із Зливи вже питають. Дійде і до тебе черга, — посміхнувся Долгушин.

— Ну, гаразд, це ще побачимо, хто і за що відповідатиме, а зараз, товариші, ходімте, я вам покажу, як розташований наш цех щодо складу заліза, щодо цехів секційного і сталельного складання. І ви все зрозумієте одразу.

Чоловік, у якого був повен рот металічних зубів, взяв Залізняка за рукав.

— А ви хіба забули, як ми приїздили до вас з Іваном Сидоровичем Носенком. Забули?

Долгушин здивовано глипав на нього і ніяк не міг переступити поріг цеху.

4

— А-а,— сказав Васильченко, зайшовши в прийомну і побачивши Зливу.— Прийшов! Напшкодили там, а тепер комісія на завод, а ти в міськком?

— Я не знаю ніякої комісії,— відповів Злива.— Я прийшов до вас поговорити про Іволгіна...

— Дуже пізно ти прийшов! Ось будуть результати перевірки комісії, обох вас із Чеканюком будемо слухати на бюро міськкому. Прямо скажу: не поздоровиться, Степане Прокоповичу, не поздоровиться! Що ви, не могли Долгушина переконати? Не могли? Так треба було до мене прийти. А то довели Іволгіна мало не до смерті. Тепер ось комісія ЦК КПРС приїхала. Навіщо це все? Адже Іволгін — прекрасний директор!

— Я не знаю, в чому, власне...

— А, не знаєш, тим гірше для тебе! Чому ви із Чеканюком не стали по-справжньому на захист Іволгіна? — Секретар міськкому пройшов у кабінет.— Чому не захистили його перед Долгушиним? Клопоту побоялися? Ех ви, друзі-соратники! А я ж говорив з тобою про це.

Злива стояв біля вікна, дивився на дорогу, що перебігала міст і пропадала в голих, по-весняному цнотливих у своїй юній непривабливості полях, і думав. Пригадував, де він помилився, де спіткнувся в своїй роботі, що його стосунки з директором заводу і з секретарем міськкому дійшли до такої точки. І чим більше думав, тим більше переконувався, що все пішло від його ж нечіткої позиції.

Багато було в практичній роботі Долгушина дріб'язкового, другорядного, багато такого, на що можна було не зважати, махнути рукою. Але він увесь той несуттєвий дріб'язок встиг систематизувати, умів з нього робити висновки, а оперуючи висновками, посилатися на те, що секретар парткому і головний інженер отого й того не заперечували, а значить — підтримували його, Долгушина. І тоді Злива справді пригадував, що Чеканюк не раз змовчував, не сперечався, бо вважав непринциповим якийсь факт, чи думку, чи вчинок. Так само і Злива. А коли змовчиш раз, коли щось залишиш на потім, коли подумаєш: нехай ось до головного підійдемо, тоді я висловлю свою думку, коли отак зволікаєш, все більше обростаєш шкаралупою примиренства, безпринципності і навіть не помічаєш того.

І вся ця історія з Іволгіним, напевне, не дійшла б до такої кульмінації, якби він, Злива, одразу з усією різкістю і прямою висловив Долгушину свої думки про його підхід до діяльності нового директора, до життя заводу взагалі. А то раз змовчав, вдруге — все наче було незручно, якось нескромно. А воно тепер он як обернулось!

Або і тут, у міськкомі. Не було хіба розмови про Іволгіна в промислово-транспортному відділі? Була розмова. Критична, з тою неофіційною розгромною термінологією, яка ні до чого нікого не зобов'язує, бо це просто дружня бесіда добре знайомих людей, без врахування посад, становища, обов'язків і т. д. І тоді Степан Прокопович взявся захищати Іволгіна, доводити корисність усіх його починань. Але тоді на секретаря парткому замахали руками, закричали, звинуватили його в приятелізмі. А в довершення всього докорили поїздкою на полювання. І все це нібито і в жарт, ніби і несерйозно, але Чеканюкові треба було зараз же підтримати Зливу, відкинути ті обвинувачення, бо після тієї розмови нелегко було вже захищати Іволгіна, а він промовчав. І все збирався серйозно поговорити з секретарем міськкому, все ждав зручної нагоди. І, не діждавшись, прийшов оце сьогодні зранку прямо сюди. Ну, то оце й поговорили.

— Ідь негайно на завод, та хоч комісії з'ясуйте все як слід, бо як візьметься за це Павло Андрійович, то всім нам влетить!

— А ви не поїдете на завод?

— Мені незручно. Там же Долгушин. Давай щоб якнайшоріше.

На першому поверсі, куди Злива спустився, думаючи, що ж робити далі, налетів на нього Славко Стрижак у тапочках, у майці під легенькою розстебнутою курткою. Він був червоний, спітнілий, з потрісканими губами.

— От добре, що я вас зустрів! — крикнув він так, як звук кричати на стапелі, і всі оглянулися на них.

— Що трапилося, Стрижак, розповідай, — стурбувався Злива, одводячи його вбік.

— Ваша машина тут? — замість розповіді спитав Стрижак. — Якщо тут, то поїхали до нас у ліски, я вам усе по дорозі розповім, бо зараз ніколи.

— Але що сталося?

— Намети приїхали знімати.

— Хто?

— Солдати, хто ж. І лейтенант з ними. Мотоциклом приїхав.

— Хто?

— Та лейтенант же! А солдати на двох грузовиках. Великі такі грузовики. Сашко Крутоголовий там з лейтенантом переговори веде, а мене послав в міськком вас розшукувати. Поїхали швидше в ліски, а то хлопці поки з роботи прийдуть, то й наметів не стане.

Але секретар парткому не послухав Стрижака. Коли вони сіли в машину, він наказав шоферу їхати по якійсь адресі, і Славко не витримав.

— А як же хлопці, Степане Прокоповичу? — заволав він. — Лейтенант тільки накаже своїм солдатам, так ті за десять хвилин згорнуть намети. Хіба ж Сашко Крутоголовий зможе лейтенанта загітувати? У того ж наказ!

— А ти що ж хочеш! Щоб я його агітував? — усміхнувся Злива. — Це безрезультатно. Зупини, — наказав він шоферові і вийшов з машини. Стрижак шаснув і собі за ним, але побачив вартових з автоматами, вернувся.

— Ну, що ж це буде? — в розпачі вигукнув він.

— Ти ось не переживай, чудака. Це ж військовий штаб. Зрозумів? Степан Прокопович усе зараз владнає, — сказав шофер.

5

Злива поспішав. У машині в нього сидів офіцер зв'язку — молодий, підтягнутий і стрункий, як балерина, капітан. Він віз розпорядження генерал-лейтенанта Майкова негайно залишити ліски всім солдатам, а командирю роти з'явитися в штаб.

— Якщо встигли розібрати хоч один намет, — сказав генерал, — хай негайно поставлять знову і відправляються.

Генерал викликав начальника політвідділу, і той доповів, що розпорядження знімати намети віддав він після дзвінка з міськкому. Телефонограма була прийнята черговим політвідділу в суботу вночі, коли всі, крім днювальних, були в місті, і послати в ліски не було кого.

Принесли телефонограму. Вона була підписана: «Бюро міськкому партії». Внизу приписка: «Передав Долгушин».

В телефонограмі було зазначено, що намети непотрібні і їх треба негайно зняти.

Вже в дорозі Славко Стрижак розповідав:

— Прокинулися ми від реву машин. Вискакуємо: солдати приїхали на двох грузовиках. Лейтенант з ними. «Хто старший?» — питає. Ну, Сашко Крутоголовий каже: «Немає старшого, то давайте вдвох розмовляти». Ну, виявилось, що приїхали вони забирати намети:

— Як забирати? — питає Крутоголовий. — А ми ж куди подінемось?

— В гуртожиток вертайтеся, — радить лейтенант.

— Еге-ге, в гуртожитку вже сімейні люди з дітьми живуть. Нам треба будувати собі квартири, і в гуртожитку нам, як було сталінградцям за Волгою, місця немає.

— Але наказ є наказ, я його мушу виконувати.

— Знаєш, друг, що? — взяв лейтенанта під руку Сашко Крутоголовий. — Тут якийсь непорозуміння. Розумієш, нашо-го директора оббрехали погані люди...

— Про це мені нічого не відомо. Я маю наказ згорнути намети.

— Та встигнеш ти їх згорнути, у тебе он які орли. Та й ми допоможемо. Але дай нам змогу секретаря парткому сповістити: так, мовляв, і так.

— А що ж я робитиму, по-твоєму? Що мої хлопці робитимуть? — кивнув лейтенант на вишикуваних солдатів.

— Перш за все хай вони не стоять в строю. Хай розійдуться і ждуть. Вам же все одно чекати довелося б хоч так, хоч інакше, доки б ми з наметів усе повиносили. Адже так?

— Так.

— Ну, от і все.

— Все? — здивувався лейтенант.

— А як хто й з начальства твого надійде, так ти так і скажеш: мовляв, жду, доки хлопці бебехи свої з наметів приберуть.

Лейтенант обернувся до свого строю, скомандував розійтися, і ми почали знайомитися з солдатами. А багатьох і так знали — по клубу, по танцях, по вечірній школі.

Коли, нарешті, в'їхали в ліски, Злива поглянув, що там робиться, і одразу заспокоївся: намети стояли рівними рядами і жодний з них не був порушений. Віддалік стояли баскетбольні щити, і поміж ними товклося десятків зо два людей. Одні босі, в самих трусах, інші — в кирзових чоботях, бриджах і голубих майках. Ганялися за м'ячем. І коли він потрапляв до кошика, розпалені нетерплячі глядачі свистіли й кричали, пориваючись і собі до гри. Без суддів, без правил, гра йшла на високих регістрах.

За столиком Сашко Крутоголовий, виставивши спину до сонця, змагався в шахи з лейтенантом. Обоє зайняті грою так пильно, що й машини не помітили. І тільки коли вона, скрипнувши гальмами, зупинилась і вїйнула на них хмарою гарячого, з бензиновим душком пилу, лейтенант обернувся і побачив капітана. Миттю зірвався він на рівні ноги, виструнчився і звичним красивим рухом скинув до козирка руку.

— Товаришу капітан...— дзвінким, юним голосом почав лейтенант.

Але капітан зупинив його рухом руки.

— Не треба. Відправляй людей до табору, а сам поїдеш зі мною до генерала.

— Слухаю! — знову виструнчився лейтенант.

— У тебе мотоцикл?

— Так точно, товаришу капітан, — хвацько клацнув лейтенант закаблуками своїх малесеньких хромових чобіт. Сашко Крутоголовий не міг відірвати від нього погляду, так красиво й чітко робив він усе: і говорив, і рухався, і стояв завмерши. Були в Сашковому погляді заздрість, і захоплення, і гордість за лейтенанта.

— Крутоголовий! — погукав Сашка секретар парткому. — Треба ж починати будівництво!

— Та бачте ж, що твориться...

— Ну, вже все влаштовано. Починайте.

— Без прорабів?

— А хіба їх немає?

— Немає. Не приїхали. Серед нас, мабуть, і мулярів немає, а це ж фундамент!

— Шикуйся! — пролунав дзвінкий лейтенантів голос.

На ту команду збігалися звідусіль солдати.

— Товаришу капітан! — гукнули від машини. — Вас просять до рації.

Придержуючи на поясі кобуру з пістолетом, капітан кинувся до машини. Через кілька хвилин він гукнув:

— Лейтенант, відставити! Наказано допомогти товаришам на будівництві.

— Хлопці! Увага! — врізався в розсипаний стрій Сашко. — Хто з вас муляр, хлопці? — гукав він збуджено.

Солдати скидали гімнастборки, розбирали кельми, носилки.

— Ми всі муляри, коли треба, — сказав котрийсь, і всі засміялись.

ДЗВІНОК СЕРЕД НОЧІ

1

Сеня Тюрін залишався спокійним. Він знав, що творилося на заводі, знав, до якого висновку дійшла комісія. Вона визнала Іволігіна незаслужено скривдженим, а статтю «Князь на заводі» — наклепницькою. І все ж Сеня не розгубився.

З якихось джерел Тюріну стали відомі висновки комісії про те, що Іволгін перевищив свої права і врозріз із загальним напрямком дальшого розвитку промислового виробництва розпочав будівництво корпусообробного цеху. І цього було досить: він тепер де завгодно говоритиме, що саме це і тільки це й спонукало його писати статтю.

Бо хіба ж міг він, мовляв, як комуніст і завідуючий відділом промисловості й транспорту в редакції «Південних вістей», миритися з тим, що Іволгін одноосібно порушив рішення, яке полягало в тому, щоб менше будувати в семиріччі нових підприємств, а більше й краще використовувати наявні виробничі площі за рахунок щільного насичення їх механізмами, впровадження комплексної механізації, автоматизації виробничих процесів, заміни застарілого устаткування. Саме про це завжди ратувала газета, особливо в матеріалах промислово-транспортного відділу.

А все інше інкримінувалося Іволгіну Долгушиним: і його стиль, і ставлення до кадрів, і діяльність по квартирному будівництву. Ці питання не входять в компетенцію редакції. Вони саме й були, мовляв, підказані Долгушиним. А раз так, то нехай Долгушин і відповідає. Про це Тюрін заявив одразу ж на засіданні редколегії, що зібралася обговорити безперервний потік листів з протестами і спростуваннями статті «Князь на заводі».

Писали старі кадрові робітники, молоді інженери, комсомольці і комуністи, члени бригад комуністичної праці і пенсіонери. Листи були гнівні. Обурені несправедливим звинуваченням Іволгіна, кореспонденти вказували на неприпустимо розв'язний тон статті, її сенсаційний, наклепницький заголовок і вимагали спростування, яке б відновило справжнє, добре ім'я нового директора. Всі листи були з заводу.

Але найбільше стурбував редактора лист актриси Алевтини Письменної. У ньому викладено було обставини, за яких писалася стаття. В листі детально описано, ким і які факти вносилися до статті і як вони тлумачилися. Лист був такий безпосередній і щирий, що в правдивість його не можна було не повірити. Це був другий примірник машинопису з позначкою чорнилом «копія». У правому верхньому кутку стояло: «Першому секретареві Південного обкому КП України тов. Вагранову П. А.».

Тюрін і на цей лист махнув рукою.

— Любовні чвари, — сказав, ехидно всміхнувшись. — Доки водилася з Борисом Просовським, вона мовчала. А те-

пер почала плести плітки. Ніхто їй не повірить: особа вона скомпрометована. І взагалі ви не турбуйтеся,— заспокоїв він редактора.

І на планьорці Сеня Тюрін тримався, як завжди, само впевнено, браво. Коли редактор висловив сумнів, ставити чи не ставити в номер етюд Щербака, Сеня зверхньо посміхнувся, розвів руками.

— Ну, цього я вже ніяк не чекав, Лук'яне Олександровичу,— мовив він трагічним тоном.— Які можуть бути сумніви? Якщо в літературному відношенні етюд і незрілий, то ми мусимо його доробити, як кажуть, довести до кондиції, але дати обов'язково! Це обличчя газети — друкувати матеріали наших читачів. Та ще таких, як Щербак. За це нам спасибі в обкомі скажуть. Літературний етюд бригадира колективу комуністичної праці Щербака: «У мене народився син!» Та це знаєте який матеріал!

— І все ж, товариші,— сказав після планьорки редактор,— що ж нам робити з цими листами? Мені знову принесли цілу купу. Ось вони.

— Підждемо,— безапеляційно заявив Тюрін.— Підждемо, доки все з'ясується. Тут поспішати не варто. Знаєте: поспішиш, кажуть...

В цей час задзвонив обкомівський телефон. Редактор узяв трубку.

— Алло,— сказав він,— я слухаю... А-а, Павло Андрійович! Добрий день, добрий... Слухаю, слухаю. І Тюріна? Єсть, єсть.— Він поклав трубку, застібнув піджак, хапливо переклав на столі кілька паперів.— Усе,— промовив він, не дивлячись на Тюріна,— викликають нас з тобою на засідання комісії.

— А де воно буде?

— Як — де? На заводі. Павло Андрійович хворий, а вже там. Сказав, щоб через півгодини ми з тобою прийшли.— Він крутнув головою.— Ох і влетить же, я відчуваю! Ох і влетить тобі, Сеню!

— А чого мені? Чому лише одному мені, а не нам? Уся редакція відповідатиме, а не один Тюрін. Так що ви киньте ці штучки.— Сеня засміявся, але сміх був цього разу не щирий: він деренчав, як розколота полив'яна миска, і закінчився швидко, ніж звичайно.

— Твій матеріал, по твоїй ініціативі написаний, Сеню. Тобі й відповідати. Авторське самолюбство! Ти ж завжди так ратував за нього. Чого ж тепер одразу зрікаєшся авторства?

— Та я не зрікаюсь, я кажу, що з газети питають, з редактора...

— Питають, то правда. І редактор відповідь. За все. Але, Сеню, не їздити ж відповідальному редакторові щоразу перевіряти факти? Та ще в статті члена редколегії. От за факти тобі й доведеться одному відповідати.

— Чому? — не здавався той.

— Ти — досвідчений газетяр, член редколегії, завідуючий промислово-транспортним відділом.

— А Долгушин? — спитав Сеня.— Хай відповідає і Долгушин, він же інструктор міськкому! Він схвалював матеріал.

— Хай відповідає,— посміхнувся редактор.— Хіба я що?

2

Вони всі троє були в нових костюмах, у білих сорочках, дбайливо поголені. Немов на суді або якомусь святі: Парфен Микитович, старий Юрченко і наглядач стенда «Дідова хата» Тимофій Назарович.

— Оце,— заявили вони Зливі,— вирішили ми йти до першого секретаря обкому та просити в нього допомоги. Бо ні партком, ні міськком тут не зарадять.

Злива мовчав. Він знав, як хвилює доля Іволгіна робітників заводу. Знав і нічим допомогти не міг.

Комісія, щоправда, відкинула багато звинувачень, висунутих проти Іволгіна в статті, але теж схильна вважати його винним у деяких вчинках. Особливо голова комісії. Він наполягає, щоб Іволгіну було винесено сувору догану, і старі комуністи, члени й не члени парткому, з цим не погоджувалися.

— Ну, то ми, значиться, пішли,— сказав мовчазному секретареві парткому Парфен Микитович.

Старий Юрченко, що виходив останнім, пом'явся біля порога, стоячи спиною до Зливи, зауважив:

— А сердися ти на нас, Степане Прокоповичу, даремно. Сам розумієш, інакше не можна.

— Хіба я серджусь! — Злива знизав плечима.— Я ненавиджу себе за м'якотілість, якої тримався по відношенню до Долгушина. А тепер от...

— А-а, ну, тоді інша справа.— Юрченко вийшов.

Вони втрьох під'їхали до будинку, де жив Вагранов, зайшли на подвір'я.

— Вас що — викликали? — запитав вахтер.

— А пічого,— обірвав його Парфен Микитович,— скажи краще, як пройти просто в кабінет до Павла Андрійовича та не зустрітися з докторами та з домашніми, га?

— Але ж він хворий...

— Знаємо! — махнув рукою Парфен Микитович.— Ми консультувалися в поліклініці партактиву. Сказали, що температура нормальна, а тільки виходити не можна. Ну, щоб Павло Андрійович не виходив, так ми до нього самі прийшли. Кажі лишень, як пройти.

— Та для чого тобі, Парфене, указка? — сердито спитав Тимофій Назарович.— Ось поріг, он двері. Ходімо, та й вже.— Старий бакенщик рішуче поліз на ганок, штовхнув двері.

Перед розчиненими дверима він повільно човгав ногами на простеленому вогкому мішку, щоб не нести через поріг пилу й бруду, і чекав своїх підтоптаних товаришів.

Вони піднімалися на ганок, немов старі капітани на корабель — сивовусі, поважні й мудрі. На ганку трохи потопталися, витираючи ноги.

— Гайда, товариство,— покликав Юрченко і перший ступив до коридора. У порожньому чистому й довгому коридорі лунко відбивалися кроки. В будинку було тихо. Тільки чулося цокання годинника.

— Кахи, кахи,— кашлянув Тимофій Назарович, щоб подати знак.

— Хто там кашляє? Хто кашляє? — почувся хрипкий голос із-за дверей, і за хвилину Вагранов, у теплому халаті, з зав'язаним горлом, зупинився у розчинених дверях.— Прошу, заходьте, заходьте, вусачі, та сідайте, та розкажуйте, що воно там у світі робиться,— говорив він, вмощуючись у кутку і не зводячи допитливого погляду з старих сивовусих корабелів.

А вони, покидавши шапки, світили на нього мудрими рожевими лисинами, суворими очима з-під сивих кошлатих брів і вмощувалися рядочком на канапі, мов голуби.

Канапа виявилася вузькою, і кремезний Тимофій Назарович та Юрченко стіснили Парфена Микитовича. Той штовхнув їх обох під ребра і, коли вони відхилилися, обома руками потер обличчя, немов умиваючись, зітхнув і почав:

— Тут така справа, Павле Андрійовичу: пропадає наш директор. Одно що стаття...

— Знаю, читав статтю,— сказав Вагранов і вмовився зручніше, схилив голову до плеча і пильно дивився на стариків.

— Одно, Кажу, що стаття брехлива і вредна, а друге — комісія...

— А як, товариші, стаття таки брехлива? Як там на заводі? — Вагранов перейшов і сів ближче.

— Та страшна стаття,— махнув рукою Тимофій Назарович, наче кинув важке щось у воду.

— Одне слово — наклепницька,— резюмував Юрченко.

— А комісія, знову ж таки, зайняла нечітку лінію.

— А саме? — допитувався Вагранов.— А саме, що ж це за лінія?

— Зараз об'ясню,— мовив Парфен Микитович, продовжуючи мовчати.

Він, очевидно, збирався з думками, підбирав слова. А підбравши, змахнув руками, мов півень крильми, і підхопився.

— Розумієте, немає логіки у комісії. Ага, логіки немає,— повторив він, обвівши всіх підозріливим поглядом: чи не сміються.— Розумієте, бачать же, що стаття несправедлива, а сказати отак прямо, сміливо не хочуть. Кажуть, що Іволгін, мовляв, не по партійній лінії пішов, раз розпочав будівництво цеху. А по-моєму, помиляються вони!

— Хто? — спитав здивований Вагранов і підвів свої білясті брови.

— Хто? — перепитав Парфен Микитович.— А всі,— скинувся він і знизав плечима, ступив крок до секретаря обкому.— І Сеня Тюрін з Долгушиним — брехуни, і члени комісії теж такої думки. Кажуть: раз Іволгін розпочав будівництво цеху, то вже він і з лінії партійної зійшов. А я скільки й у партії,— він прискалив око, пригадуючи,— з тисяча дев'ясот шістнадцятого року, знаю, що партійна лінія в одному: споруджувати, будувати, значить.

— Е, Парфене, було таке, що й руйнували. Знаєш...

— Знаю. Про «Інтернаціонал» хочеш сказати. Так то ж старий світ зруйнувати треба було, а новий побудувати. От і будуємо, відколи й Радянська влада стоїть. А це раптом почав Іволгін будувати цех, і вже він не по партійній лінії іде. Ну, де ви бачили отаких творителів, як оце в комісії?

— Ха-ха-ха! — засміявся Вагранов, відкинувся назад і лягнув себе по коліну.— Ох і Парфен Микитович! Ну й базу ж підвів!

— Вони кивають на рішення,— продовжував Парфен Микитович,— що там, мовляв, записано: розширити виробництво за рахунок впровадження механізації: і автоматизації, а не за рахунок капітального будівництва нових

цехів там, заводів. Але ж це не про наш завод сказано. Нам ніяк далі не можна миритися з тим, як і де стоїть сімнадцятий. Іволгін його перенести націлився. Без цього наш завод не може бути сучасним виробництвом, бо на ньому немає фактично потоку. А що ж ми? Гірші за якихось там скандинавів чи шведів?

— В рішеннях і про поточкові лінії сказано,— докинув Юрченко.

— Що саме? — повернувся до Юрченка стривожений Парфен Микитович.

— Ну, щоб їх найширше впроваджувати.

— Не найширше, а скрізь впровадити за семиріччя,— уточнив Вагранов.

— Ну, от я й кажу ж,— стрепенувся Парфен Микитович.

— А знаєте що? — підвівся Вагранов.— Поки немає лікарів і дружини, давайте рвонемо на завод. Я тепло одягнуся, закутаюся. А машину попросимо у Зливи.

— Так ми ж на ній приїхали! — вигукнув експансивний Парфен Микитович, пройшов по кабінету і виглянув у вікно.— Оно стоїть!

— Ну, от і добре. Я тільки зараз переодягнуся.

— А що, не хочете свою викликати, щоб шелесту в обкомі не нарobili? — спитав Юрченко.

— Та, знаєте, дійде до головного лікаря. Він оце тільки сьогодні зняв лікарський пост. А то тут за мною пильно наглядали.

Переодягаючись, він раз у раз гукав із-за дверей:

— А комісія ще там?

— Там, десь у Зливи.

— А будівництво цеху припинили?

— Припинили, Павле Андрійовичу.

— Так,— говорив він невизначено.— А траулери складають на візках?

— Складають. Одвоювали.

— Це ініціатива вашого сина, товаришу Юрченко?

— Та ж його чи Іволгіна, важко сказати. Однак справа добра і потрібна.

— Комісія зрозуміла? Погодилася?

— Та начебто погодилася. Там Залізник з ними сильно сперечався. Ну, і Андрій Юрченко,— зауважив Парфен Микитович.— Та й в комісії один такий, з металевими зубами, одразу ж узяв Андрія під захист.

— Підтримав?

— Ага, підтримав, одне слово.

Вагранов із зав'язаною шиєю і піднятим коміром пальта вийшов до них, кивнув: пішли, мовляв. Коли проходив повз вахтера, помахав йому пальцем: «Ні-ні — нікому нічого». І сів у машину. Сивовусі корабели, як почесний ескорт, всілися ззаду, задоволені виконаною місією.

3

Коли Тюрін і редактор зайшли в партком, у приймальній вони побачили Долгушина — сірого, похмурого і злого. Сеня як глянув на нього, так одразу й зрозумів, що справи з статтею кепські.

— Що, велено зачекати? — спитав Тюрін.

Долгушин кивнув і одвернувся до вікна.

Крізь розчинені двері долинали голоси. Сеня сів ближче до дверей.

— От скажіть, — пролунав хрипкий голос Вагранова, — кому що найбільше запам'яталося з комсомольської пори?

— Друзі запам'яталися...

— Це — річ відома. В юності ми всі особливо палкі на дружбу. А в походи хто-небудь з вас ходив? Не у військові, у туристські походи всією організацією чи групою?

«Про що він говорить? — дивувався Сеня. — Тут таке твориться, а перший секретар обкому про юність, про комсомольські походи мову веде. Коли те вже було?»

— Та всі, мабуть, ходили, — озвався якимось нехотя Чеканюк.

— І намети розбивати доводилось? — запитував Вагранов. — Доводилося чи не доводилося?

— Доводилося. В горах, біля моря. Це коли ми в Криму були. Лежиш у наметі, бачиш у щілину зорі й уявляєш себе солдатом, громадянська війна пригадується із розповідей. І в такі хвилини відчуваєш себе бійцем єдиної багатомільйонної армії комсомолу або навіть Комуністичної партії...

— От бачите, — підхопив Вагранов. — Мені теж на все життя врізалися в пам'ять ночівлі в наметах. І це завжди пов'язується з походами, з якимись важливими й невідкладними справами, що під силу тільки сильним, дружним, сміливим. Ось на що бив і Іволгін, коли просив у Майкова намети, коли переселяв у них з гуртожитку комсомольців. Хіба, ви думаете, він не думав про це? Чи про революційні традиції лісків?

— Ну, в нас відносно цього заперечень немає,— сказав голова комісії (Долгушин впізнав його по голосу).

— Ми тільки відносно будівництва цеху заперечуємо.

— Так-таки й заперечуєте? — спитав Вагранов.— Що ж, тоді нехай нас робітничий колектив розсудить, хай заводські комуністи вас переконають. Бо поїдете в Москву і скажете, що на вас секретар обкому натискав. Що він, мовляв, Іволгіна відстоював правдами й неправдами. А от робітничка, комуністична правда, вона скрізь у нас одна. Послухаємо, що скажуть рядові комуністи. Ти вже подзвонив у цехи, Степане Прокоповичу? А Долгушина і Тюріна викликали? Вже прийшли, кажете? Так чого ж вони не заходять?

— А чого ж їм заходити, коли вже й нам пора вирушати. Доки дійдем до стапеля, саме час буде збори відкривати.

— Ну, так пішли.

— Вас, Павле Андрійовичу, ми в машині повеземо,— категорично заявив Парфен Микитович.

— Що ви? На очах у робітників секретар обкому навіть по заводу машиною їхатиме? — скипів Вагранов.

— Це вже наша справа,— одрізав Тимофій Назарович.— Ми вас забрали з дому, ми за вас і відповідаємо.

— Правда, Павле Андрійовичу,— заспокійливо мовив старий Юрченко.— Фактично ми вас викрали з дому.

— Та що я вам — мусульманська наречена, чи що?

— Наречена не наречена, а звольте підкорятися. Не доводьте нас і себе до гріха, й до простуди, і до відповідальності. Одягайте ваше пальто, закутуйте шию. Отак-о! — приказував Парфен Микитович.— Двічі підряд запаленням легенів хворіти — це, по-вашому, мало? Це ще вас не навчило? Поганий, видать, ви учень.

— Усі ми погані учні,— засміявся Вагранов, слухняно піднімаючи комір.

Він вийшов до прийомної, глянув на Тюріна, Долгушина, привітався з редактором, подавши йому руку, і спитав:

— Так оце ті кухарі, що кашу заварили? Добрі хлопці, нічого не скажеш!

— І кухарі, і ухарі,— в тон йому підхопив Тюрін, підвівся і вклонивсь.— Здрастуйте, Павле Андрійовичу, з видужанням вас. Оце, бачте, наварили й напекли, а тепер...

— А ти, Тюрін, говірливий,— глянув на нього спідлоба Вагранов зовсім уже не голубими очима.— Гайда, перед робітниками будете виправдуватися. Ті вам і напечуть, і наварять. Правда, Парфене Микитовичу?

— Із Сені це все, як з цинкової покрівлі вода: зійде, і сліду не лишиться. Іди, іди, Сеню, ми ще трохи подождемо. Не крутись тут, ну тебе к лихій годині!

Тюрін вийшов, а Парфен Микитович все ще сердито сунув брови і ворухив губами.

— Так що, поїхали помаленьку, Парфене?

— Не поспішай. Встигнемо, Тимофій Назарович.

— А може, там подождемо? — спитав Вагранов старого.

— З робітниками хочете погомоніти?

— Та ну да ж. Виступи виступами, а в бесіді воно краще видно, що там у людини в душі.

— Тоді закутайтеся краще, і їдемо, — Парфен Микитович поправив пов'язку на шиї Вагранова, підтягнув йому вище комір і тільки тоді надів свою шапку і вийшов слідом.

4

Чутки про комісію і про її висновки снувалися по заводу з самого ранку. Вони були тривожні. Робітники про все вже знали. Вони дзвонили в партком, дзвонили головному інженерові. І нарешті почули, що на заводі перший секретар обкому. Звідки робітники про все дізнаються, важко сказати, але таємниць на заводі для них не буває.

Перед кінцем зміни стало відомо про те, що будуть відкриті партійні збори в стапельному цеху, на які запрошуються робітники сімнадцятого цеху і всі комуністи заводу. А там прийшла і друга зміна — в червоному кутку повно набилося людей. Відчинили двері до просторої їдальні. І там усі місця позаймали робітники з інших цехів.

Радисти тягнули провід, встановлювали апаратуру.

Злива підвівся з-за столу.

— Товариші, — сказав він, схилившись до мікрофона, — розпочинаємо заводські відкриті партійні збори. Спочатку думалося зібрати лише комуністів і безпартійних шістнадцятого і сімнадцятого цехів, але інтерес до сьогоднішніх зборів величезний. Тут зараз зібралися всі комуністи заводу. Ми попросили комісію ознайомити партійні збори з результатами перевірки. Щоб доповнити ці результати і взяти до уваги. Слово надається голові комісії.

Голова надів окуляри і почав читати рішення комісії:

— «Ознайомившись із статтею С. Тюріна «Князь на заводі» та перевіривши на місці факти, викладені в ній, комісія констатує: на директора заводу товариша Іволгіна зве-

дено наклеп». Товариші,— одірвався він від паперів, зняв окуляри й глянув у залу,— справа в тому, що Іволгіна ми знаємо ще з перших кроків його директорської діяльності на північному заводі, і він ніколи не був кабінетним працівником. Не сидів він у кабінеті й тут. Більше був у цехах. Зокрема, в шістнадцятому і сімнадцятому. Для чого авторові було звинувачувати Іволгіна в цьому неіснуючому гріху? Це вже ви розберетеся тут самі,— глянув він у президію.

— А вони зараз виступлять і розкажуть,— сказав Вагранов.— От і розберемося.

— Це насторожує, товариші,— продовжував голова комісії.— Далі. Звинувачують Іволгіна в груб'янстві. Він ніколи нікому не грубив ні там, на півночі, ні тут, на вашому заводі. Ми говорили з робітниками, з начальниками цехів. Встановлено, що він звільняв із заводу злісних порушників дисципліни. Це продиктовано умовами, товариші. На вашому заводі трудова дисципліна страшенно кульгала. Про це ще в міністерстві говорилося. Лишається незрозумілим, чому Іволгіна не підтримав у цьому міськком? Чому не взялися гуртом налагоджувати дисципліну на заводі і партком, і райком, і завком профспілки? Іволгін чомусь сам боровся за встановлення справжньої трудової дисципліни, змушений був застосувати, можливо, в окремих випадках і занадто круті заходи. Але це, повторюю, диктувалося умовами: він відповідав за завод в першу чергу, він і воював з ледарями і дезорганізаторами всіма наявними засобами. І в цьому ще можна було б звинуватити його до деякої міри. Але не зрозуміти отих заходів із складанням траулерів безстапельним способом або переселення комсомольців у ліски, в намети, з тим, щоб вони самі собі побудували квартири, а в звільнені гуртожитки вселити сімейних людей — не зрозуміти цього могли тільки... тільки вороги. Я боюся цього визначення, але справжні комуністи, які хочуть допомагати людині, зрозуміли б усю красу й мудрість цього рішення. А вони ллють крокодилячі сльози: мовляв, молоде лишив без покрівлі над головою. Стаття, товариші, злобна, не наша стаття,— останні слова голови комісії присутні вкрили оплесками.

Він підвів голову і, коли оплески стихли, сказав:

— Тут не аплодувати, тут плакати треба.

В залі вибухнув регіт. Сміялися всі після напруженості останніх днів. Сміялися радісно й завзято, і голова й собі засміявся. Він засміявся коротко. І тепер уже сміялися всі — і в залі, і в президії зборів.

— І все ж, товариші, є один факт, який можна й треба інкримінувати Іволгіну як ухил від рішень. Я маю на увазі будівництво нового цеху.

— Про це ми отут зараз і поговоримо,— сказав Вагров.— Спробуємо розібратися: ухил це чи не ухил.

— Та й не будівництво ж, а перенесення корпусообробного цеху на нове місце.

— Ви вже скінчили? — запитав Злива промовця.

— Та вже, мабуть. Виступати все одно доведеться знову.

— Дозвольте мені,— підвівся Залізник і пішов до трибуни.— Через те, що питання торкається безпосередньо цеху, яким я керую, вважаю своїм правом виступити першим. Товариші! Спочатку я був проти перенесення цеху. Зараз, коли корпусообробний виконує і перевиконує добові завдання і місячні плани, чого б мені ратувати за перенесення цеху. Ну, чого? Сиди працюй, одержуй премії. Адже так? А я от не хочу далі сидіти, не хочу так працювати, бо кораблі нам дуже дорого обходяться. Я маю на увазі не лише оту атмосферу вічного знервування, безконечних розшуків деталей, які щезають, мов невидимки. Мається на увазі економічна, фінансова сторона. Собівартість кожної деталі, виготовленої цехом за державними нормами розцінок, значно підвищується за рахунок транспортних витрат. Що сказано в рішенні? Більше давати продукції, високоякісної продукції і найдешевшої продукції. Для цього що? Повсюдно впровадити потокові лінії з механізацією і автоматизацією виробничих процесів. А в нас? Як у нас стоїть сімнадцятий цех? Ну, як він стоїть, товариші? І скільки про це говорити? Адже він компрометує своїм розташуванням звання радянського виробництва. Товаришу голова комісії, невже ж ви не бачите, що цех треба негайно перенести? А ми бачимо. І вважаємо, що по-партійному господарювати на заводі можна, тільки перенівши сімнадцятий цех...

— Дайте мені слово,— попросив Долгушин.

Він довго відкашлювався,— видно, хвилювався,— але на зал дивився твердо і виступ свій почав упевнено. Долгушин довго й нудно перелічував «гріхи» нового директора, вбачаючи в діях Іволгіна порушення норм соціалістичного господарювання, звинувачував комісію в ліберальному підході до розгляду діяльності нового директора. Він пішов з трибуни при повній мовчанці.

В цій абсолютній тиші виразно чути було чийсь голос:

— От бачите, він і досі нічого не розуміє.

— І не зрозуміє. Він уже вийшов у тираж.

Десь поміж тими, що сиділи в залі, шулились і Рубінчик, і Біляк. Вони прийшли в надії на те, що Іволгіна остаточно підтопчуть сьогодні і все знову потече тихо й спокійно. Але справи оберталися кепсько. Їм би вже хотілося і втекти звідси, та виступ Тюріна стримував: що скаже він? Надії не було на те, що його виступ щось змінить, бо все й так було ясно після виступу голови комісії і Залізняка. І все ж чогось вони ждали від краснорядної Сені Тюріна. І він таки вийшов. Він радів, що Долгушин виступив раніше. Тепер він навряд чи буде виступати вдруге.

— Товариші,— почав він звично,— для нас не секрет, що рішення повинні виконуватися беззастережно й неухильно. А Іволгін не виконав рішення. Він не пішов по лінії впровадження автоматизації і комплексної механізації виробництва. Він почав з капітального будівництва. Це й спричинилося до того, що я вирішив написати статтю. Я не міг не виступити проти антипартиїної діяльності директора.

— А де ти був, Сеню, як гриміло? — гукнули з залу.

— Хвилиночку, товариші,— продовжував Тюрін.— Хвилиночку. Саме це і тільки це спонукало мене виступити. Проблеми суто етичного плану, антигуманність Іволгіна — це, так би мовити, парафія нашого шановного інструктора міському партії Федора Григоровича Долгушина.— Сеня вклонився з усмішкою в бік спантеличеного Долгушина.

— Одну хвилиночку,— зупинив його Вагранов.— Ви як? Роздільно писали? Ви — про перенесення цеху, а Долгушин — про ставлення Іволгіна до робітників? Я щось не розумію. З'ясуйте, будь ласка.

— Статтю від початку до кінця написав Тюрін,— з місяця похмуро сказав Долгушин.— Я її схвалив.

— От бачте, Тюрін, як воно виходить. Я б сказав: ганебно ви себе поведіте.

— Напаскудив, так хоч відповідь уміє тримати! — гукнув Парфен Микитович.

— Товариші! — підняв Тюрін руку.— Ви не даєте мені висловитись.

— Ви нам ще на одно запитання дайте відповідь,— сказав Вагранов.— За яких обставин писалася ця стаття, хто брав участь у відборі фактів?

— Павле Андрійовичу, ви користуєтеся відомостями з листа скомпрометованої людини...

— Тюрін, вибирайте вирази! — понередили з залу.

— Актриса Письменна...

— Підождіть, Тюрін,— обірвав Олесь Письменний.— Ви

не чіпайте моєї дружини, бо матимете справу зі мною. Я нікому не дозволю лізти до мене в сім'ю! Ясно?

— Скомпрометували Іволгіна, а тепер ще й до інших добираються. Доки ж це воно буде?

— Товариші,— підвівся з свого місця Вагранов.— Тюрін написав цю статтю при допомозі вигнаних із заводу начальника транспортного цеху Біляка і контролера БВК Просовського. Але, як бачите, викручується, не хоче відповідати за те, що сам сфабрикував. Я думаю, нам не варто слухати його брехливі заяви.

— Правильно! Правильно!

— Геть з трибуни, обстріхувач!

Тюрін сходив з трибуни, неначе спускався в колодязь. Аж тепер він відчув, що відповідати таки доведеться, що, мабуть, не бути йому більше журналістом.

— Товариші! — продовжував Вагранов.— Оговорено і скомпрометовано чесну й скромну людину.

Вдарили оплески.

— Я гадаю, сумнівів тут немає?

— Немає! — загукали з залу.

— Ми в обкомі партії ще будемо радитися з членами комісії, але моя особиста думка: треба негайно реабілітувати в пресі товариша Іволгіна.

— Правильно!

— Вірно!

Знову залунали оплески.

— А якщо вже говорити про сімнадцятий цех, а мені здається, що більше немає непогоджених пунктів щодо діяльності директора... Правильно, товаришу голова?

— Вірно. Все інше ми з'ясували. Все інше заслуговує найактивнішої підтримки.

— Так от. Якщо говорити про перенесення сімнадцятого цеху, то з висновками комісії погодитися аж ніяк не можна. Найголовніше те, що через невдале розташування корпусообробного цеху завод втрачає перспективу свого розвитку. А тому ні автоматизація, ні комплексна механізація бажаного результату не дадуть. Доки ми возитимемо метал у шість кінців, доки транспортування гробитиме наші ресурси, наш час і собівартість продукції, доки вони спричинятимуть до зривів виробничих завдань, коротше — доки ми не налагодимо потокової лінії на заводі, доти про автоматизацію і навіть про комплексну механізацію не те що говорити — думати не можна. Даремно тільки кошти викидати будемо. Отже, перенесення корпусообробного цеху —

це найперша і життєво найнеобхідніша проблема, без розв'язання якої ми не можемо успішно вирішувати завдань семирічки. Іволгін вибрав правильний, єдино вірний шлях реорганізації заводу. Про це ми, незалежно від рішення комісії, будемо доповідати Центральному Комітету і Раді Міністрів. З тим, щоб завтра ж Іволгін приступив і якнайшвидшими темпами форсував перенесення цеху.

— А як же з цими творителями? — підвівся Тимофій Назарович. — Так нехай і набивають руку на тому, щоб охакувати чесних людей?

Вагранов помовчав.

— По-перше, — сказав він, — товариш Долгушин допустився серйозної помилки. А помилився він тому, що не зрозумів до кінця перебудови управління промисловістю і будівництвом. Товариш Долгушин звик у партійних документах бачити не суть їхню, а букву. Тому він і постанову тлумачить по-своєму, і оцінює діяльність Іволгіна, не враховуючи конкретних умов, обставин. І якщо він не зумів у цьому розібратися, то, очевидно, на посаді інструктора товариш Долгушин навряд чи виправдає себе. А от Тюрін, у цього така, знаєте, професіональна схильність до сенсацій. У нього, очевидно, були й якісь суб'єктивні міркування. Партійна організація у всьому розбереться і винесе своє рішення про комуніста Тюріна.

Одне слово, бюро обласного комітету партії зробить усе для успішного й дострокового завершення семирічки. В тому числі і на вашому заводі.

— А ми... — підхопився Парфен Микитович, але згадав, що він уже на пенсії, і махнув рукою.

— А ми, корабели, не підведемо! — гукнув Андрій Юрченко.

— Ми зробимо все, що від нас залежить, — сказав Сашко Крутоголовий.

Після зборів робітники не хотіли розходитися, ближче протискувалися до Вагранова. Вони провели його до машини і з подивом дивилися на Парфена Микитовича, який строго покрикував на Вагранова, щоб той краще закутався. І секретар обкому слухняно виконував наказ старого. А сівши в машину, спитав:

— А ви що, кидасте мене, Парфене Микитовичу?

— Та ні, я своїх глухарів виглядаю. Агов! — гукнув він Юрченкові і Тимофієві Назаровичу. — Поїхали, парламентарі. Вивезти вивезли, тепер треба додому доставити і одбrehатись перед лікарями.

— Це обов'язково,— сказав Юрченко.

Була вже ніч, але робітники, що простували до заводських воріт, пізнавали Вагранова і махали привітно руками.

— А ви знаєте,— сказав Вагранов,— давайте зараз поїдемо до Іволгіна. Треба тільки забрати Зливу і всю комісію.

Біля парткому вони на хвилину зупинилися, домовилися із Зливою, подзвонили Іволгіну.

Той спочатку недовірливо дивився на мовчазний телефон, одірвавшись від креслення, і тільки коли настирливий дзвінок пролунав вдруге, він зняв трубку. Почувся голос Зливи, веселий, привітний голос, але трубку в нього забрали.

— Алло! — гукнув хрипкий голос.— Засиділися там у своїх пенатах, князь Іволгін? — і добродушний сміх обдав директора радісною хвилею.

— Хто це? — намагаючись говорити спокійно, спитав він.

— Це Вагранов. Зараз ми будемо у вас. Що? І Злива. І комісія в повному складі. Аякже. Зараз їдемо!

Вони й справді через кілька хвилин трьома машинами під'їхали до директорського особняка.

Вагранов, зайшовши, зірвав з шиї набридлу пов'язку, кинув її десь на шафу, підійшов до Іволгіна:

— Ех, ти, кустар-одиначка! Скільки ж я тобі говорив: заходь, заходь обов'язково, а ти... — він махнув рукою.— Дай лишень закурити та покажи, що тут креслиш.

— Не смійте, Павле Андрійовичу! — гукнув Парфен Микитович.— Лікарі ж не велять.

Він підійшов і одібрав у секретаря обкому цигарку.

— Ти бачиш, що робиться? — Вагранов благально простягнув руки до Іволгіна.

— Я ж за вас відповідаю... — похмуро сказав Парфен Микитович.

— Перед ким? — поцікавився зворушений Іволгін.

— Перед своєю совістю. Ну і перед іншими. Лікарі там, дружина.

Вагранов розреготався.

— Ну й Парфен же Микитович! Вас треба нашому Петрові Семеновичу порекомендувати в поліклініку.

Тим часом в кімнату входили члени комісії. Багатьох з них Іволгін знав по міністерству. Вітався з ними за руку, стримано, запитливо поглядав на Зливу.

— Ну, от бачите,— промовив Вагранов, стоячи перед кресленням.— От вам і автоматизація потокових ліній. От вам і комплексна механізація. Отут ми зараз усе й вирішимо.— Він підійшов до телефону.— Дівчинко, зв'яжіть

мене з Москвою. Вагранов. На телефон директора заводу. Який номер? — спитав він Іволгіна.

Іволгін не знав.

— Гляньте там, будь ласка, в довідник. Особняк директора Південного заводу. А в Москві? Комітет по суднобудуванню при Раді Міністрів. Якщо там нікого немає, квартиру товариша...— він назвав прізвище.— Будь ласка, прошу,— і обернувся до Іволгіна.

— Ну, розповідай, що ти тут зметикував.

Іволгін оглянув усіх, хто був у кімнаті, зрозумів усе.

— Спасибі вам, товариші,— сказав він, і голос його урвався.

Але це була лише одна хвилина.

Підійшов до креслення, постояв перед ним мовчки і почав з'ясовувати.

5

Через кілька днів почали копати котлован під цех. Андрій тепер допізна затримувався на заводі, і вони не зустрічалися кілька вечорів. У неділю вранці прийшов у гуртожиток, де жила Ліда, і тоном, що не припускав заперечень, наказав збирати чемодан.

— Навіщо? — здивувалась Ліда.

Юрченко здавався у їхній кімнаті незвично високим, плечистим, і Ліда боялась, щоб він тут не поламав чого-небудь.

— Поїдемо до нас. Там Іволгін, Злива, Чеканюк. Мене мати послала за тобою. А я думаю, що тобі не в гості, а навзажди треба переїхати до нас. Збирайся, поїхали! Де твій чемодан? — Він нагнувся, витягнув з-під ліжка новенький Лідин чемодан, розкрив і почав кидати в нього все, що висіло на бильцях.

— Андрійку, підожди. Мені ж одягтися треба!

Юрченко ковзнув по ній поглядом, ситцеве платтячко на Ліді здалося йому прекрасним.

— Добре й так буде. Не на весілля ж...

І змовк. Тільки ніжно-ніжно поглянув на її збентежене обличчя.

— Одягнися,— сказав і повільно, як у цеху, кивнув їй.— Я підожду.

Він вийшов у довгий порожній коридор дівочого гуртожитку, дістав цигарку, але запалити не наважився. Через кілька хвилин двері одчинилися, і Ліда помахала йому рукою:

— Іди, — для чогось пошепки покликала вона і посміхнулася. — Ну? — спитала вона. — Подобається?

На ній була біла сукня з легкої тканини, що ніжно облягала красиві Лідині плечі й груди, а від тонкої талії трипотливо спадала на стрункі сильні ноги і робила їх ще стрункішими.

Чи ця сукня, чи лаковані черевики на високих каблуках робили Лїду легенькою, вищою, ніж звичайно, і Андрій Юрченко з захопленням дивився на свою майбутню дружину, яку він звик бачити у простеньких робочих сукенках.

— Ну, чого ж ти мовчиш? Це ж для тебе купила в першу свою зарплату сукню. Ну, і ці черевики.

— Спасибі, Лїдо, ти добре зробила. Це дуже сподобався моїм старим...

— А тобі?

— А мені ти завжди і в усьому подобаєшся. Не їхав же я сюди за лакованими черевиками і білою сукнею... Я за тобою, Лїдочко, їхав.

Коли зібралися йти, Лїда стурбувалась:

— Треба ж дівчатам щось написати.

Андрій поставив чемодан, вийняв з кишені блокнот.

— Зараз напишемо, — сказав він і розмашисто написав: «Вийшла заміж за Андрія Юрченка. Приїжджайте обов'язково зараз же на І Слобідську, 82. Лїда».

Потім узяв чемодан, відтиснув Лїду до дверей.

— Гайда, — владно сказав їй і собі. Потім усю дорогу сипав дотепи, сміявся.

А коли відчинилася перед ними хвіртка і наче у вузькій рамі Лїда побачила огрядного сивовусого старика в білій сорочці, що притримував щойно відчинену хвіртку, а за його спиною — сад в глибині двору і стежку, по якій бігла, квапливо витираючи фартухом руки, старенька жінка, Лїда завагалась. Обличчя її витялось, вона обернулась до Андрія із запитливим і розгубленим поглядом і, коли він шепнув їй: «Іди», хапливо ступила і впала на груди старій жінці. Заплакала, одразу пригадавши все довге своє сирітство, роки в дитячих будинках, а потім у нетоплених гуртожитках, матір, що вмерла на глухій станції, заповненій евакуйованим людом. Та мало що може пригадати людина в таку хвилину? Мати Андрія обнімала Лїду і теж плакала, а старий Юрченко підморгував синові:

— Чого стоїш, як привезений! Бий на сполох, Андрію!

Цей окрик немов розбудив Лїду. Вона не думала, що на землі є такий чоловік, який би міг отаким тоном розмовля-

ти з Андрієм. Але коли зустрілась поглядом з цим дбайливо поголеним, міцним стариком, коли побачила його усмішку, сховану у вусах, зрозуміла: батькові все можна, і Андрій проти нього надто вже хлопчачуватий, так що на нього і справді може покрикнути батько. Старий Юрченко кивнув Ліді точно так, як це робив Андрій, і легесенько торкнувся губами її лоба, хотів щось сказати, але в цей час Юрченко-молодший тричі вдарив якоюсь залізкою в шматок рейки, що висів у саду на старій груші, і в повітрі полинув гучний дзвін, за яким Ліда не розібрала слів.

Коли дзвін одлунав і завмер, вона спитала, для чого Андрій дзвонив. Старий Юрченко усміхнувся.

— Зараз побачите,— а сам узяв чемодан і поніс у хату.

Раптом куці смородини понад парканом зашелестіли, широка дошка відкинулась на петлях, наче дверцята, і в отворі з'явилася спочатку рука з газетою, потім довгенький-таки ніс з окулярами в металевій оправі, а потім лисина, поросла острівками рудого волосся, і вже згодом Парфен Микитович виліз із отвору і, блиснувши на Лїду скельцями окулярів, вклонився.

— Здрам желам,— сказав він набік тонким голосом і подав Ліді руку. У всіх його манерах було багато ніяковості — мабуть, він не чекав зустріти сторонню людину в саду Юрченків.

— Парфене! — гукнула Андрієва мати із саду.— Доки ото ти, шибенику, через паркан лазитимеш?

— Ну, а як же,— кахикнув гість, розводячи руками.— Почув сигнал тривоги, в хвіртку ніколи бігти, самі судить. Знову ж, дорога звична, чого його обходити?

— А Віра де? — питала знову мати.

— Вона грибів, брат, дістала.— Гість примружився і крутнув головою.— Ех! Готує з цибулькою, з оцтом...

А з протилежного боку, з-поміж кущів, теж виліз сивоголобий чоловік з графіном вина, тільки не так легко, як дід Парфен, бо був дебелий.

За ним шаснула проворна бабуся з полумисками. Старий Юрченко стояв на ганку і дивився на всіх з любов'ю.

— Віро! — гукав він через паркан.— Ми ждемо.

— Зараз, зараз! — відповіли із сусіднього двору.

— Гайда, товариство, до столу.— Юрченко взяв Лїду і діда Парфена під руки і повів у сад.

Під крислатою грушею, на якій висів уламок рейки, стояв стіл, застелений білою скатертиною, а на ньому жарене й смажене, шампанське, а над усім цим літали золотаві

бджоли, мирно і заклопотано гули, часом сідали на фужери, а частіше — на квіти, що красувалися посеред столу.

Іволгін, Злива і Чеканюк, покидавши піджаки, сиділи на траві під грушею, розмовляли. Ліда привіталася.

— Так оце, Лідо,— поклав старий Юрченко руку на підвішений уламок рейки,— ще в сорок першому році повісили наші війська, як стояли тут, щоб подавати сигнал повітряної тривоги. Як зараз пам'ятаю, білявий такий солдат із Рязані чіпляв, я ще й помагав йому. Ну, а я, повернувшись з евакуації, теж лишив її: хай висить, думав. Тепер вона нам служить: якщо якийсь свято чи сімейне торжество, вдарю в рейку — і всі мої друзі-побратими, глухарі-котельники, й позлітаються. У нас, Лідо, дружба золота, бо їй уже п'ятдесят років. Хлопчаками на завод разом прийшли, разом поженилися, разом дітей в школу і в армію проводжали; от тільки не разом на пенсію пішли.

— Найкрепший виявився,— вставив Парфен Микитович.— А ми постаріли дужче...

— Але в робітничої гвардії лишилися молоді душі,— зауважив огрядний сусіда.— Від заводу не відриваємось. Новачкові, буває, щось підкажеш, а там, дивись, і вашому братові, молодому спеціалістові.

— Люблю молодих спеціалістів! — гукнув Парфен Микитович і примружився, крутнув головою.— Ех, і народ!

— Грамотний народ, надійний.

— Беручкі молодята, і освіта не та, що в нас.

— Ну, а тільки, помічаю я, беручких більше з них буває попервах, коли ще око свіже мають та душу ніжну, чисту. А потім тихшають, про недоліки в цеху самі починають менше говорити, а там і від других слухати не хочуть.

— А чого це ви, Парфене Микитовичу, на мене зиркаєте? — насторожився Андрій.— Чи не в мій город камінь?

— Ну, Андрій, мабуть, ніколи не заспокоїться,— сивий сусіда схилив голову.— Мені якось Олексій розповідав,— він крутнув головою і засміявся.

— Що, лаявся? — тихо спитав Андрій.

— Та з однієї сторони й лаявся: каже, де він узявся, чортяка, на мою голову. А з другої — і хвастася: от, мовляв, які в мене майстри — молоді спеціалісти!

— Олексій Михайлович вміє вид показати, любить це,— зауважив Парфен Микитович.

— Ага, а хлопець він нічого,— сказав Злива.— Ви, Андрію, тільки воюйте проти нього гуртом, не давайте спокою.

— А щоб самі були завжди неспокійними, я подарую

вам книжку.— Парфен Микитович схопився з місця, метнувся до отвору в паркані і за кілька хвилин повернувся з невеличким пакунком.

— Ось, читай! — простягнув він Андрієві, і той побачив на обкладинці полум'я, а через нього по діагоналі бігла сонячними бризками назва: «Гори, моє серце!»

— Пойняв? — допитливо дивився на Андрія Парфен Микитович, і в запалих очах його, десь глибоко під навислими бровами, тремтіли сльози.— Альоша Гмирьов, наш заводський поет, наш спільний друг,— кивнув він на своїх товаришів.— У двадцять чотири роки загинув у жандармських катівнях від тортур. А вірші, які вірші написав там, ти тільки почитай! «Гори, моє серце!» Для людей горів, для робочого люду! Та хіба ж тільки він один?

В цей час хвртка з хряском розчинилась, і на подвір'я спонуло близько десятка дівчат у світлих сукнях, з цілими оберемками бузку. Навіть не привітавшись як слід, вони кинулись обіймати Ліду, навперебій давали їй квіти і поздоровляли чомусь тільки її одну, наче Андрія Юрченка тут і не було або він був зовсім не причетний до того, що їхня подруга виходить заміж.

Але квітів виявилось дуже багато, більше, ніж Ліда могла втримати. Тому вона передала частину з них Андрієві, і коли він узяв квіти в оберемок і притиснув їх до грудей, серед ніжного бузкового цвіту, на фоні білої Андрієвої сорочки запалахкотіла обкладинка затиснутої в його руці книжки Олексія Гмирьова «Гори, моє серце!».

А Ліда, підвівши голову назустріч схвильованому Андрієві, побачила високо-високо в небі чайок. Вони повільно лінули над садами, над будинками, над містом і заводами, немов придивлялися до земної незвичайної краси. І Ліді радісно було думати, що вона все життя житиме і працюватиме у цьому місті, серед цих прекрасних людей, все життя любитиме Андрія Юрченка, народить йому синів, які змалечку навчатимуться плавати, рибалити, любитимуть лиман, і ріки, і місто, де народжуються кораблі.

І над їхніми колісками, над усім їхнім життям, як над океаном, літатимуть, мов пелюстки велетенських білих квітів, чайки.

З М І С Т

Білі хмари. <i>Роман</i>	15
Корабелі. <i>Роман</i>	179

СИЗОНЕНКО
АЛЕКСАНДР АЛЕКСАНДРОВИЧ
Белые тучи
Корабелы
Р о м а н и

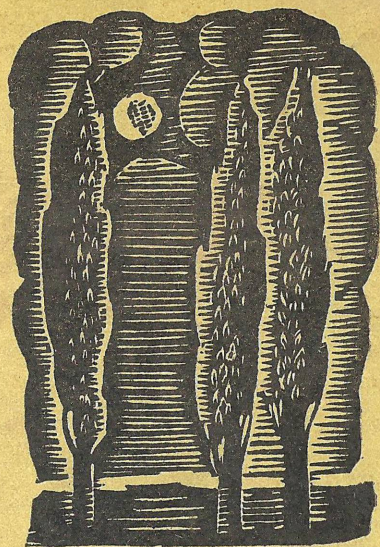
Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *М. П. Цівина*
Ілюстрації *Р. М. Багаутдінова*
Макет та художнє оформлення
П. Т. Вишняка
Художній редактор *А. К. Тетьора*
Технічний редактор *Ю. З. Тронік*
Коректор *Л. М. Кирилець*

Виготовлено на Харківській книжко-
вій фабриці ім. М. В. Фрунає
Комітету по пресі при Раді
Міністрів УРСР,
Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.

Здано на виробництво 23/V 1967 р.
Підписано до друку 24/X 1968 р.
Папір № 2. Формат 84×108¹/₃₂.
Фізичн. друк. арк. 14. Умовн. друк.
арк. 23,52. Обліково-видавн. арк.
26,572. Ціна 95 коп. Замовл. 7-310.
Тираж 50 000.

Олександр Сизоненко

БІЛІ ХМАРИ
*
КОРАБЕЛІ

95 коп.